

ЕЛІЗА ОЖЕШКОВА

ВИБРАНІ ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ЕЛІЗА ОЖЕШКОВА

ВИБРАНІ ТВОРИ

Упорядкували О. ЄЗЕРНИЦЬКА та Г. САЛЬКО

За редакцією О. ПОПОВА

Державний Науково - Методологічний Комітет Наркомосвіти
УСРР по секції соціального виховання дозволяє до вжитку
як допомічне приладдя по дит. книгозбірнях установ Соц-
виху для старшого концентру № 477 від 21 червня 1928 року

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

ЕЛІЗА ОЖЕШКОВА

У пишній кімнаті поміщицького будинку лежала на ліжку хвора дівчинка. А біля ліжка сиділа її молодша сестричка й оповідала якусь казку. Старша із захопленням слухала. Вже давно хворіла старша — а молодша щодня вигадувала нову казку, щоб її потішити.

— З Ельзюні буде колись письменниця, — сказала до матері стара вчителька.

— Не дай боже! будьте ласкаві, не забивайте їй голови такими дурницями! — гнівно відповіла настрасена мати.

Бо для великої пані така доля дочки здавалася нещастям. Жінка повинна бути гарна, вміти гарно вдягнутися, добре танцювати й вести веселу розмову, віддатися за багатого і прожити ціле життя, не доклавши рук своїх до жадної роботи — такі були погляди її оточення.

Та Еліза була не з тих, хто може задовольнитися таким існуванням. Вона вдалася в батька. А батько її, як на ті часи, був людина особлива. Він не вірив у бога, одчував провину своєї кляси перед кріпаками-селянами, кохався у творах французьких письменників, попередників Великої Французької Революції, захоплювався мистецтвом. Він рано помер, але залишилися спогади за нього, залишилися його книжки, — вони вплинули на щире серце і ясний розум дочки.

Життя вело її звичайною стежкою багаті панни тих часів. Скоро виповнилося їй 10 років, мати відвезла її до одного Варшавського монастиря, що при ньому була школа для дівчаток. Мало чого навчали у тій школі, а в 14 років освіта вже була закінчена, й Елізу почали „вивозити у світ“—цебто на балі та по гостях, доки знайдеться підходящий наречений. Еліза була гарна, весела, а надто — багата. З усіх боків вона чула тільки хвалу своїй красі. Не знайшлося нікого, хто сказав би їй, що в житті є щось вище за ролю гарної ляльки.

Шістнадцяти років вона віддалася за багатого й гарного пана, Пєтра Ожешка.

Але ще дівчинкою Еліза відчувала обмеженість такого життя, тягнулася до ширших обріїв. У монастирській школі недостачу науки вона надолужувала читанням, і найбільше любила читати такі твори, що не прикрашали життя, а показували його таким, як воно є — твори реалістичні. Сама вона писала надзвичайно легко — і школярки це не раз використовували, коли їм задавали писати самостійну роботу. Усі вони вдавалися по допомогу до Елізи; часами вона, як добра товаришка, писала творів із 20 на один день, та ще й уміла так удати, що черниця-вчителька бувала певна, наче це твори двадцятьох різних дівчат.

Шостидесяті роки у Польщі, так само як і в Росії, були роками громадських розрухів. Село убожіло, занепадало дрібне ремісництво, Польща переходила до нових, інтенсивніших форм господарства. Народжувалася нова кляса — пролетаріят.

Вибухи селянського обурення проти кріпаччини прискорили цей процес. Зміна форм господарства поставила на чергу денну справу скасування кріпаччини. Покривджені домагалися кращої долі.

Та у Польщі ця соціальна справа ускладнилася домішкою справи національної. Ще року 1795 Німеччина, Австрія та Росія поділили Польщу між собою. Боляче відчували поляки це примусове приєднання. Почалося переслідування польської мови, польської культури. Це, зрозуміло, викликало обурення, надто гарячу прихильність до всього „свого, польського“, що здавалося добре уже через те саме, що воно було польське, тутешнє.

Отже, коли року 1861 селянська хвиля, що здійснювалася у Польщі, вибухнула повстанням, це повстання йшло під проводом шляхетських і буржуазних кіл. Вони скерували його до своєї мети, мети політичної — відокремитися від Росії, здобути національну волю. Але зовсім занедбана залишилася мета соціальна — поліпшити долю покритвджених кляс. Як бувало завжди й усюди, де на чолі революційного руху ставали заможні верстви, бідноті доводилося залишити мрії про полегшення свого існування.

Коли селянство і міська біднота відчули це, вони зрозуміли, що „свій, польський“ пан їм такий самий ворог, як і російський жандар, що „пани б'ються, а у мужиків чуби болять“. Вони відсахнулися від своїх проводирів, повернулися „з лясу“¹⁾, де формувалися повстанські загони, додому. Проводирі лишилися без війська. Повстання подолано. І подолано жорстоко:

„Забряжчали по містах та селах кайдани... Кожне місто і кожне село мали свої шибениці. Вони стали супутницями людей, постійним видовищем для їхніх очей, присмаком до їхнього повсякденного хліба“ — писала згодом Ожешкова.

Усі ці події збудили Елізу, розбурхали її думку. Болісно відчувала вона національне пригноблення, а ще

¹⁾ З лісу.

глибший біль охопив її, коли відчула свою відірваність від широких мас народніх.

Вона зроста на селі, вона зрозуміла і відчула причини розриву між селом та шляхтою, і всім серцем своїм була із селянством. Вона зрозуміла, що інтелігенція повинна віддячити народові за здобуту освіту, її руки потягнулися до роботи.

На той час їй виповнилося 18 років. Уже два роки вона була віддана за чоловіком, що зовсім не розумів її думок, багатим паном, що мав селян за „бидло“ (худобу), якій сам бог наказав працювати на пана.

І Еліза Ожешкова наважилася піти від чоловіка, щоб самій шукати шляхів здійснювати свої думки. Вона покинула свого чоловіка — а це вважалося тоді за найгірший злочин, який тільки може вчинити жінка. Усі знайомі з жахом відсахнулися від неї, коли вона так переступила „закон божий і людський“; треба було мати велику силу переконання і волі, щоб не скоритися їй не повернутися знову на становище гарної ляльки.

Еліза Ожешкова не скорилася. Вона подалася на село і почала там учитися, систематично читати, виробляти собі певний світогляд.

— Любов та праця, — це найвищий закон мого життя, — сказала вона і відтоді додержувала цього закону любови до покривджених і праці для них.

Якої ж праці? Зрозуміло, тієї, до якої вона мала найбільшу здатність. Року 1866 в однім часописі був надрукований перший твір Ожешкової: „Малюнки голодних років“. Тоді стався великий голод, і „Малюнки“ мали певне завдання притягти увагу всього суспільства до долі селянства. Не дуже вдало був написаний цей перший твір, надто чорними фарбами було змальовано те, що ненавиділа Ожешкова, надто ніжними та м'якосердими, просто „шоколадними“, змальовані

були селяни. Проте це був твір гарячого серця, він один із перших у польській літературі показав, що доля селянства тяжка нестерпно, що кожна щира людина повинна боротися за зміну цієї долі. Тому цей не дуже вдалий твір був корисний: він зробив своє діло, він відбивав думки та прагнення найкращих громадян польських — Ожешкова знайшла „невідомих друзів“, знайшла своїх читачів.

І від того часу перо в руках Ожешкової було зброєю, що нею вона невтомно боролася з усякою кривдою.

„Нічого в житті не хотіла я так сильно, як знати історію всіх пригноблених, бідних, зім'ятих рукою долі й часу, згорблених, змучених. І це бажання зовсім не безкористовне. Бо таке знання для людини є багатство серця, а письменникові — живе джерело мудрости“.

І це вивчання живого життя дало їй умілість. Дальші її твори майстерньо змальовують людські чуття та вчинки, не прикрашаючи їх, а даючи відчутти справжню їхню красу. Знову і знову малює вона селян і міську бідноту — та тепер це вже живі люди, читач наче бачить їх перед собою. І проте ці художні образи збуджують у читачеві любов до людей, викликають бажання стати їм у допомозі.

Еліза Ожешкова страждала від пригноблення польської національної культури — це не зробило з неї вузької націоналістки. Навпаки, тим гарячіш співчувала вона всім покривдженим національностям. І доля єврейства, що перебувало у Польщі під подвійним тягарем російського царату та польського націоналізму, глибоко обходила її. Вона боролася проти всякого прояву антисемітизму, і такі її твори, як „Меїр Езофович“, що уривки з нього вміщені у цій збірці, належать до найкращих у всесвітній літературі.

Вона змальовує долю жінки, позбавленої своїх людських прав у всіх колах тодішнього громадянства, і закликає братися до роботи, боротися за свою волю. „Тільки робота, — каже Ожешкова, — дасть нам цю волю“.

Змальовувала письменниця і польську аристократію та велику буржуазію, щоб виявити всю їхню нікчемність, призирство до простого люду, пиху своїм походженням та багатством, усю порожнечу цього бездіяльного животіння.

Чимало суму та гіркоти у творах Ожешкової. До неї можна застосувати ті слова, що ними вона описує героя найкращого з її творів — „Понад Німаном“ :

„Душа його повна була страждань, горя, приниження та образи, що наповнюють цілі віки. Він вигодувався на них, зріс серед них, вони отруїли йому душу та кров“.

„Подивіться, — каже вона в іншій творі, — у глиб тих шарів громадянства, що тяжко працюють у темряві та убозтві, позбавлені краси. Чи бачили ви коли, які муки хвилюють цю каламутну на ваші очі хвилю живих людей? Гляньте туди, — там ви знайдете, до чого прикласти вашу любов; там розум ваш здобуде науку, буде скерований до поступу, того поступу, що веде до щастя не окремі одиниці, не касти¹⁾, а широче людство“.

Ожешкова своїм народженням та вихованням належала до забезпечених класів. Вона повставала проти цього ладу, вона була з тими, хто бореться за „поступ, що веде до щастя широче людство“, — проте вона залишилася дочкою своєї класу.

Глибоко відчуваючи безглуздість та несправедливість сучасної для неї будови суспільства, вона не

¹⁾ Каста — окремий, замкнений шар суспільства, що до нього належать люди одного походження.

знала і не вмiла знайти шляху, що вивiв би людство у новий свiт, де не буде гноблення.

Вона нiчого не знала за невблаганний закон боротьби кляса, за непримиреннiсть iнтересiв визискуваних та визискувачiв. Громадськi вiдносини того часу видавалися їй непохитнi; далека була вона вiд свiдомості того, що треба до щенту зруйнувати старий свiт насильства та експлоатацiї.

Вона хотiла тiльки внести поправки i, як усi iдеалiсти того часу, вiрила в iхню чарiвну силу. Вона вiрила, що досить захотiти — i вовки з ягнятами мирно ляжуть вкупi, настане загальне щастя.

Їй здавалося, що все залежить вiд доброго або злого серця. Досить помiщиковi бути добрим та спiвчутливим до селян — i на селi запанує щастя. Досить багачевi мати нiжне серце — i великi грошi, зiбранi в одних руках, вiдданi на волю окремої людини, будуть джерелом вселюдського щастя.

I тому герої Ожешкової не борцi. Це чудово змалюванi живi люди, що страждають, але покiрно несуть тягар свого життя. Коли вона й описує людей сильної вдачi, як бунтiвника Дзигу в оповiданнi „Зимового вечора“, або молодого єврея Меїра Езофовiча у повiстi тiєї ж назви, то такi їй герої не бачать перед собою певного шляху, не знають, до чого прикласти свою силу.

На думку Ожешкової, iнтереси пригноблених мав обстоювати хтось iнший — панiвна кляса, iнтелiгенцiя, i вiд її доброго бажання залежить щастя цих мiльйонiв, що так невимовно страждають.

Так думала Ожешкова. Ми добре розумiємо помилку, що їй робила вона i всi її одностумцi: не в солонких розмовах про згоду та братерство всiх людей, а у твердiй свiдомостi своїх клясових iнтересiв, у жорстокiй боротьбi „здобудуть своє право“ трудящi.

Знищити до щенту капіталістичний громадський лад — ось єдина путь до братерства, миру, волі, визволення пригноблених народів.

Тепер, після Жовтня, це нам ясно. І помилки Ожешкової мають тепер для нас тільки історичну цікавість. Великі художні твори переживають і час, і письменника, що їх створив. У творах Ожешкової нас цікавлять не її політичні переконання та помилки. Вони потрібні нам тим, що відживлюють перед нами недавнє минуле, живо та яскраво малюють, яке жахливе, яке жорстоке та несправедливе життя у капіталістичнім суспільстві.

Її твори розпалюють у нас ненависть до визискувачів, до всіх цих „добрих паній“, що їх так просто та правдиво змалювала Ожешкова.

Ми тепер відкидаємо її пасивний ідеалізм, нам байдуже, як саме мріяла Еліза Ожешкова здійснити визволення людства, не від неї будемо ми того вчитися.

Її твори потрібні нам тим, що терпляча покора її героїв збільшує в нас волю до боротьби.

Гордість та радість одчуваємо ми, читаючи її твори. Бо для нас, громадян Радянського Союзу, це вже давно минуле, що до нього повороту немає, і жадна сила назад того не поверне.

Отже твори Ожешкової вчать нас ненавидіти старий світ і яскравіш одчувати радість нашого нового життя.

Тим вона нам близька та потрібна.

О. Є.

ЗИМОВОГО ВЕЧОРА

Вечір був ще не пізній, але дуже темний. На хмарнім небі не світила жадна зоря. Вітер несамовито гасав, стовпами виру здіймався вгору, цілою гамою галасу, шуму, стогону, свисту співав у глибокім яру, де на дні лежав довгий шлях замерзлої річки.

Здалеку, низько, над самим річищем, посувалася постать самотнього чоловіка. На мляво-білім сніговім тлі він видавався тонкою рисою, що перетинала густу, але яснішу від неї самої, темряву.

Чоловік, що йшов дном урвища, мабуть був дужий, бо як спритний досвідчений плавець перерізає бурхливі води, так він швидко, непохитно, простою лінією посувався крізь бурхливі снігові хвилі та вихор. Оточення — хоч яке чорне, дике та безлюдне — не зробило його ходи ані повільною, ані тривожною. Навпаки, щось неначе попихало його ззаду, гнало щоразу далі, щоразу швидше. До чого?

Може до якогось місця визволення або притулку, видного тільки його очам, засліпленим темрявою та ударами вихорів, а може не видного й тим очам і тільки знаного з вогнистих променів, що виписували на тлі ночі владний крик: вперед! вперед! аби далі!

Ішов швидко, неухильно, рівною, простою лінією, тихо, як привид. Тільки часом лунав короткий металічний стукіт цїпка об камінь, що виступав на березі з - під снігу.

Проте став як вкопаний і підвів голову до розтягнутого вгорі ланцюга чорних хат, що підморгували червоноястими вогниками. Видко, дивився на той ланцюг, і до свисту вихору, що бурхливим стовпом вибухнув з - під ніг його, домішався людський крик, повний здивовання:

— Га!

Потім знову рушив далі, але значно повільніш, ніж перше. З рухів його голови можна було пізнати, що він приглядався до річки і до тієї гори, що попід нею він ішов.

Колись... Колись у блакиті та золоті літнього дня над цією річкою схилялася молода селянка у перістій спідниці, підп'ятій аж по коліна, з праником у сильній руці, і голосно біла сіре полотно, вкрите біжучим кришталем води.

А за нею з плетеного кошика, обтуленого червоною хусткою, добувалося на вільний світ мале опецькувате дитинча, з волоссячком білим, як льон. Воно цікавими, жадібними до життя очима поглядало на блакить і золото літнього дня, на всіяний камінцями пісок, на мінливий кришталь води та на схилену над ними могутню поставу матері, що біла праником полотно.

Знову зупинився. Там вгорі, де останнім вогником моргала остання, наче більша від інших, крапка ланцюга, починалася широка дорога, що вела вгору, все вище та вище. По один бік її стояли в п'їтми й стиха шуміли сосни, по другий повилися невиразні тіні плотів, що на них сніг постелив білі подушки.

Довго стояв перехожий на початку дороги. Вагався він чи борівся сам із собою? Вдарив міцно ціпком об камінь, підніс руку до голови й раптом спустив її вздовж тіла.

Помалу пішов цією дорогою, все вище та вище...

Колись... Колись цією ж дорогою на гору сховався селянин. Високий та дужий, він світив білою сорочкою у весняній імлі. Занурюючи босі ноги в пісок, він ніс на плечах сіті. Крізь широкі вічка сітей вилискувала срібна луска та червоне пір'я риби.

А за ним босоногий підліток, з гордо піднесеною головою, з закинutoю на плече вищою за нього самого вудкою, біг, наче молоде лоша з розвіяною гривною. Він підскочив до братів, що цікаво визирали з-поза плоту, й розповідав свої рибальські пригоди так голосно, з таким тріумфом, що голос його далеко линув по селу...

Чоловік перейшов упоперек дорогу, взявся рукою за ворота першої загороди на сільській вулиці.

Доки відчиняв ворота, він пильно приглядався до хати, що стояла в глибині цього подвір'я, і ще раз із протягом промовив:

— Га!

Похитав головою, наче глибоко здивований.

Ворота зарипіли. Маленька тінь собаки швидко, з голосним гавканням кинулася від хатнього порогу до воріт; крізь вікно, що підморгувало у темряві червононястим вогником, чути було низький голос, дужий, але свіжий, молодий, що швидко, довго, без перестанку оповідав щось, оповідав, оповідав...

Це була велика і низька хата старого Симона Микули, який тепер сидів на лаві, тримаючи коло вуст велику глиняну люльку. Років йому було мабуть із шістдесят, проте він аж ніяк не скидався на тих батьків родини, що їхні сини на них гримають, або і з-під стріхи викидають, не потребуючи старого в хаті. На тлі задимленої стіни, на яку він спирався широкою, трошки

тільки похилою спиною, у тмянім світлі лампи з високим шклом, що горіла на столі, його постать, одягнена в біле полотно, малювала могутні лінії. Великі клуби диму, що невпинно випускав із вуст, то закривали, то відкривали велику голову, лису над чолом, з вінком сивого волосся позаду, і з сильними сухими рисами, обтягнутими рум'яною шкірою, з наїженими жорсткими вусами. Блискучі, розумні очі з-під густих навислих брів поглядали зі спокійною енергією та гострою проникливістю.

Одну руку він засунув за червоний пояс, що підперізував його сорочку, другою тримав люльку коло вуст; ці великі, сильні, жилаві руки, здавалося, заховали в собі всю колишню здатність до роботи й залізну силу утиску. Легко було пізнати, що коли той старий підведеться, випростається й заговорить, то всі присутні швидко і ретельно виконають усе, що накаже. А присутніх у хаті було чимало, і всі вони в цю хвилину сиділи або стояли нерухомо, мовчки, в такій позі, в якій захопило їхню увагу те цікаве оповідання, що його вони тепер слухали.

Найстарший син Микулин, бондар, сорокалітній селянин, спер руку з гемблем, що ним гемблював зуб до борони, на лаву і сумно спустив голову, так оброслу волоссям та бородою, що з неї, наче іскри з пущі, світилися чорні вогнисті очі. Його жінка, майже того ж віку, стояла перед піччю, де палав огонь, обливаючи своїм блиском її високу випростану постать, з головою, гордовито відкинутою назад, і з руками, схрещеними на грудях. Зараз за поважною гарною та енергійною постаттю господині хати, трохи в тіні, за прозорим колесом прялки сиділа Микулина дочка, що хвилину тому пряла, але тепер, з рукою, піднесеною до пологої куделі, нерухомо слухала, розтуливши коралові уста, і

все в ній : кремезне тіло й темні руки, кирпатенький ніс і рожеві лиця, блакитні очі й навіть рудувате волосся, розтріпане на вузькій чолі, здавалося, було зачароване здивованням та вражінням.

Також враженою, але ще цікавішою здавалася стара, мала, німічна бабуса, що сиділа при самій землі на перекинутих ночвах. За хвилину перед тим вона лушила квасолю і ще з кількома струками в костистій жовтій руці висувала на світло свою голову, наче обліплена червоним очіпком; світло кидало червоний відлиск на її змарніле обличчя й кресало миготливі іскри в запалих, проте жвавих очах.

Цікавою також і здивованою видавалася молоденька, свіжа, як зоря ранішня, струнка, як берізка, жінка молодшого Микулиного сина. На стільчику, у світлі лампи сиділа вона проти сумного бондаря, і коло грудей, укритих синім кафтаном, колисала двомісячну дитинку. Великий лозовий кошик, де спало друге немовлятко, на товстих мотузах висів із задимленого сволоку, коло широкого тапчана, застеленого сіном та вкритого рядном.

Дві дівчинки похиляли з високої розлогої печі дві русявих головки. З-поза широких бондаревих плечей виглядав ясноволосий п'ятнадцятилітній хлопчик, з клубками мотуззя на колінах і з голкою, що нею сіті плетуть, в руці. У яснім світлі чи млистім півсвітлі дванадцятьох тих істот людських різної статі й віку нерухомою групою наповнювали низьку хату, де чимало місця займали господарські речі, рибальське знаряддя та розлогі ткальські кросна.

Посеред хати стояв оповідач. То був молодший з двох Микулиних синів, тридцятилітній високий, гарний чоловік. Його постать і вбрання виказували певність у собі і нахил до деякої чепурности. Видко, він оце тільки повернувся з дороги, бо ще не скинув ловкого

кожушка, що чорним баранячим коміром відтіняв його рудувату коротко підстрижену бороду та свіжий рум'янець шкіри. Золоте волосся з рудявим відтінком, відкинуте назад, відкривало біле чоло; обличчя було сміливе й живе. Він тримав батіг, що ним поганяв у дорозі коней, і зі жвавими жестами рук та голови оповідав:

— Ні, правду кажу! Щоб я здох, коли брешу! Усі чисто були сьогодні в містечку і так за нього балакали, що й торгу жодного не було. Усі гадають, що то Дзига, той самий, що десять літ тому зо спільниками — хай їм добра не буде! — замордував трьох людей...

— Здається, крамарів, чи що? — здіймаючи руку до волосся, муркнув похмурий бондар.

— Атож, — ствердив оповідач, — двох крамарів та одну бабу, що в них ночувала тої ночі, забили, а цілого багатства знайшли у них тридцять карбованців. Тоді його спіймали й переконалися, що це той самий Дзига, який уже кілька років десь в інших сторонах шкоду робив. Грабував крамниці, фалшував гроші й тільки ще ніколи не вбивав... Аж тут і вбивати почав... Судили його й засудили до віку у Сибір заслати, а він утік із в'язниці. Утік, передягнувся інакше і став за робітника на якусь фабрику... Став до якоїсь фабрики й був там рік, чи два, чи три роки, з фалшивим пашпортом жив... Аж там його спіймали й били... кажуть, що сто нагаїв дали...

— Ай! — жалісно скрикнула молодичка, що колисала дитину на руках.

— Аааа! — здивовано захитала головою баба.

Хлоп'я, що виглядало з-поза бондаревих плечей, широко розплющило ясні невинні очі.

— Витримав! От, господи, і витримав же! — не міняючи поважної пози і не розплітаючи схрещених рук, завважила господиня.

— Авжеж!— скрикнув оповідач,— чорт його не взяв! У лікарні трохи полежав і до Сибіру погнали. Загнали його геть, аж на самісінький кінець світу, щоб уже вдруге не тікав. А він узяв та й втік таки...

— З каторги втік?— виймаючи люльку з уст, перший раз обізвався старий Микула.

— Авжеж, тату, з каторги, перебув там рік чи два роки, узяв ноги на плечі та й гайда світ за очі. Я чув, що по цілім царстві папери писали. До губернаторів і поліцмаїстрів, до станових й волосних правлінь папери розсилали, що, мовляв, такий і такий з каторги втік, щоб, мовляв, усі його шукали й ловили, хто тільки є живий на світі... Чув, що по цілім царстві його шукали рік, два роки шукали, аж ось... щоб його вовки задушили... тут знайшли...

— Ай!— верескнула за прядкою Ганнуса.

Господиня розплела руки й уперше страх розтулив її гарні й ще червоні вуста.

— Де?— озвався знову Микула:— де тут знайшли? Дурень плете, а дурні слухають...

— Це правда, тату,— живо ображений незадоволенням батька, розмахуючи широко руками та батогом, гукнув оповідач.— Хай мене хвороба хапає, як брешу! Тут знайшли... за дві милі від нас сидів... На фабриці знову за робітника був, знов перебував з фалшивим пашпортом... Ото й пізнали фалшивий пашпорт, та й кинулися ловити, а він, не дурний, узяв і знов утік... хай йому біс,— який мудрий! Ха - ха - ха!

Сам один тільки сміявся, решта мовчали, а Микула, зсунувши брови, запитав:

— А чи не брешеш, Олексю? А не вигадав, аби бабів полякати?... А пробував коли батька дурити? Га?

Тепер молодий селянин, кинувши стурбований погляд на батька, з образою в голосі відповів:

— Як я брешу, то й писар бреше. Від писаря найбільше й чув за ту пригоду, бо до волости папір прийшов, що він тут допіру був і знову зник... Мабуть ще далеко не зайшов, то щоб його шукати й ловити... Такий папір прийшов...

— Може й фотографію до волости надіслали?—спитав бондар.

Олекса зневажливо махнув рукою.

— З таких, як він, фотографії не малюють... З інших малюють. Та писар казав, що папір надійшов... Шукайте, мовляв, а то, мовляв, цілому світові велика біда буде... Розбій буде, каже, злодійство, грабіжництво буде... те й те буде... А як хто спіймає, то зараз до в'язниці посадимо, каже... Вже тепер, каже, не сто нагаїв, а двісті йому всиплуть за те, що вдруге тікав; у кайдани міцні, залізні закують і аж до віку до каторги вкинуть... от як!

Ніхто не ворухнувся й слова не промовив. Можна було подумати, що в тій спокійній, теплій, людній хаті з'явився похмурий привид із похиленою головою, з плечима, облитими кров'ю. Нарешті Микула випростався, стукнув люлькою об край столу, витрушуючи з неї попіл, і, простягаючи руку до тих грошей, що син привіз із ярмарку й поклав на столі, промовив:

— Справедливо! Так би всім харцизам треба робити. Хай не роблять шкоди, не чіпають чужого, не марнують неповинної крові, бо всім невинним людям від кривди та насильства захист й оборона повинні бути. Годі!

Зім'яті паперові гроші поклав собі за пазуху і на всіх присутніх, на синів, невісток, дочку і внуків поглянув блискучими очима, що в тій хвилині мали вираз твердий і суворий. Великі зморшки перерізали йому широке чоло, у цілій постаті малювалася виразна думка,

якої проте не виголосив словами, що коли б хто з тих, на кого поглядав, ступив на таку стежку, якою йшов той, на самім початку цієї стежки старий спустив би на нього велику жилаву, наче викуту з бронзи, руку свою...

— Годі! — промовив і поліз по капшук з тютюном.

Усі мовчали. Знали, що, коли старий промовив те слово, усі суперечки й балачки родинні або інші мусять рішуче припинитися. Олекса спер батіг до стіни, наблизився до жінки, нахилився й почав лащити червоне личко та вкриту шапочкою головку немовлятки. Бондар почав гемблювати зуб до борони. Затуркотіла Ганнусина прядка; господиня виймала горщик з окропом із печі...

Рипнули двері, до хати вбіг з гарчанням наїжений кудлатий собака, а за ним озвалося виголошене у дверях привітання:— Здорові були...

Голос, що вимовив те привітання, був низький, хрипкий, чути було важкий подих.

— Здорові! — разом відповіли присутні.

Микула, зробивши з долоні дашок над очима, поглядав на двері; господиня відвернулася від огню; бондарів гембель і Ганнусина прядка знову замовкли.

— Пане господарю й пані господине, — промовив від порога грубий хрипкий голос:— я подорожній і прошу вашої ласки. Дозвольте якийсь час пересидіти в теплій хаті; загріюся й піду собі далі... довго вам не докучатиму...

— Просимо! Заходьте собі й посидьте! — відповів старий.

— Чому б ні? Заходьте, будь ласка, та зогрійтеся, — ввічливо запросила господиня.

У широку смугу світла, що падала від вогню, увійшов чоловік, високий, плечистий, тільки дуже ху-

дий, убраний у високі чоботи, запахані в них штани з грубого сукна, і в досить тонкий, подертий на однім плечі сурдут.

До нічної подорожі в такий вітер ця одежа не була пристосована; його худе довгасте обличчя, може з холоду, було таке бліде, аж жовте. Зім'яту бібулу нагадувало його високе чоло, ще вище через невеличку лисину, на якій вилискувало рудувате волосся. Рудуваті вуса відтіняли його вузькі уста; довгасті очі, такі сині, що та їхня блакить здалеку мусила звернути на себе увагу, швидким поглядом, що, здавалося, все доразу помітили, озирнули хату.

— Сідайте, будь ласка, спочиньте! — не відходячи від печі, промовила господиня. — Ясько! — гукнула до сина, — дай панові стілець.

Назвала його паном, бо мав на собі сурдут, і хоч від порогу заговорив тою мовою, якою говорили у цій хаті, чути було, що не говорив нею звичайно.

Сів на стільчику, грубий ціпок, на кінці окутий залізом, поставив між колінами і сильно потер довгі червоні з грубими пальцями руки. Потому підвів голову й усміхнувся безглуздо і майже весело.

— Ой, холодно-холодно! — застогнав, — і голодно! — додав, але жартовливість не зникала з його обличчя. Можна було подумати, що жартома скаржитися.

— Такий сьогодні вітер, хай йому всячина! — промовив Олекса.

— Хочете їсти? — підвівши над роботою голову і цікаво поглядаючи на гостя, спитав бондар.

Знову почав терти руки.

— З'їв би чогось, певне що з'їв би, коли б мав, та не взяв припасу на дорогу.

Жартівливо посміхався, наче веселий хлопець, що хоче розвеселити й схилити до себе своєю веселістю

товариство, та хрипкий голос рипів, як немащене колесо, а очі жадібно зазирали у глиб печі.

— Два дні в дорозі — почав знову — де там! У голові мені запаморочилося, чи що? Вже два тижні в дорозі... Йду та йду, та й шукаю, чого не згубив, і тільки не знати, чи знайду... Ха-ха-ха!

Говорив голосно, ще голосніш реготався. ціпок вислизнув йому з-поміж ніг, і впав на долівку; нахилився й підніс його з надзвичайною гнучкістю та швидкістю рухів. Всі мовчали. Тут ніхто, oprіч батька родини, не смів загадувати. Микула байдуже дивився на прибулого, а потім помалу повернув голову до старшої невістки:

— Христе! Маєш що їсти? Як маєш, то почаствуй гостя...

— Є товченики з маком, — відповіла.

Старий оточив себе хвилями диму.

— Здалеку? — запитав.

— З Прусії, — відповів гість.

— Мабуть до якоїсь фабрики, бо здебільшого німці до фабрик ідуть...

— Ви, пане, німець? — тоненьким голосом з надзвичайною цікавістю запитав п'ятнадцятилітній хлопчик.

— Я не німець, але йду з Німеччини. До фабрики йду, де полотно роблять, бо чув, що добрі заробітки... А недалеко звідти я чув, кошари будують... Може там наймуся, бо й мулярство знаю... аби заробити, щоб прожити...

— Ой, це правда! Бідному чоловікові аби заробити, аби прожити! — з глибоким розумінням підхопило кілька голосів.

Христина поставила на стіл миску, повну картопляної каші, сірої від домішаного до неї маку, холодної і такої твердої, що ножем треба було кряяти. Поклала

також коло миски ніж і великий шмат житнього хліба. Коли ходила по хаті, рухи її були поважні, обличчя спокійне, голова завжди трохи гордовито піднесена вгору. Може видатне її становище в цій людній хаті, може велика згода в подружжі й щасливе материнство надавали їй тої поважності й особливої гідності. Разом з тим вона була привітна.

— Їжте, будь ласка,— припрошала гостя.

Його довгі худі червоні руки вхопили насамперед хліб і піднесли до вуст, але неспокійні очі, здавалося, ще чогось на столі шукали.

— Не гнівайтесь, пане господарю... Але змерз, як щеня... чи не можна дістати чарку горілочки..., горілочки!..

Пережовуючи відкушений шмат хліба, він знову жестом веселого жартуна потирав руки.

— Чому ж не можна? Можна! — спокійно відповів господар.— Христіно, дай горілки!

Бондар підвів від роботи голову, очі йому жадібно блиснули. Христіна принесла пляшку й чарку з грубого зеленкуватого скла, господар налив її до половини і, несучи до рота, схилив голову до гостя.

— На здоров'я! — промовив і поволі вихилив аж до краплі.

Коли гість брав повну по вінця чарку, його набряклі пальці тремтіли.

— На щастя! — відповів він і відразу чималеньку чарку трунку влив собі у горло.

Бондар поглядав на старого і несміливо простягав руку до пляшки. Старий мовчав. Тоді бондар випив і простягнув пляшку братові:

— Олексо, пий!

— Не хочу, не питиму, жінка заборонила! — обізвася молодий селянин і на цілу хату зареготався

голосним сміхом. — Йй - право, заборонила! — казав далі: — як причепилася до мене: не пий, Олексю, та не пий! Як мене хоч трошки любиш, то не пий! Заприсягнися, що не питимеш. Бачу, що ніяк не відчеплюся від бабського язика, взяв та й присягнувся і вже може з рік минуло, як і не скуштував горілки. Що, Оленко, може я брешу, га? Може, брешу?

Молодиця, показуючи із щирим сміхом білі зуби, погладила його рукою по обличчі.

— Бодай ти скис, як ти на мої розмови пити покинув!.. сам такий великий виріс, то й розуму набрався!..

Баба встала з перекинених ночов, підійшла до столу й почала дивитися на пляшку.

— Пий! — казав їй старий.

З чаркою в руці баба вклонилася всім навколо і випивши втерла запалі вуста рукавом сорочки.

Гість утопив у неї очі, мов силкувався пізнати її риси. Він ковтав кашу великими шматками, кришки збирав собі в руку і висипав у горло, а в міру того, як заспокоював свій голод, дедалі цікавіш та настирливіш приглядався всьому й усім. Часом здавалося, що чогось або когось шукав тим поглядом. Дивився на тапчан, на піч, потім знову на тапчан. Раптом запитав:

— А чи жива ваша жінка, пане господарю?

— Давно вже померла... Років із десять буде, як померла... — заговорила баба; випита горілка піднесла її сили й відживила її: — того ж літа померла, як мене відправили з двору панського... Тоді мене Симон притулив у своїй хаті; хай йому за те господь милосердний у всім допоможе... Помагай, каже, Христині господарювати...

— Померла! — перервав її гість, а очі його знову нерухомо спинилися на обличчі балакучої баби; — а

вас, тітко, на ім'я Настуся — у пана на фільварку були за господиню...

— Авжеж! — зрадівши, скрикнула баба.

— А відки ж ви це можете знати? — питав Олекса.

Та гість не вчув того запитання, чи може не хтів йому відповісти. Тепер він водив очима по стінах.

— Давно, пане господарю, цю хату збудували?

Поволі, байдужо оповідав Микула, що ця хата стара, тільки не́давно він її трошки поновив, поставив замість старих, зогнилих, нові зруби, поробив ширші вікна.

— То ж я й дивлюся, наче хата не та сама, що була...

— Хіба ви коли вже тут бували?

Знову не відповів. Не покидаючи їсти, оглядався навколо. На бондаря та на Олексу довго дивився й якось несподівано промовив:

— Ось як! Нема вже старої! — А за хвилину додав: — і Яська вже немає.

— Якого Яська? — виймаючи люльку з рота й гостро зиркнувши на гостя, поспитав старий.

— Ото це, якого! — засміявся гість: — таж вашого третього сина, пане господарю!

— Хіба ви місцевий, що так усе знаєте?

— Мабуть, колись тут бували? — втопивши в нього з-за червоних повік посоловілі, проте цікаві очі, — промовила баба.

— З усього видно, що ви тут не вперше, — озвався Микула.

Перехожий, засипаний тими запитаннями, спочатку був схилив голову над столом, а потім з якоюсь придушеною злістю муркнув:

— Ну, бував, бував... Що з того, що бував?

Проте миттю вгамував ту злість чи нетерплячку й байдуже промовив:

— Таки бував тут... наймався за робітника тоді, коли новий двір будували... При будуванні нового двору робив тут...

— Давно це було, може яких літ зо двадцять тому,— завважив Микула.

— Де там двадцять! Більше,— поправив гість.

— Дуже багато тоді чужих людей на будування поприходило,— зауважив бондар.

— А багато. І я приходив...

Старий уважно приглядався до гостя.

— Щось мені мерехтить в очах... Здається, що я вас знаю... Або, здається, не знаю...

— От присягнуся,— почала баба,— щоб я не діждала з місця встати, коли й мені не так само... То здається, що знаю вас, то знов, що не знаю... Мабуть, ви колись таки зі мною балакали, як були тут, коли двір будували...

Перехожий посміхався і з дивною врочистістю дивився на її засохлі, поморщені, жовті, як віск, руки.

— Ой, балакали ви зі мною, тітко,— почав казати,— балакали не раз, не два і не десять раз... ой, приносили ви мені тими руками своїми хліб, помащений медом або маслом, що з панської комори потайки брали... Ха - ха - ха - ха!

Сміявся голосно, закинувши голову, а очі йому світилися, як дві жарини.

— Щоб мене задушило цієї ночі, коли пам'ятаю!.. Не пам'ятаю... чи я з вами колись балакала, чи не балакала, чи коли вам хліб давала, чи не давала, нічого не пам'ятаю... тільки здається мені, що вас або знаю, або не знаю... Таки знаю! Таки не знаю!.. Га! Що це таке?

Дві пари очей: одна бистра й пронизлива, з-під своїх обвислих брів, а друга посоловіла, блискуча від

цікавості, що швидко бігала під червоними повіками, вдивлялися в перехожого. А він стурбувався, знову почав потирати руки, якимось дивно засміявся їй, уставши від столу, широкими кроками пішов до печі. Там, виставившись на цілий свій високий зріст і закривши руки за спину, він спустив очі до дівчини, що при його наближенні покинула прости і чи то з острахом, чи зніяковівши, спустила руки на коліна. Поглядаючи на неї згори вниз, промовив:

— А ти господарева дочка?

— Так! Дочка.

— Мабуть, наймолодша? Мабуть, тобі ще немає двадцяти років...

— А немає...

— А старша сестра, Марися, жива чи померла?

— Жива...

— Віддалася?

— Віддалася...

— Деж вона? Тут, на селі?

— В Дубровлянах... у чоловіковій хаті живе...

— Ага! В чоловіковій хаті... у власній хаті... це добре... Ох-ох-ох...

Глибоке й коротке зідхання, мов подув вітру, піднесло його груди. Замовчав.

За довгим столом ішли розмови. П'ятнадцятилітній Ясько жартома докоряв бабі, що вона потайки випила другу чарку горілки, а баба, б'ючи себе в груди кулаком, кричала:

— Брешеш, як собака! Хай мене халера забере, як пила!

Бондар говорив щось жінці, яка брала з-під стіни прядку. Оленка голосно сміялася з суперечки між Яськом та бабою. Одні тільки вуста мовчали, поволі потягаючи дим з коротенької люльки, і пара очей з-під сивих

навислих брів увесь час пронизливо дивилася на гостя, що стояв біля печі.

Тоді над гамором знявся гучний голос Олекси. Спершися боком на стіл, він широко розсівся на тапчані, з головою наче мимохить, проте завжди однаково гордовито закинutoю назад, і гукнув до гостя:

— А чи не чули ви там чого, ходячи по світах, за Дзигу?

Всі замовкли, цікаво чекаючи на відповідь, але гість добрих півхвилини мовчав. Потім спокійно відповів:

— Чому б не чути? Чув. Усі ж за нього тільки й говорять.

— А говорять! — закричав молодий селянин. — А як ви гадаєте, спіймають його чи не спіймають?

— Може спіймають, а може не спіймають... — флегматично ¹⁾ відповів гість.

— Добре було б, коли б спіймали, бо писар казав, що як не спіймають, усім біда буде... розбій, каже, буде, грабіжництво буде, таке й таке, каже, буде... Та ж як таке ледащо лишиться на волі, то ще чимало лиха людям накоїть...

— Та який там чорт його спіймає, коли він такий хитрий! — вигукнув бондар, що трохи звеселів, випивши другу чарку горілки; — два рази тікав... то й тепер вислизне...

— І то мене найбільше цікавить, як він міг тоді, десять літ тому, з вежі втекти. Уже не раз і не два рази бував у місті й ту вежу бачив... Мури такі, що де-де! усюди салдати з багнетами... Птахом треба бути — не чоловіком, щоби звідти вилетіти... А він вилетів... Хай йому... от розумний! Якби на каміння з третього поверху грюкнувся, то би відразу душа з тілом розлучилася...

¹⁾ Спокійно, байдуже.

Тепер, ставши перед піччю й увесь час тримаючи руки за спиною, чоловік почав вільно похитуватися в обидва боки, злегка переступаючи з ноги на ногу. У тім рухові було щось таке, що нагадувало міського ферта. Згори поглядав він на молодого селянина, що звертався до нього.

— Він не стрибав з вікна, а вилетів... — промовив з глузливою усмішкою.

— Хіба крила йому чорт причепив! — гримнув бондар.

— Не крилами він вилетів...

— То може на відьминій лопаті... — пожартував Олекса.

Жінки і підліток Ясько вторували його сміхові.

— На парасолі, — промовив гість.

Усі замовкли. Він похитувався перед піччю ще вільніш і звисока поглядав на всіх присутніх. Так вуличні задаваки вихваляються перед товариством вищим ступенем своєї вчености та досвідчености у світськім поводженні.

— Це дурниця, — промовив знову, — недосвідченому здається, що це чудо, а досвідченому — дурниці. От як зробив той Дзига, що втік...

Перехожий узяв свій ціпок, що перед тим був спер на піч біля себе, і, жестикулюючи ним відповідно, розповідав:

— Узяв парасолю, велику парасолю, розіп'яв її, ось так повернув униз і разом із парасолею скок крізь вікно... Якби без парасолі, то впав би головою, шию зломив би... Але парасоля спускала його додолу по воленьки-поволеньки, бо через вітер не міг швидше спускатися, аж спустився на саму землю... Тільки й було, що простягся на брукові й носа втовк об камінь... З носа юшка потекла й кості тяжко заболіли,

та що там! Узяв ноги на плечі і гайда світ за очі! Три роки потому його шукали. Парасолю зараз же знайшли під тюрмою, а його три роки марно шукали... Ха - ха - ха!

Як оповідав це, усе довге костисте обличчя засяяло щирою майже дитячою веселістю. Він скидався на малого хлопця, що з лукавим виразом оповідає, якої шкоди наробив.

Усі здивовано підвели голови й порозтуляли уста. Серед загальної мовчанки з-поза хмар диму озвався грубий та сурорий голос:

— А ви ж звідки знаєте, що воно так було?

— Правда, правда, звідки ви знаєте? — повторили запитання кілька голосів.

Наче вчувши у настирливості цих питань неприязний до себе виклик, гість підвів свою голову й з-під брів, що грізно зсунулися, повів наоколо племенистим поглядом.

— А знаю! Отож і є, що знаю! Розумний говорить, а дурні дивуються... Гааа! Пороззявляли роти... Звідки знаю? Люди язика не мають і не розповідають?... Розповідали, а я слухав... Тьху!..

Плюнув і раптом знову захвилювався, змученими очима повів навколо, глянув на свій ціпок, потер руки, Олекса гордовито дивився йому просто у вічі.

— Щось ви, пане,— почав казати,— надто вже багато за того Дзигу знаєте. Може ви коли його й бачили?

Той зневажливо знизав плечима:

— Де ж я його міг бачити? Не бачив. З Пруссії йду... вже більше як двадцять років тут не бував.

— Це шкода. Бо якби бачили, то сказали б нам, який він на вигляд... Легше було б спіймати... Ой, спіймав би я його, спіймав би з великою охотою,

і перше, ніж поліція довідалася б за нього, сам би йому спустив шкіру з плечей...

— Тю-тю, такий молодий, а вже би людям шкіру з плечей спускав!— посміхнувся перехожий.

— А як він розбійник!— зриваючися з лави, гукнув молодий селянин;— сам писар сьогодні казав: крамниці грабував, каже, гроші фалшував, а що вже найгірше, каже, так це, що разом із товаришами троє людей забив... Що, такого харциза жалувати? Ой-ой, як би я з нього шкіру лупив!.. Хай других не вбиває...

— Тихо! Цить, Олексо! Не кричи так!— шарпаючи за поли розхристаного кожуха, заспокоювала молода жінка чоловіка.

Бондар помахав у повітрі рукою з гербом:

— Щоб йому добра не було, скільки він невинних людей занапастив...

— Ой,— скрикнула Ганнуся— ще й тепер, може, почне розбивати...

— Певна річ, почне...— заговорила баба,— що йому, такому харцизові, що купається у крові людській...

— Щоб йому кости покрутило... Хай його хвороба хапає...

— Чи почне, чи не почне,— похмуро обізвався бондар,— а ловити треба, бо ще компанію добере і коні крастиме...

— Не дочекає він того!— закричав Олекса.— Де йому коні красти, коли кат йому двісті батогів у плечі всадить...

— Аяй!— пронизливо верескнула Ганнуся.

— А тобі що?— гримнув Олекса, але зараз же глянув на дружину, що, подавшись усією своєю тендітною постаттю наперед, також лементувала:

— Ой, ой, ой! а! а! Ой, ой!..

Стара Настуся сперла на руку висохле личко і голосно зідхала :

— Лихо ж моє! Лихо!

Ясько став, наче скам'янів, витріщивши очі, аж обидві руки притиснув до рота й тремтячим голосом бубнив :

— Гу, гу, гу, гу!

— Ог полякалися, що розбійник батогів дістане! — зареготався Олекса.

Перехожий не стояв тепер, випроставшись на цілий зріст, як спочатку. Коли Олексій уперше згадав за батого, видно було, як під тонким сукном подертого сурдута його лопатки заворушилися і поволі піднеслися вгору; а шия, наче боячися раптового вдару, схилилася, аж борода торкнулася грудей.

— Цікаво, чи витримає він? — буркнув бондар.

— Ой - ой! Ще й як витримає! — ствердив Олекса.— Ще потім у кайданах на край світу піде, а як прийде туди, де йому накажуть жити, то від ранку до ночі буде молотом під землею довбати або тачку тягати...

— Ох, і бідний же він, такий бідний! — зідхнула Оленка і міцніш пригорнула до лона немовлятко, що тримала на руках.

— Ой, і навіщо він на світ народився? — зідхала Настуся.

— Я б, здається, не витримала... Узяла б та й утопилася... — говорила Ганнуся.

Христина випросталася над тим начинням, що мила, знову склала на грудях руки й, висока, дужа, показна, втопила темні очі у вогонь. Гарні її вуста трохи тремтіли, а темні брови зсунулися. Коли всі замовкли, вона промовила глибоким низьким голосом :

— А таки і його колись мати на руках своїх носила й колисала...

Перехожий раптом повернувся до неї. Довго дивився на неї, аж нахилився просто до самого її обличчя, і грубим, свистячим шепотом вимовив :

— Пильнуйте ви добре свого синочка, ой, добре свого Яська пильнуйте, щоб ніколи йому такого лиха не було...

Жінка здивовано й трохи настрашено відхилила голову, але гість швидким рухом повернувся до іншого кута хати, туди, де під стіною за столом сидів господар хати. Микула ще досі мовчав. Видко, такий мав звичай, що спершу дозволяв усім виговоритися, а потім своїм рішенням суперечку або сварку припиняв і кінчав.

Затримавши у повітрі руку з люлькою, він поволі спокійно промовив :

— Справедливо. Справедливо. Уже нам ті конокради, грабіжники, фалшивники досить надокучили. Хіба невинні люди на те працюють, щоб вони їхнім добром, або і кров'ю, годувалися і впивалися? Невинному людові від різної кривди мусить бути захист й оборона, а щоб за такі тяжкі гріхи не було жадної кари, того бути не може, ніяк не може. Годі.

Перехожий вдивлявся в Микулу і слухав його слів із таким напруженням, так жадібно, що аж уста йому розтулилися й обличчя скам'яніло, тільки повіки над нерухожими очима швидко-швидко моргали. Старий замовк, а він ще якусь хвилину дивився, слухав, наче сподівався ще якогось невіголошеного слова. Нарешті костисте обличчя йому спалахнуло, в очах загорівся палкий вогонь. Махнув рукою :

— Годі! — повторив за ним і засміявся уривчасто, гостро. — Добре вам, пане господарю, казати „годі“! Але тому, кого як дикого звіра по світі ганяють, щоб, дігнавши, збити його, змолотити, як горох, а потім до каторги загнати, йому годі чи не годі? Це тільки він

у своїм серці знає, проклинаючи світ, людей та день народження свого. Кожну людину може спіткати нещастя, і жадна мати не знає, кого там... на руках своїх колише...

Зирнув на Христину та Оленку, захлиснувся, проковтнув голосно слину й замовк.

— Кожного може спіткати нещастя,— спокійно й поволі озвався Микула,— але той найгірший, хто другу людину вбиває.

— Найгірший, найгірший!— повторив перехожий.— Чи знаєте ви, пане господарю, що найгірше часом близько, ой, як близьенько від найкращого лежить... і якби не якийсь випадок або знов... ну, багато дечого, що все й пригадати трудно, може з найгіршого було б найкраще...

У горлі йому пересохло. Широко ступаючи, підійшов до столу, налив чарку горілки, одним духом ковтнув її й повернувся до печі,

— „Годі“!— почав знову, звертаючись весь час до старого Мікули.— Добре вам казати „годі“! А чи знаєте ви, як того Дзигу, що на його тепер, як на дикого звіра полюють, перший раз спіткало лихо? Може, вперше з ним біда сталася за такі дурниці, що й плюнути нема на що, а біда трусить того, хто нею їде... Ой, пане господарю, як трусить! Так, що часом у чоловіка душа вивернеться. Ось що!

Знов підійшов до столу, але горілки більше не пив. Машинально простяг руку до пляшки, проте, не діткнувшись її, знову повернувся до печі. Ніздрі йому ворухилися й роздувалися, брови то здіймалися, то опали; вдача владна, зухвала, роз'ятрена гірким життям світилася з його очей похмурим огнем, груди хвилювалися від швидкого подиху. Проте він сміявся, стоячи знову перед огнем.

— „Годі“! — повторив ще раз, наче цей вираз, ви-
йшовши з уст старечих, вразив його, мов вістря.—
Якби то всім тим чортам, що хапають душі людські,
кожен годен був сказати годі! І щоб вони так, від
одного слова тікали. В одній людині ці чорти сплять,
в другій прокидаються і топлять її А чи ви думаєте,
пане господарю, що коли чорти душу людську тягнуть
топитися, то їй хтось допоможе від них визволитися?
Ха - ха - ха! Соломини ніхто не протягне, щоб чоловік
міг за неї вчепитися й вилізи з ями. Як чоловік по-
слизнеться й упаде, як свиня в болото, то хіба є хто
на світі, хто б змилосердився і на сухе вивів? Го - го!
Ніхто й не оглянеться, а як котрий і гляне, то тільки
для того, щоб попхнути ще глибше. Часом і самому
той сморід обридне... Хотів би втекти від нього, —
та де там, не дозволять! Гуджа! Як собаки лиса же-
нуть, доганяють, назад у сморід запихають і шар-
пають, мучать, доки знову почне до крови кусати.
А що має робити? Як воювати, то воювати! Як про-
падати, то вже наперед хоч добре наїстися та напи-
тися, а хоч би й голову чужу розвалити, так що? І так
пропав, і так пропав... Хай же хоч ворогам дасться
в знаки... А хто ворог? Цілий світ ворог, бо ніхто й
гадки не має врятувати... А кожен хоче занапастити...

Знов, але вже із схрещеними на грудях руками,
підійшов до столу і, трохи схилившись наперед, загля-
нув в обличчя Микулине. Старий уже хвилини зо дві
цілою верхньою половиною свого могутнього тіла на-
хилився вперед і так пронизливо дивився на свого го-
стя, аж рука, що тримала люльку, впала на лаву. Те-
пер їхні очі вперше зустрілися у довгім погляді; гостеві
голос увірвався, як перетята струна. Одвернувся, знову
став перед піччю, але ніздрі йому більше не роздима-
лися, і значно тихше, як перед тим, почав говорити.

— Хіба ж, власне кажучи, кожен одразу до глибокої ями впаде? Не кожен. Може і той Дзига не відразу людей вбивати почав. От цікаво, яка його історія? Де він народився і в якій стороні мати його на руках носила й колисала? Може, тоді він ще не був розбійник. Не знаю, що він там таке робив, доки кров людську пролив, але чув, що коли вже пролив, то самого себе злякався й, утікши з тюрми, на фабрику пішов працювати. Чи дали ж йому спокійно працювати?.. Не дали. Спіймали і знов у сморід загнали.. Знов утік, а тікаючи, як хто йому по дорозі ставав, може й другий раз — хіба я знаю? — кров людську пролив... Проте я чув, що потім на фабриці два роки знову спокійно пересидів... Може, вже надто налякався себе самого і тої карі, що його чекала... Або хтось довідувався, що він там собі думав, які наміри мав?

До тої пори всі мовчки, зацікавлені й здивовані, слухали його мову, зухвалу та палку, а щодалі жалібнішу та зворушливішу. Та Олекса уже не міг більше мовчати.

— Гей, гей! Пане! — закричав він. — Щось ви вже надто за розбійниками обстаєте!

Гість знов випростався й глянув молодому селянинові просто в очі.

— Ой, ой! — з насмішкою в голосі, похитуючи головою, відповів він. — Заліз у теплий кожух і радий, що йому добре! А над таким, що з нього і шкуру зараз здеруть, то вже й зглянутися не треба?

Старий Микула відняв люльку від рота, наморщив кострубаті брови і твердо, коротко, суворо вимовив:

— Не треба.

Наче в лице гостеві кинув цих два слова, і той наче відчув цей удар, так швидко всім тілом повернувся до старого і з тихим сміхом, ступивши два широкі кроки, сів біля нього.

На ту хвилину рипнули хатні двері, двоє увійшли до хати, і біля печі розпочалися розмови. Але перехожий, здавалося, того й не помітив, сів близько біля господаря, широкими, але худими плечима, що стреміли з - під сурдута, повернувся до хати і, широко розклавши на столі лікті, нахилив своє лице до старого. Нікого не було поблизьку: Оленка з дитиною, що прокинулася і заплакала, сіла під протилежною стіною, Олекса галасливо балакав коло печі, бондар на другім кінці довгого столу щось колупав ножем коло зуба борони. Тільки стара Настуся швидким рухом просунулася мало не під лікоть перехожого і з жадібною цікавістю нахилила до нього вухо. Незабаром вона почувла стиха промовлені слова :

— Пане господарю, а що чути за вашого Яська?

— Якого Яська? — різко кинув господар.

— А третього сина вашого... Двоє тут, а третього немає... Чи ви вже зовсім за нього забули, пане господарю?

За його плечима чиїсь долоні голосно сплеснули і верескливий бабський голос заговорив:

— А щоб я не дочекала віку дожити! Щоб мені язик усох! Щоб мені руки, як те гілля вербове, покрутило, як я за нього забула, за Яська свого наймилішого, за сокола свого біднесенького... Та ж я його, коли він на світ народився, від матері приймала, та ж я його на руках своїх не раз і не десять разів носила... своїх дітей не мала, проте його мала і любила, як синочка ріднесенького...

Бабина голова, обліплена червоним очіпком, з пасмами білого волосся на зморщенім чолі, трусилася й колихалася над плечем перехожого. Він спирався трохи закинутою назад головою на руку і з примруженими очима слухав її голосіння. Та скоро перервав її питанням :

— То ви, пане господарю, уже зовсім Яська не пам'ятаєте? Та ж він був ваш перший... найстарший...

Наче вирваний силоміць із мовчанки, старий похмуро відповів:

— Чому не пам'ятаю? Пам'ятаю... А ви що, добре його знали?

— Ой, ще й як добре. Здоровий був хлопець, спритний, сміливий...

— Аж надто сміливий,— буркнув Микула, витрисяючи попіл із люльки.— А чули ви, що з ним сталося?

Старий нахмурився і пронизливо поглядав на гостя, але, видко, вже набирався охоти поговорити за старшого сина. Та стара Настуся знову завела:

— Ой, сталася з ним біда - лишенько! Загубили його, як собаку занастили... небіжка матінка його мені зовицею була... а він мене бабусею називав...

Гість звернувся до старого Мікули:

— Що ж із ним такого сталося?

Дід якусь хвилину ворухив щелепами, наче жував щось тверде. І не хотілося йому з цим незнайомим балакати, і брала охота погомоніти.

— Отже,— почав,— з дурниці пішло... може, він перший раз і за правду страждав... Дубровлянські, сусіди, правувалися з нами, щоб їм добра не було... ну, мене громада на повноважного обібрала, я до міста їздив і з адвокатами балакав, з тим, значить, що перед судом боронив нас. До міста Яська з собою брав, і до адвоката брав, так собі, без причини... Надто вже я його любив, а як було дуже напрується, то все дозволю...

Баба перервала його:

— Ой, любили його і пестили всі добрі люди й у всьому йому потурали, бо такий же миленький був та ласкавий... рученята, було, на шию закине і горнеться до людини, як те ягнятко, а очі мав, як волошки в житі...

Старий, не зважаючи на бабине голосіння, що далі, то з більшою охотою викликав у пам'яті старі події.

— Ну, такий же був розумний, тільки надто вже зухвалий і зовсім відмінний від інших хлопців... І робота, і забава в нього інакша була, як в інших. Як працювати, то просто рве, мов той кінь баский, а як гуляти, то так, що й ради не даш. Бувало, що за шию обійме й цілує, мало не задушить, а іншим разом так гордовито поводитьсь і хоч кому одсіч дасть, просто як та оса. Лаяв я його добре, та більше потурав... А таки нічого поганого він тоді не робив...— Дід замислився, хитаючи головою.— На згубу брав я його з собою до міста й до адвоката...— майже із захватом провадив старий далі.— Слухав він, що ми між собою говорили, слухав і, вертаючись, бувало, каже: „татку, я заб'ю того, хто прийде від нас несправедливо землю забирати!..“ Я тільки сміявся... Думаю собі: молоде, дурне. А земля таки справді була наша, та зайшла давність і ми програли справу. Дубровлянці прийшли землю відбирати, а ми завзялися не віддавати. Не віддамо та й не віддамо! Цілою громадою, бувало, виїжджаємо і тих напрасників, хай їм добра не буде, випихаємо. Усі так робили, і Ясько також так робив. Ну, думаю собі, добре! Коли всі, то хай і він... Аж тут на весні чуємо: чиновник приїде і буде Дубровлянцям землю віддавати. Лихо! Ми й рукою махнули. Хай уже так! Хай буде наша кривда! Та не все ми як слід урахували. Не врахували ми тих молодих, а надто зухвалих, що своїм розумом жити хотіли і вчинили змову... Приїхав чиновник, якась велика цяця, і двох менших із собою привіз, та й давай по полі ходити, тому те, а тому друге призначати й дарувати... А наші хлопці як вискочили з косами та з граблями, та з патиками... може зо двадцятєро їх було, а мій Ясько

наперед усіх, наче який генерал... Випхали чиновників...

Баба раптом впала у великий гнів. Вдарила кулаком одної руки об долоню другої, гукаючи:

— Краще б він був крізь землю провалився, як мав сам себе занастити...

— Він уже пропав! Не кленіть, бабусю, — цикнув, звертаючися до баби, перехожий і знову пильно слухав старого.

А старий добре розбалакався. Може й забув, до кого говорить, бо давній, майже забутий біль знову стиснув його серце, а згадка за найстаршого загубленого сигналу млу років...

— Значить, — казав далі, — бунт. Значить, опір владі. Ну, до в'язниці їх узяли й почали судити. Інших пустили або трохи покарали, а його на три роки до тюрми засадили... Кажуть, заводця. Ну, добре. Три роки — то не вік. А йому тоді тільки на вісімнадцятий рочок звернуло... Не дуже я тим журився, що він там три роки посидить. Розуму, думаю, навчиться, слухняності навчиться...

— Навчився? — спитав перехожий. — Ха-ха-ха! Що ж, навчився?

Старий, втопивши очі в землю, похитав головою.

— Еге! Навчився! Як повернувся додому, то й дня спокійного в хаті не було. Сидить, було, та оповідає, як злодії вночі красти йдуть і колодки відчиняють. „На все“, каже, „є спосіб, а я всі способи знаю“, або каже: „І охота людям по таких хатах сидіти, бідувати й ошаджувати, коли на світі є стільки багатства і його легко можна здобути“. Я його по плечах кулаком: „Ось тобі“, кажу, „легкий спосіб не згадувати злодійства та всякого паскудства“. А він до мене: „Не бий, батьку, бо втечу, тільки ви мене й бачили!“ Я

по - доброму до нього : „чи тобі, Яську, не сором?“ А він сміється: „Гей, батьку“, каже, „хіба я таке бачив, хіба я такого наслухався, там сидячи? Ви дурні, сидите у своїм селі й не знаєте нічого, а я вчений“. Ой, такий він учений зробився, три роки в тюрмі перебувши, такий уже вчений! Бодай тим учителям, що там його навчали. . .

Перехожий засміявся тихим, довгим, грудним сміхом. Потім почав хитати головою.

— Ой, пане господарю, сидите ви на своїм селі, дряпаєте землю руками своїми й нічого не знаєте! Якби побачили таких учителів і почули, як вони синочка вашого навчали, то з самого страху дуба б дали. . .

Старий жвавим рухом підвів голову і знову з тою ж увагою, як і кілька разів перше, подивився на перехожого. У голосі, яким він промовив останні слова, були якісь звуки, що з особливою силою вразили йому слух.

— Що це? — промовив він поволі. — Чи то я вас колись знав? Або не знав? Чиста мана!.. Хто ви такий?

Та в цю хвилину перехожий захвилювався, відвернувся до печі, коло якої чути було чимраз дужчий шум та гомін. Перед вогнем, куди весь час підкидали дров, замість двох прядок, Ганнусиної та Христининої, що стояли там попереду, тепер знайшлося вже п'ять. Дві дівчини вже давно зайшли до хати й посідали зі своїми прядками по обидва боки Ганнусі, а тепер убігла ще одна, що її Олекса жартома почав вітати, а Христина привітно запрошувала сісти біля неї. У Микуліній хаті розпочиналися зимові, галасливі, довгі вечерниці.

Перехожий швидко поглянув на купку людей біля вогню і знову повернувся до старого. Та Микула з люлькою в зубах вже поринув у звичайній для нього мовчанці.

З-поза диму, що виходив з люльки та з уст, майже не видно було його обличчя; часом тільки хитав головою, наче видобував якусь глибоку думку, наче дуже дивувався з чогось у собі самому. Зате Настуся набиралася все більшої охоти до розмови з перехожим.

— То ви нашого Яська знали...

І вже не голосячи, як перше, але швидко й тихо почала цвіркотіти:

— Певно, тоді знали його, як були, коли двір новий будували... Бідний же він, бідний! Натерпівся він, натерпівся від рідного батька, доки пішов собі на віки вічні світ за очі...

Скинула оком на старого Микулу і, притишуючи голос, таємниче вела далі:

— Бив! Як собаку бив, власними руками, ломакою, чим попадя. Щоб мені не діждати, як брешу... Як перше потурав та любив, так потому, коли сердешний з в'язниці повернувся, бив... За балачки про злодіїв, і за піятику, і за гультяйство, за все, було, б'є та й б'є... „Я йому,—каже,—ту погань, що він її звідти приніс, з тіла і з душі виб'ю!“ Було, мати за одну руку йому вчепиться, а я за другу й кричимо: „Ой, не катуй ти, Симоне, рідну дитину, не бери гріха на душу бо як розлютиться до останку, то з хати втече і душу свою занастить!“ А він нас, як ті грушки, з рук пообтрушує, тільки, як звір, сопе та гарчить: „Буде йому біда від мене, ой, буде біда колись, як не виправиться. Заб'ю, а не припущу, щоб ледащо по світі ходило!“ І з іншими синами вже інакше почав... І для других уже суворости набрався: „Потурав я,—каже,—старшому, і ось який тепер... молодшим уже не буде він мене жадного потурання“. Гей, пекло, чисте пекло зробилося тоді в хаті... Мати, було, плаче, аж слаба лежить, батько, як той звір лютий, тільки Яська очима

пасе, щоб його на чому спіймати й покарати, молодші хлопці, як ті зайці, з пришкуленими вухами ходять. А Ясько, неборак, терпів-терпів, висох, як тріска, похмурий став, як та чорна хмара, і вже, здавалося, трохи заспокоївся і схаменувся... Скорився перед батьком, скорився перед рідним, почав слухатися... А раптом узяв та й утік... Таки не витримав і втік!.. Може, він од батькової руки, що не мала милосердя над його молодістю, втік... Може, від набору, від того, значиться, щоб його в салдати не взяли, утік... Може, його хтось, із ким він у в'язниці сидів, намовив... узяв та й утік! Очі наші вже його, миленького, не бачили, вуха наші голосочку його срібненького не чули... Мати за ним плакала, і сестра плакала. Мариська, старша Ганнусі ще тоді на світі не було, і здається, по стінах цієї хати, хатинки його ріднесенької, слізки за ним текли... Тільки батько ніколи за нього не згадав, ніколи не змилювався, синочка свого ріднесенького ніколи не пожалував... Такий уже він удався суворий!

Не можна було пізнати, слухав чи не слухав перехожий таємничу, співочу мову баби. Спершися ліктем на стіл, схилив голову на довгу костисту руку, заплющив очі... Можна було подумати, що він дрімає, що погані сни снуються в його мізкові, бо вуста йому надувалися, аж рудяві вуса гострою стріхою здіймалися на обличчі. Проте несподівно засміявся й насмішкувато глянув на бабу:

— Ой ти, дурна бабусю! Як ніколи не пожалував, то чому ж найстаршого внука Яськом назвав? Га? Мабуть, коли найстарший внук на світ народився, він за найстаршого синочка свого згадав? Га?

Микула очутився від задуми, віддалив трохи люльку від уст, нахилився усією своєю дужою постаттю до гостя, а праву руку підніс до чола.

Та гість підвівся, зі стуком відсунув стілець, на якому сидів, і, відійшовши широкими кроками до протилежної стіни, сів біля Олени, що годувала дитину. Саме на цю хвилину двері відчинилися і, голосно грюкнувши, зачинилися: до хати вбігла дівчина, висока, плечиста, задихана, з віспуватим, червоним від швидкого бігу обличчям, і, поклавши прядку біля порогу, гукнула:

— Рятуйте! Дівчата, рятуйте, бо хлопці йдуть!

За вікном почулося голосне тупотіння, регіт, гук. Хтось запукав у шибку і вдарив у стіну патином. Дівчата з виском та криком, сміючись, позривалися з місця і кинулися до дверей.

— Ой, зачиняйте двері! Зачиняйте! Не пускайте! Не пускайте! Зараз будуть льон палити і дурниці виробляти! Люди! Рятуйте! Не пускайте тих розбійників!

Стіною стали під дверима, замикаючи їх і тримаючи з усієї сили. Одна вхопила з печі поліно з огнем і наче з полум'яним прапором стала на обороні; друга нахилила відро з водою; третя притягнула тапчан і привалила ним двері. Так захопилися, відбиваючи нападників, що справді поналякувалися. Голоси робилися верескливіші; Ганнуса, червона з напруги, з якою натискала на клямку, почала тремтіти. Дві дівчинки, що з них старша була десятилітня, прокинувшись від гармидеру, як колодки, попадали з високої печі і найбільше зчиняли вереск. Їхні босі ноги, як метелики, літали поміж картатими спідницями дівчат, розпатлане ясне волосся то підносилося, то падало на білі сорочки й зашарілі від сну личка. Та найголосніш від усіх кричала і найширше сухими, проте пружистими руками вимахувала стара Настуся. Силоміць вдерлася у дівчачу громаду і лізла до дверей.

— Пустіть! — кричала. — Що то за мода така хлопців на вечерниці не пускати? Які ж це вечерниці, як хлопців

немає? І за що ви їх так караете? За що їх, сердешних, на морозі тримаєте?

Відіпхнула Ганнусю, навстіж одчинила двері і, взявшись в боки, закричала у темні сіни:

— Ходіть, хлопці! Ну, ходіть мерщій!

Сіни наповнилися важким тупотом; у двері вдерлося четверо молодих парубків. Дівчина, що тримала запалене поліно в руках, гукнула до другої:

— Улясю, воду лий! Ой, лий же!

Велика віспувата Уляся нахилила відро до землі; вода широко розлилася по глиняній долівці. Проте ця перешкода не стримала нападників. Зі стуком перекинули тапчан, а один з них видер з рук дівчини поліно з огнем.

— Ай! Люди добрі, рятуйте,— кричала вона,— рятуйте!

— А будеш казати: лий! А будеш до злого намовляти?

Миттю приткнув до першої з краю куделі розжевріле поліно. Льон пирснув іскрами, куделя запалала, як свічка. Велика Уляна заплакала вголос. Згорілий льон належав їй.

— Ой, бодай вам добра не було за мою шкоду! Щоб вам...

— А будеш воду лити? А будеш воду людям під ноги лити? — дровичили дівчину хлопці.

Бондар та Олексій за дві хвилини руками пригасили вогонь, Христина потішала скривджену дівчину, йдучи до сіней по нову куделю. Уляна заспокоїлася і разом з іншими сіла прясти.

Настуса зачинила двері, бо з сіней віяло холодом. Хлопці, ті в кожухах, ті в сірих свитках, а всі в тяжких високих чоботях, тільки тепер господареві хати вклонилися.

— Добрий вечір! — гукнули хором.

Той не відповів. Може, задрімав? Проте всі знали, що старий Микула не був сплюх, що він любив галасливі вечерниці і привітно відповідав на привітання гостей. Навіть часами, хоч рідко, вторував грубим сміхом юнацьким жартам. Сьогодні мовчав. Рука з люлькою спустилася йому на груди, усі зморшки на чолі зсунулися вниз і важкою хмарою нависли над кострубатими бровами. Спав чи замислився? Гнівався чи згадував? Хлопці, відійшовши до печі, поставали біля дівчат і запалили цигарки. Настуся знов сіла на перекинуті ночви і балакала та й балакала, вимахуючи сухими руками. Прядки голосно затуркотіли хором, над їхнім туркотінням здіймався шумний, веселий гомін. В хаті стало гаряче й душно.

Під стіною, протилежною до тої, під якою сидів старий Микула, у сутінку, на тапчані, край якого, майже під самими дверима, стояла діжечка квашеної капусти, що її дух було чути в хаті, точилася тиха розмова, приглушена туркотінням прядок та гамором веселих голосів. Перехожий сів там біля Олени, що не брала жадної участі в жартах та пустощах, і годувала, а потім на руках колисала двомісячну дитинку.

— Веселі у вас вечерниці,— розпочав гість.

— Таки веселі,— відповіла молодиця.

— Давно віддана за Олексу?

— А вже на Петра буде чотири роки.

— А скільки ж тобі тепер літ?

Посміхнулася і соромливо похилила голову:

— Хіба я знаю? Мабуть, на Юра буде двадцять...

— Фю! — свиснув гість.— То ти вже літня жінка. Ну, що, добре тобі жити?

— Чому не добре? Добре, коли б повік так.

— Олекса добрий, га? Не б'є?

Вона зчервоніла.

— Ще чого не було! — скрикнула сердито.

— А любить?

Тепер вона тихенько засміялася і, замість відповіді, голосно поцілувала в чоло своє немовлятко.

— Хліб завжди є при хаті? — питався ще гість.

— Є. Ще того не було, щоб хліба не вистачило. Чого другого може забракнути, а хліб завжди є.

— Мабуть, бондар добре заробляє?

— Атож, заробляє. І мій заробляє, і батько заробляє... коли немає в господарстві роботи, рибалить із Яськом на річці й продає рибу у містечку, перше сам на річку ходив, а тепер уже років два з Яськом ходить...

— З Яськом ходить! — повторив гість і, втопивши очі в землю, замислився.

Біля печі до туркотіння прядок домішався хрускіт горіхів та лускання сояшникового насіння. Хлопці витягали з - за пазух кругленькі гнилички і частували ними дівчат.

Один парубок, що стояв за Ганнусею, брав у жартах участь найменшу і ввесь час шепотів щось на вухо дівчині. Велика Уляна, що вела перед між дівчатами, гукнула на нього, щоб загадав яку загадку. Усі знали, що ніхто не знає стільки й таких гарних загадок, як кремезний Дем'ян з таким чорним та кучерявим волоссям на голові, що воно майже зливалося з баранячим коміром його кожуха. З тої кучерявої гушавини тільки ясно шаріли лиця та світилися чорні блискучі очі.

— Як загадки, то хай будуть і загадки,— на настирливій заклик дівчат одповів парубок, випростався, відкашлявся голосно, ще більше надув щоки і, спершись у бік одною рукою, почав:

Їду, їду,
Ні дороги, ні сліду,
Коня бичем поганяю,
На смерть поглядаю.

Замовк і всі мовчали. Дві прядки замовкли.

— Ну, що воно таке? — насмішкувато питав мудрий Дем'ян.

Ніхто не міг відгадати. Дівчата заклопотано поглядали одна на одну, хлопці зневажливо, наче не надаючи жадної ваги нерозв'язаній загадці, палили цигарки і притупували ногами. Дем'ян обома руками взявся за боки.

— Та це ж човен! — гордовито промовив.

— І правда! — хором закричали кілька голосів і всі, повторюючи слова загадки, здивувалися.

— А - а - а - а! Іду, їду, ні дороги, ні сліду... Ну, звісно, на воді... Коня бичем поганяю... зрозуміло, веслом воду... а - а - а! Правда! Це таки човен!

— Чому ж ти, Дем'яне, не сказав мені тихенько, я би відгадала, — нишком дорікала Ганнуся.

— Добре, то я ще одну загадаю.

Знову надув лиця, відкашлявся й почав:

Повний хлівець
Білих овець,
Один баран мекає.

Скінчивши, нахилився, мов підіймаючи горіха з землі, і шепнув у саме вухо Ганнусине:

— Язик.

— Язик! — серед загальної мовчанки закричала дівчина.

— А - а - а! — здивувалися всі знов. — Правда, правда! От розумна! Така молоденька, а така розумна! Тільки чи не Дем'ян тобі це сказав? Певне сказав? Скажи по правді?

Дівчина зашарілася, як півонія, сховалася за кужелем і з благанням звела очі до мудрого парубка.

— Не казав! — гукнув Дем'ян, — брешете! Нічого не казав.

І наче хочачи відвести від себе і коханої дівчини бурю нових запитань, зараз же додав :

— Хочете, я ще одну загадаю ?

Жартовливий усміх розсував його гладкі щоки, у чорних очах світився сміх :

— Маленька, чорненька
Велику колоду обертає.

— Ну, що це таке?— питався, затуляючи рота рукою.

Настуся широкою усмішкою розтулила беззубий рот і замахала на нього руками :

— Ой, бодай ти скис, із такою загадкою ! Ой, не раз і не два чула я цю загадку ! Та ж це блоха !

Придушеним голосом через кулак, що ним затуляв рота, Дем'ян підтвердив :

— Авжеж, блоха.

Чорні, як вугіль, очі блищали над великою рукою, сміялися, згори поглядаючи на дівчат, що щиро реготалися.

Перехожий, сидючи обіч мовчазної Олени, з якоюсь особливою цікавістю прислухався до загадок та юнацьких жартів. Сперся долонею на коліно, увесь нахилився вперед і почав посміхатися, спочатку мляво й невиразно, потім защораз щиріш і з більшим задоволенням. Коли біля печі виголошували розв'язання загадки, він хитав головою, стверджуючи, що воно так. Хто б дивився на нього, подумав би, що все це йому добре відоме, тільки забулося, а тепер пригадалося і привело із собою рій спогадів. Проте ніхто в тій хвили не звертав на нього уваги; незабаром він і сам перестав посміхатися, знову поглянув на свою сусідку.

— Чому ж ти туди не йдеш з усіма бавитися?— запитав її.

Колишучись разом із немовлям, вона відповіла :

— Не хочу... хай собі звеселяються на здоров'я!

— А казала, що тобі добре жити... Чого ж сумна? Мабуть, Олекса до тебе недобрий, га? Певне недобрий? Може, такий уже рід їхній, що всі недобрі?

З жадібною цікавістю втопив очі в молодичку. Вона ж, дивлячися не на нього, а у просторінь, і не перестаючи коливатися, відповіла :

— Е, ні. Олекса добрий, і всі добрі, тільки я надто за Миколкою моїм журюся...

— За яким Миколкою?

— Та за сином...

І тут тихим, але співочим, як голосіння, голосом почала оповідати, що кілька місяців тому помер її синочок найстарший, що мав уже півтора рочки. Такий утішний хлопчик був. Уже ходив, говорив, ну, такий же був розумний! Усі за ним плакали, навіть дідусь, хоч який твердий, плакав, та згодом забули, навіть батько рідний забув. Сама вона тільки ніяк не може забути. Похилилася над немовлятком і ще тихіш докінчила :

— Звичайно, дитина, таке маленьке, як та ягідка, скотилося зо світу... як кришечка, у землю впало...

По круглім, рожевім личку її котилася велика сльоза і блиснувши, мов діамант, упала на синій жупан.

У повній гамору хаті оповідання молоді матері було мов несміливе дренчання тендітної струни; сльоза її впала у сміх та гомін, мов тиха крапля роси у свавільний бурхливий потік.

Перехожий дивився на свіже, як ясний ранок, обличчя і доти приглядався до її сльози, доки вона не перестала вилискувати на синім жупані. Видко, щось незвичне для нього вразило його, здивувало, зачепило в ньому якусь струну, тривожну, смутну, що її він до того часу, може, ніколи в собі не чув. Наче раптовий

та короткий подув вітру, зідхання піднесло йому запалі широкі груди:

— Ох-ох-ох!..

Навпаки, з обличчя молодої матері журба раптом зникла. Вона звернула до компанії, що розважалася біля печі, очі, повні цікавості; вони весело поблискували.

— Ой!— скрикнула молодичка,—байки казатимуть... Настуся байку розкаже...

Швидким рухом вона звернулася до гостя.

— Тільки послушайте... ой, миленький мій, послушайте! Вона гарно байки розкажує, на прочуд гарно...

Баба, сидючи долі на перекинутих ночвах, висунула на світло вогню голову в червонім, круглястім очіпку і почала оповідати. Серед загальної мовчанки, під туркотіння прядок, її старий, повільний, шепелявий голос розходився по всій хаті:

„Були собі три брати: двоє розумні, а третій дурний. Позростали, час уже їм женитися. Батько їх питає:

— Котрого з вас, синочки, першого оженити?

Старший каже:

— Мене, бо я найстарший.

Другий каже:

— І мені, тату, вже час.

А дурний каже:

— А мені вже давно був би час.

— Ну,— каже батько,— то йдіть ви всі до лісу і хто найшвидше назбирає багато ягід, того я першого оженю.

Пішли вони всі в ліс, і так збирають, так збирають ягоди, аж не підведеться ні один. Аби тільки швидше набрати, збирають. Підійшли розумні до дурня й питають:

— А що, дурню, багато ягід назбирав?

— Гей,— каже дурень,— я вже зараз і додому піду.

Позаздріли розумні дурневі, взяли забили його, ніж йому в серце встромили“ ... ”

— Ай! — скрикнуло кілька жіночих голосів.

— Ну, ну, так таки взяли й забили! — недовірливо і з повагою закинув байці котрийсь із парубків.

Баба, з виразом глибокого переконання, хитаючи головою, повторила :

„Узяли й забили, ніж у серце встромили, в землю закопали, піском засипали, замість хреста в головах вишню посадили й пішли додому.

Та тою ж дорогою їде чоловік, побачив вишню і думає собі :

— Зроблю я з цієї вишні собі дуду.

Вирубав вишню, зробив з неї дуду, їде собі тай грає, а ця дудка співає :

Не грай, чоловіче, не грай,
Не врази мого серденька в край.
Мене брати забили,
Ніж у серце встромили,
Піском завалили,
В головах вишню посадили...

Дивується той чоловік, дивується, а дудка просить і благає, щоби він на ній не грав“.

— Га - а - а! — перервало бабу знову кілька здивованих голосів.

— Таки співала та дудка, таки просила ... Ну!

Настусині очі блищали, мов дві жаринки, її зів'ялі уста набирали здивованого виразу. Сперши лікті в коліна, і розводячи в повітрі руками, вона казала далі :

„Приїхав чоловік до того села, де жили дурневі брати й батько. Захватила його ніч. Прийшов він до них і проситься, щоб пустили переночувати. Пустили його переночувати, розпріг він коня, зайшов до хати і каже господареві :

— Їхав я, — каже, — таким і таким лісом, дивлюся, стоїть собі вишенька, така рівна та висока. Я її зрубав, і дуду з неї зробив. І от якби ти знав, як тая дуда грала! Ще ніколи я не чув, щоб дудка так грала. Візьми, діду, та пограй трохи.

Узяв той селянин дудку, почав грати, а вона співає :

Не грай, батечку, не грай,
Не врази ти мого серденька в край.
Мене брати забили,
Ніж у серце встромили,
Піском завалили,
В головах вишню посадили.

Здивувався старий, дає дудку синам своїм, щоб вони заграли. Вони грають, а дудка співає :

Не грайте, брати мої, не грайте,
Серденька мого не вражайте,
Бо то ви мене забили,
Ніж у серце встромили,
Піском завалили,
В головах вишню посадили.

Тоді всі догадалися, що розумні забили дурня, пішли на могилу, розкидали пісок і все знайшли так, як та дудка розказувала.

Тоді забрали тих братів і посадили до тюрми“.

Баба кінчила оповідати, проте ніхто ще не озивався; прядки оберталися поволі - поволі, а з їхнім ослабим туркотом мішалися голосні зідхання. Наче з бабиного оповідання повстали привиди муки та кари і незримою хмарою висіли у важкім повітрі цієї хати.

Тільки Олексій, завжди веселий та зневажливий, глузливо посміхався і шепотів стиха Дем'янові :

— Ото баби поналякувалися байки! Ну, я ж їм ще гіршого страху нажену.

Вислизнув до сіней, і за дві хвилини з грюкотом відчинив двері і гукнув на цілу хату :

— Рятуйте, люди добрі, рятуйте! Дзига йде, розбійник Дзига йде... От-от, вже прийшов! Зотаким великим гострим ножем прийшов! Гу, гу, гу, гу!..

Дівчата заверещали і поховалися за куделі; навіть Христина здригнулася і заклопотано глянула на своїх двох дівчаток, що сиділи біля її ніг; Ясько пронизливо скрикнув і сховався за широкі батькові плечі. З чоловіків дехто також був налякався, але швидко зрозуміли жарт і зареготалися. Заспокоїлися й жінки. Поважна Христина гнівалася :

— Не пустуй, Олексо! — крикнула на нього, — охота людей страшити! Май сором!

Та переполох не скоро втихомирився. Видко, всі присутні сьогодні чули за Дзигу; парубки з ярмарку попривозили страшні звістки за нього, і жіноцтво наслухалося тих оповідань. Ганнуса трималася рукою за серце :

— Б'ється, ой, так же б'ється, і не може заспоїтися!..— стогнала вона.

Велика Уляна витирала з чола краплі поту. Усі нарікали :

— А бодай тебе, Олексо... Де ж таке страхіття проти ночі згадувати...

— А ну, як прийде!

— І прийде! З отаким великим гострим ножем прийде!— знову жартував молодий селянин.

— Ай!— скрикнули знову.

— Годі!— рішуче промовила Христина, швидко пускаючи колесо своєї прядки, і додала :— краще давайте заспіваймо.

Сама вона мала гарний голос, повільний, поважний, як і вся її вдача. Всі знали, що вона, дарма що була

віддана від шістнадцяти літ, любила співати. Витягаючи з куделі довгу рівну нитку, голосно, поважно завела :

Ой, воли мої,
Соколи мої,
Чому ж ви не орете ?
Ой, літа мої, молоденькії,

Хор різних голосів: срібних та чистих, верескливих та фалшивих, проте в лад, підхопив :

Та чому ж ви марно йдете ?
Ой, орали б ми,
Не стояли б ми,
Коли б нас поганяли,
Ой, не йшли би ми
Марне зо світу,
Коли б нас шанували ...

Великою повільною хвилиєю, то здіймаючись, то опадаючи, плила пісня у душнім хатнім повітрі, прядки вторували їй рівним, але повільним та приглушеним туркотінням. Золотяво у відлисах вогню блищали нитки і вилискували, а часом і бряжчали, на дівочих грудях намиста.

Над дівчатами здіймалися вгору димки від цигарок і вилітали в комин. З тіні виглядали червоні обличчя, кудлаті голови, блискучі очі парубків. По обидва боки Христини сіли її дівчатка, далеко на світло вогню повисували свої голі ноги і попускали ясні кудлаті голови матінці на коліна. Червоний Настусин очіпок колихався в обидва боки, аж припадав часом до припічка. Баба заснула.

Та саме під цю хвилину старий господар, що самотно й мовчки сидів під стіною, підвів повіки.

Можна було подумати, що хвилі пісні винесли його з якоїсь глибини на поверхню життя. Розплющив очі й остовпіло та врочисто вдивлявся у протилежний кут

хати. За хвилину перед тим, коли Олекса із галасом відчинив хатні двері, гукаючи: „Дзига йде! Розбійник Дзига йде!“ гість, що сидів біля Олени, всенький затремтів і, наче вітром піднесений, зірвався з місця. Перше слухав Настусиної байки ще з більшим напруженням, ніж загадок, вдивлявся в бабу, посміхався часом, радісно блискав очима. Олексин вигук відірвав його від того слухання і, мов електрична іскра, струснув його велике, але худе та виснажене тіло. Він зірвався з місця, вхопив свій ціпок, що стояв у нього між колінами, і кинувся до дверей.

Та зараз же парубки зареготалися, показуючи, що всі присутні взяли Олексині слова за жарт. Перехожий затримався і, ще готовий тікати, водив стурбованими очима по хаті. На стіни, на стелю, на вогонь у печі дивився й дивився, аж доки його погляд не впав на діда, що нерухомо сидів під стіною. Тоді він поволі почав спускатися на землю.

За діжечкою, на глиняній долівці, присів, тримаючи міцно свій ціпок, і знати було, що він присів тільки на хвилинку, готовий зараз скочити. Ціле його тіло сховалося за діжчиною, тільки сталевою іскрою горіло вістря обкованого ціпка і над ним здіймалася його голова.

На цю голову, підводячи повіки, глянув старий Микула і вже не відривав від неї скам'янілих очей. У скісній смузі світла з печі, оточена темрявою, ця голова наче висіла у повітрі й урочисто, нерухомо дивилася на старого Микулу. Старий підніс руку до чола. Потім рука його поволі почала осуватися, пальці наче втратили всю свою силу, аж люлька вислизнула з них і впала на землю. Він того не помітив.

— Чи ж може бути! — зашепотів ізнову, і схилившись, удивлявся в обличчя, що дивилося на нього з-під

протилежної стіни; воно було худе, немічне, кости вилиць вистромлялися з-під шкіри, виски позападали, і все воно ніби здригалося від унутрішнього плачу, від незмірного жалю.

Скривлені уста були щільно стулені, а проте вони промовляли, виразно промовляли до старого:

— Татусю, хіба ви мене не пізнали? Ой, згадайте ж, який я колись був, і подивіться, який я тепер.

— Ой, чи ж то може бути? — шепотів старий.

Біля печі повільно розлягався хоровий спів:

Ой, зійди, зійди, ясний місяцю,
Як млиновеє коло,
Ой, вийди, вийди, серце дівчино
Тай промов до мене слово...

Лице, що виглядало з-за діжчини, наче висіло в повітрі і промовляло до старого, виразно промовляло:

— Пам'ятаєш ти, батьку, ой, чи пам'ятаєш той літній деньочок, сонячний, коли ти сховався на гору, несучи на плечах сіти з рибою, а я за тобою босий біг і стрибав по пісочку, так гукаючи з радості, що аж луна йшла по селі та поміж соснами? Пам'ятаєш, татку, ой, чи пам'ятаєш же?

Від печі пісня здіймалася й зростала, здавалося, що вона розсуває стіни хатні:

Ой і рада б я тай виходити,
І з тобою говорити,
Так судять-гудять вражії люди,
Хотять нас розлучити...

А голова над діжечкою, мов висячи у повітрі, поволі почала хитатися, наче підморгуючи до старого Микули:

— Не жити мені з тобою, батьку, не жити мені в цій хаті, де завжди хліба вистачає і люди у згоді живуть, часом на веселі вечорниці сходяться й звеселя-

ються. Випадково я сюди зайшов, сам не знаючи, куди йду, аби тільки далі зайти і втекти від того, що мене ззаду підганяє, ой, так же підганяє, що мені аж шкіра на плечах терпне, так допікає... Випадково я сюди зайшов, не витримав — завітав до хати, та мені тут не жити... Зараз устану тай піду, бо багато злочинів на світі вчинив, і не можна, тату, щоб за то карі не було, сам ти так сказав і розсудив, що не можна...

До тої голови, що хиталася над діжкою, дідова голова почала хитатися. Здавалося, відповідала, повторюючи:

— Не можна, сину, ніяк не можна!

Раптом старий та дужий Микула випростався, провів великою жилавою рукою по очах і люто зашепотів:

— То і згинь, пропади, як так. Тьху, маро з того світу! Яка нечиста сила тебе по світі водить? Згинь, пропади!

Повернувся широкими плечима до хати, а до стіни лицем, таким похмурим та грізним, як громова хмара.

— Згинь і пропади, коли так! — повторив.

Спер на порепану стіну велике, лисе, поморщене тисячами зморщок чоло. Не хотів уже нічого знати.

Хата повна була тепер веселих свавільних співів.

Самі жінки співали. Парубки стали тісною купою, щось шепотіли між собою, часом вигукували вголос окремі слова. Раптом пісня вірвалася на половині слова, як ножем утята, і в тиші, що запанувала у хаті, почувся сміливий, задирчастий голос Олексин:

— А пашпорта, пане, маєш? Покажи, пане, пашпорта, щоб ми знали, хто ти такий!

Старий Микула знову повернувся до хати і, спершись великими долонями в коліна, сидів випростаний як струна, поглядаючи з-під тяжкої хмари зморщок на

те, що робилося в хаті. При самих дверях шестеро чоловіка оточили ту діжку, що над нею за кілька хвилин перед тим наче висіла у повітрі сама голова перехожого. На чолі громади Олекса, у розхристанім кожусі, із цигаркою в зубах, з головою, гордовито закинутою назад, промовляв до перехожого.

Інші його підтримували:

— Покажіть пашпорта... тепер нікому не вільно без пашпорта волочитися...

— Ти, може, не знати хто, — грубо та похмуро гукнув бондар, — а ми за тебе маємо відповідати, що не ловили...

— Може, ти той Дзига, що його ловлять за невинну кров людську! — покриваючи інші голоси, кричав Дем'ян.

Не дурно його називали мудрим Дем'яном: це він перший, глянувши на гостя, що присів за діжку, наче нову загадку шепнув Олексієві та бондареві:

— Може, це Дзига!

З-за діжки зірвався чоловік, грізний, з несамовитими блискучими очима загнаного звіра, із роздутими ніздрями, з грубою клятьбою на вустах. Зірвався, підніс свій окутий залізом ціпок і, широко ним замахнувши, скочив до дверей. Та парубки миттю вхопили його.

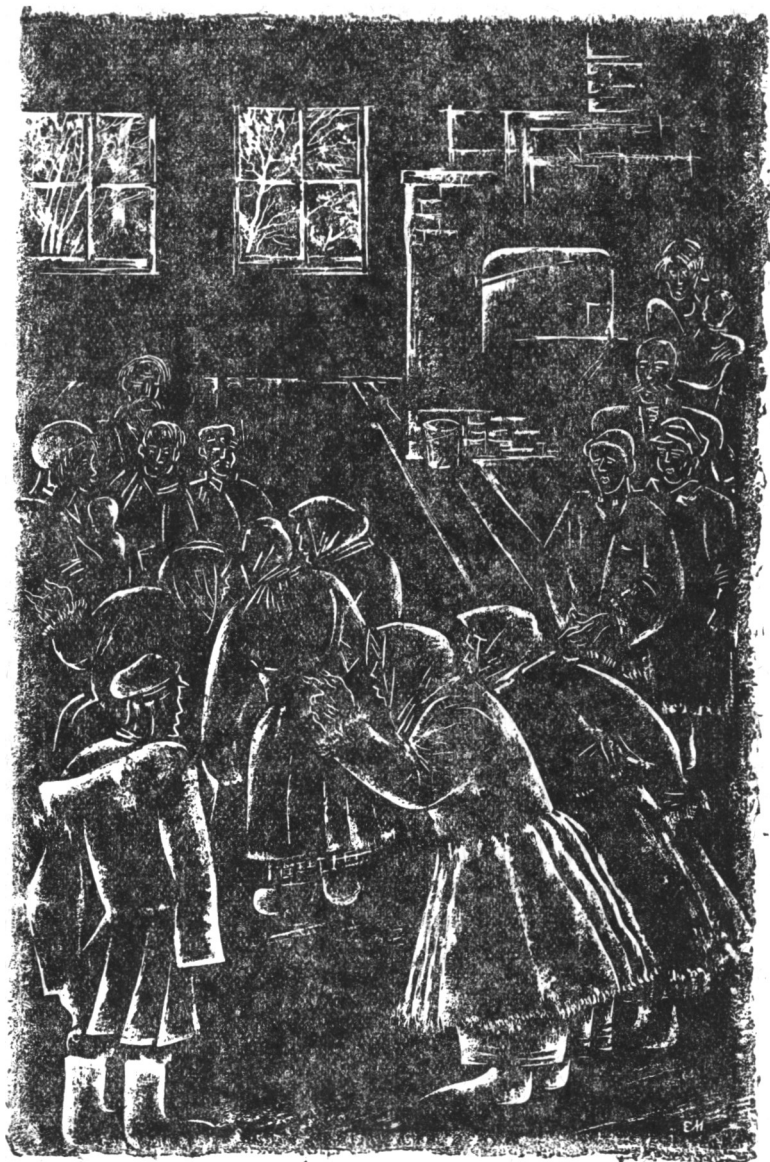
Зчинився галас:

— То ти такий! Замість пашпорта кий показує! Го, го! Це, мабуть, добрий птах!

— Дзига, мабуть, Дзига... Ловіть, тримайте!..

— Тримайте, людоньки, не пускайте!..

Перестрашені дівчата, як вівці, збилися до печі в німу з переляку отару. Велика Уляна з остраху навіть на піч лізла, дві малі дівчинки до землі поприпадали і сховали голови в материну спідницю, а Христина стала перед огнем, склала руки на грудях і

— А папорта, пане, маби?..

темними замисленими очима дивилася не відриваючись на сцену, що відбувалася біля дверей. Тільки стара Настуся нічого не чула й не бачила: спершися головою на припічок, вона спала, час від часу щось муркочучи та наспівуючи крізь дрімоту.

У дверях точилася боротьба. Перехожого не легко було втримати. Хоч худий, та сильний і пружистий, з членами, звиклими до бійки та боротьби, він видирався парубкам з рук, ліктями та ногами відбиваючись від нападників. Це їх розпалювало. Вони лаялися й кляли. Нарешті, перший Олекса, по тому бондар, найзавзятіші чи найдужчі, вхопили його так сильно та спритно, що вже й ворухнутися не міг.

— Посторонків! — закричали вони. — Гей, баби, посторонків давайте!

Та Христина не розплела рук. Дивилася, дивилася, а її задумані очі, здавалося, промовляли:

— Таки й його колись мати на руках своїх носила й колисала!..

Від припічка тремтячий старечий голос наспівував крізь сон:

Не грайте, брати мої, не грайте,
Серденька мого не вражайте...

А з-поміж громади хлопців покірний благальний голос, тремтячи від тривоги, промовляв:

— Пустіть мене, люди добрі, як маєте сумління, як боїтеся гріха, пустіть. Я вам жадної шкоди не зроблю, піду собі, на віки вічні з очей ваших піду, зараз піду, тільки' пустіть, ой, пустіть...

Парубки насмішувато і грізно зареготалися і кричали до бабів, щоб давали посторонки. Та старого Микулу тремтячий благальний голос наче чарівною силою підвів із лави. Став на цілий свій зріст, замахав

руками і, нічого не промовивши, з розкритим ротом, знов упав на лаву. Під припічком баба наспівувала:

Не грай, батечку, не грай,
Не врази ти мого серденька в край.
Мене брати забили...

Олекса скочив до сіней, мабуть, по посторонки. Вхоплений забився в руках знов і трохи висунувся з - поміж чоловічих постатей, що його оточували. Був знесилений, покорчений, плечі ворушилися і голова ховалася в плечі, наче шкіра його вже корчилася і тремтіла під ударами батога. Обличчя йому зблідло, як у вмерлого, смертельна мука викривила йому уста, очі з благанням бігали по присутніх. Здавалося, що він зазнав найгірших тортур у світі, найнещасливіший з усіх

— Випадково потрапив до вас, — задиханим голосом почав говорити, — випадково, на годиночку, без жадної лихої думки... тільки перепочити... і зараз заберуся... піду... нічого злого не вчиню... тільки пустіть мене, як хоч краплю милосердя... як маєте серце... пустіть... ой, людоньки!

Христина тоді промовила вголос:

— А таки і його колись мати на руках своїх носила й колисала...

А долі сонна бабуся вуркотіла:

Мене брати забили,
Ніж у серце встромили...

— Годі! — розлігся по хаті звичний давати накази голос, що покрив усі інші.

— Годі! Пустіть його! розступіться й пустіть!

Микула знову підвівся з лави і вже не впав назад, як перше, а тяжкий, великий, у своїй білій одежі, перепоясаній червоним поясом, рівний, хоч і з похиленою на груди головою, вийшов на середину хати.

— Пустить його й розступиться,— повторив знову.

По хвилині вагання та здивовання парубки розступилися; тільки Олекса, з мотуззям у руці, повертаючися із сіней, спробував опиратися:

— Це Дзига, батьку! Присягаюся, що Дзига.

Похмуро зиркнув старий на нього.

— Мовчи,— промовив, і глянув на чоловіка, що стояв перед ним, згорбивши плечі.

— Іди,— сказав,— іди...

По хвилині мовчанки додав:

— І не гріши більше...

Та той іще не йшов, дивився на старого, аж ступив два широкі кроки, обрушився на землю і до великої, босої, загорошеної Микулової ноги припав устами. Сльози, як горох, котилися по старім виді. Швидким рухом поліз за пазуху, в руці його зашелестіли паперові гроші, він нахилився до лежачого, і потому випростався.

І з притиском, наче з острахом, кілька разів вимовив:

— Іди... Іди ж... чуєш, іди!..

І за хвилину, сплітаючи великі руки, докінчив пошепки:

— Щасливо!

ДОБРА ПАНІ

До гарної залі пані Евеліни Крицької увійшла малесенька п'ятилітня дівчинка. Вона дрібно тупотіла своїми маленькими ніжками по слизькій підлозі, готова відповідно до обставин засміятися чи заплакати. Коралеві вустонька кривилися до плачу і тремтіли, великі сині очі світилися здивованням та цікавістю, а густе волосся вкривало гарне чоло гарячими відлісками темного золота.

Муляриха Янова вела її за ручку. І поруч із цією дужою кремезною молодницею, гарна крихіточка у своїм довгім аж до землі убраннячку нагадувала метелика зі згорнутими крильцятами.

За кілька кроків од порогу маленька затремтіла з перестрашу і от-от мала заревти на весь голос, коли раптом тривога змінилася на вираз радості. Дівчинка силоміць видерла свою ручку з шерсткої муляришиної долоні, присіла на підлозі і, сміючись, надзвичайно ніжно почала кликати:

— Цюцю! Цюцю!

Перша зустріч, така грізна спочатку, набрала цілком приятного характеру. Маленький пінчер¹⁾, що був кинувся на прибулих із завзятим верескливим гавкотом, став перед дитиною, що сиділа на підлозі, і вдивлявся в неї чорними розумними оченятами. Дівчатко занурило у його пишну сніжну шерсть свої маленькі червоні ручки.

¹⁾ Пінчери — маленька пухната порода собак.

Та зараз же над двома істотками, що знайомилися між собою, стала жічка років близько сорока, висока, чорнява, ще гарна, убрана чорно. Муляриха, схилившись вдвоє, цілувала її білі руки.

— Гелько! Чому ж ти вельможну пані не цілуєш у руку? Дивіться! З собакою бавиться! Не гнівайтесь на неї, вельможна пані! Воно ще таке дурненьке!

Та пані Евеліна й думки не мала гніватися. Навпаки, її чорні очі, повні вогню й ніжності, у захваті дивилися на дитяче личко, що Янова грубою рукою підвела вгору. Тепер сльози тремтіли в синіх Гелиних очах і вона обидвома руками вхопилася за муляришину спідницю.

— Робили ми, вельможна пані, для тієї дитини все, що могли, та проте, звичайно, у бідних людей ввічливості не навчилася... Ось тепер тільки судилася доля сироті!

— Сирота! — зворушено промовила пані Евеліна і, схилившись над дитиною, мабуть, хотіла обіймити її. Проте раптом відсахнулася. Вираз жалю з'явився на її обличчі.

— О! Сердешна! Яке це вбрання! — скрикнула вона. — Суконька довга, аж до землі...

Засміялася.

— А сорочка яка шерстка, та й волосся... В неї чудове волосся, та хто ж такій дитині коси заплітає!.. Черевички які незграбні... і без панчішок...

Випросталася, торкнула пальцем срібний дзвоник, що на його довгий гострий звук Геля засміялася, а Янова широко розплющила очі.

— Панну Черницьку! — коротко кинула льокаєві, що з'явився на дверях.

Миттю, швидкою ходою ввійшла тридцятилітня жінка, у чорнім вузькім убранні, висока, худа, з темною зів'ялою шкірою, з чорним волоссям. Од порогу її моторні

очі охопили похмурим поглядом муляриху й дитину, що вона привела; проте коли прислужниця підійшла на кілька кроків до своєї пані, на її обличчі виявлявся найкращий настрій, а на вузьких поморщених устах з'явилася покірна лагідна усмішка. Пані Евеліна, дуже оживлена, звернулася до неї.

— Моя Чернисю, бачиш, це та дитина, за яку я тобі вчора казала. Тільки приглянься! Що за риси... яка ніжна шкірка... а очі... волосся... Якби трошечки поповнішала та порожевіла, то другому Рафаелеві¹⁾ могла би бути за модель для янгола... Та ще й сирота! Знаєш, якось випадково я на неї натрапила у цих добрих людей... у такій убогій хатинці... вогкій, темній... Засяяла там мені перед очима, як перлина на смітнику... Проте, моя Чернисю, треба її скупати, вичесати, вдягнути... Будь ласка, за годину, а щонайдалі за дві, щоб мені ця дитина зовсім інший вигляд мала...

Черницька дуже мило посміхнулася, наче у захваті склала руки на грудях і, підтверджуючи все, що казала їй пані, швидко хитала головою. Пані Евеліна була в чудовім настрої. Чудовий настрій з'явився також і у прислужниці, дарма що ввійшла сумна та похмура. Як перше Гелька перед собачкою, так вона тепер перед Гелькою присіла на землю і, шепеляв'ячи по-дитячому, почала до неї щебетати. Потім із великим трудом, але не показуючи, що то їй важко, обхопила Гелю своїми сухими жилавими руками, піднесла її над землею, пригорнула до грудей і, вкриваючи її личко голосними поцілунками, винесла з кімнати.

Пані Евеліна, ледве втримуючися від сліз зворушення, ще якийсь час балакала з Яновою, а та, побачивши таку велику добрість пані до дівчинки, насмілилася і

¹⁾ Рафаель— славетний італійський митець, що, жив у XVII віці.

також зворушена, плакала, оповідаючи вдруге Гелину історію. Гелька залишилася сиротою по смерті родича Янової, також муляра, що впав з рештування і забився на смерть; незабаром і жінка його, а Гельчина мати, померла з холери. Сирітка, без батька й неньки! Обидві жінки, вдова багатого пана й мулярова дружина до сліз розчулилися від того слова. Пані Евеліна дуже вихваляла милосердя Янової та її чоловіка, що притулили в себе цю бідну й таку гарну дитинку. Янова, вихваляючи добрість та милосердя пані Евеліни, що брала цю дитину під свою опіку, мало не до крови натерла рукавом жупана свої й без того червоні лиця. Кінчилося тим, що Янова хотіла вже стати навколішки перед пані Евеліною, та пані втримала її й просила взяти кілька карбованців своїм дітям на цукерки. Тоді Янова крізь сльози щиро й весело зареготалася:

— Дам я їм цукерків! — закричала вона, — хіба вони панські діти, щоби цукерками живитися! Вже як вельможна пані така добра, то я за ці гроші справлю Віцекові чобітки, а Марильці та Касі хустинки на голови...

Нарешті попрощалися. Янова, вертаючись до своєї хати, разів двадцять затримувалася на вулиці, слав'ячи перед двадцятьма зустрінутими знайомими добрість та щире серце пані Евеліни Крицької. А пані Евеліна, коли Янова пішла, сіла на канапу і сперла своє чоло, обвіяне сумною й приємною задумою, на білу руку. Про що думала? Мабуть, про те, що на її похмурому холодному шляху життя засяяв теплий та ясний сонячний промінь...

Тим променем мала бути від цього часу ця гарна сирітка, вчора випадково знайдена, а сьогодні взята за дочку... Ох, як вона любитиме цю дівчинку! Чує це з прискороного дихання своїх грудей, з хвилі життя та молодости, що, здається, раптом наповнила її всю істоту

й аж підіймала серце. Уже їй так порожньо й нудно було на світі, почувала себе такою самотною, такий смертельний холод її охоплював. Аби тільки Черницька швидше цю дитину почистила й убрала...

Панину задуму перервали дві кудлаті лапки, що, спинаючись на її коліна, плуталися у мережеві вбрання, а гострими пазурчиками досягали її руки. Очутившись, пані здригнулася і сердито відкинула від себе настирливого цуцика. А він той її гнів узяв за жарт. Видко, надто довго був коханий, щоб повірити, що його відпихають. Він радісно заскавучав і знову кудлатими лапками почав дерти мережево та шкрябати едвобну руку своєї господині. Тоді вона скочила з канапки і подзвонила.

— Панну Черницьку!—сказала, коли з'явився льокай.

Черницька вбігла задихана, її темне лице зашарілося, рукави чорного вбрання були засукані по лікті.

— Моя Чернисю, прошу, візьми Ельфа і хай він буде там, коло тебе, в одягальні, і вже назавжди! Дере мені мережево, надокучає...

Коли прислужниця нахилилася взяти собачку, на її вузьких устах промайнула якась особлива посмішка. Трохи глузлива, а трохи сумна. Ельф загарчав, відсахнувся і хотів утекти від тих костистих рук на коліна до своєї господині. Та пані Евеліна злегка відсунула його, а костисті руки вхопили так міцно, що він аж заскавучав. Черницька кинула швидкий погляд на обличчя пані.

— Який цей Ельф зробився настирний...—прошепотіла вона з деяким ваганням у голосі.

— Настирний!--проказала за нею пані Евеліна і з нетерп'ячим рухом додала:—просто не розумію, як я могла так дуже любити таке нудне створіння...

— О! Він колись був цілком інакший...

— Ну, правда ж, моя Чернисю, зовсім інакший! Колись був чудовий... Але тепер...

— Тепер став нудний...

— Страшенно нудний... Візьми його до вдягальні і хай більше не з'являється у кімнатах.

Черницька вже була біля порогу, коли знов почула:

— Чернисю!

З хапливою поспішністю та милим усміхом вона повернулася.

— Що там наше мале?

— Усе буде, як ви, пані, загадали. Ванна вже готова, Поля скупає Гельку...

— Панночку!— обурено перервала її пані Евеліна.

— Панночку... Я краю суконьку з тої блакитної матерії, що в комоді...

— Знаю, знаю...

— Казиміра побігла черевички купувати. Яна я послала до крамниці по готову білизну... Суконьку хоч на живу нитку зшию тимчасом... тільки прошу дати мені мережева, стрічок та грошей на все...

Мережева, стрічок, тюлю, газу, шовку повно було по комодах та шафах великого, гарно обладнаного будинку пані Евеліниного. Черницька досить довго відчиняла й зачиняла шафи й шухляди, ні на хвилину не випускаючи з рук паперових грошей, досить великої вартости. Потім з одягальні чути було, як торгувалися й купували; потім значна частина речей, вийнятих із шаф та комодів, і частина розміняних грошей зникли у великій скрині, що була особистою власністю Черницької. Нарешті, з веселим обличчям, видно, задоволена прибутком, що одержала від сирітки, вона почала нашвидку шити й заколювати шпильками вже скраю суконьку. Тільки взавтра кравці, шевці та швачки мали розпочати справжню роботу над одяганням панночки.

Тимчасом та панночка, уже скупана й зачісана, але ще в грубій сорочині своїй і босоніж, сиділа у Черницької в кімнаті на підлозі і ніжно тулячи до себе Ельфа, здається, забула все на світі.

Усе на світі забула й глибоко задумана пані Евеліна. Тепер цієї задуми вже ніщо не переривало. У великій кімнаті, повній дзеркал, малюнків по стінах, вишневих шовкових меблів, було затишно, скісне проміння сонця грало на килимах та золочених рямах. У напіводчинені двері видно було кілька більших і менших кімнат, також повних тиші й півтемряви. Крізь вікна долітали пахощі розквітлих троянд і пташине щебетання, з їдальної залі чути було тихий бренькіт посуду, що слуги ставили на стіл до вечері.

Пані Евеліна думала за свою долю. Вона мала себе за дуже нещасливу. Немолода вже, вдова, бездітна, самотня, вона не була навіть така багата, щоб увесь час жити за кордоном або в столиці, де їй хоч було не так нудно. Правда, вона мала великий масток, та при її витратах грошей не вистачало і вона вже майже два важкі нудні роки мусила перебути в такому нуднім місті, як маленький Онгород. Чужа всім і всьому, позбавлена улюблених розривок великого міста, вона жила, як черниця, замкнувшись у своїй садибі з Елфом та Черницькою.

Випадково зайшла вона до хати, де жила мулярова родина, і побачила Гельку. Дівчинка з'явилася перед нею в якійсь мальовничій позі, гралася з котом чи собакою, сидячи на хатнім порозі, залита сонцем, що випалювало на її волоссі вогнисті відлиски. Здивована по возом, кіньми та гарною пишно вбраною дамою, дитина остовпіла на порозі і видивилася на Крицьку своїми очима, в яких пані пізнала гарячу блакить італійського неба. Досить того, що Гелька відразу ви-

далася їй надзвичайна, на прочуд гарна і що коли вона притулила свої уста до дитячої щічки, де ще залишилися сліди кулешика з салом, то серце її забилося жвавіш. І коли Янова промовила слово „сирота!“ сльози жалю та зворушення зросили її очі. Захотілося їй тої дитини, захотілося, щоби вона була її власна, зажадала того із запалом і силою душі одинокої, як човен у бурхливій просторіні моря...

Тепер жадана річ уже була під її дахом. Віддали їй дитину назавжди, ба навіть досить легко. Тепер, милуючи дитинча, заспокоїть вона жаль свого серця... Та де ж вона, та дитинка? Чому Чернися ще її не веде? Серденьтко! Мабуть, ще не вбране! Та певне вже вимите і скупане. Треба піти до кімнати Черницької, поцілувати її, до серця пригорнути...

Зірвалася з канапки, побігла через залю і на половині дороги, зі складеними на грудях руками, стала. У протилежних дверях з'явилася Черницька, провадячи за ручку Гельку.

Але яка зміна! Білий метелик із складеними крилами перекинувся на пишного колібрі¹⁾). Рожеві стрічки, наче пір'ячко або крила, прикрашали блакитне вбрання. З пуху білого мережева висувалися круглясті ніжки, обтягнуті тоненькими, як павутиння, панчішками, що ховалися у малесенькі блакитні черевички. Закручене в кучері, напахане пахощами вогнисте волосся стримував черепаховий гребінець. Захоплена й заклопотана цим гарним убранням, з насолодою відчуваючи пахощі свого волосся та мережева, Гелька стала на порозі залі, з устоськами, знову скривленими до плачу, з маленькими рученятами, витягнутими у повітря, щоби не зім'яти суконьки, з оченятами, які то спускалися, щоб

¹⁾ Колібрі — птах, найменший на весь світ, з дуже гарним різнокольоровим пір'ячком.

глянути на чарівні черевички, то здіймалися до пані Евеліни, несміливі та вогкі.

Пані Евеліна підбігла і, вхопивши її у свої обійми, тепер тільки почала гаряче її цілувати. Потім повела дівчинку до їдальні, сіла з нею за стіл, заставлений гарною порцеляною й добірними присмаками. Увійшовши за півгодини до їдальні, Черницька побачила, що Гелька сидить на колінах нової своєї опікунки, уже цілковито заприятлившись з нею. З трохи замащеними щічками, тепер уже не кушем із салом, а різним печевом та варенням, дівчинка простягала свій малесенький пальчик до різних, досі незнайомих їй речей, і питалася, як вони називаються:

— Це що? Це, пані, що?

— Шклянка,— відповідала пані Евеліна.

— Сі - кі - лянка,— з певним зусиллям повторювала за нею Геля.

— А це чашка, по - французькому буде: ля - тас.

— Тас, тас, тас - тас - тас,— зацвірінькала Гелька.

І жінка, і дитина мали щасливий вигляд. Черницька, виходячи з їдальні зі своєю чашкою чаю, посміхалася, своїм звичаєм, трохи насмішкувато, трохи сумно.

Такий був перший день перебування Гельки в домі пані Евеліни, а за ним настала довга низка днів таких самих, чи, мабуть, ще щасливіших і для жінки, і для дитини. Дуже їм було весело разом. Літніми місяцями по гарнім садку, що оточував будинок, од ранку до смеркання літала дівчинка, подібна до барвистого колібрі. Малесенькі, ловко взуті ніжки її оббігали всипаними піском стежками грядки, повні квіток. Її уквітчана головка з золотими кучерями пересувалася над низькими купами кущів. Щебетання та сміх дитячий лунали далеко аж поза залізні штахети, що відділяли садок од Замиської вулиці.

Пані Евеліна, сидючи на великім гарнім ганку, цілими годинами забувала за книжку, що тримала в руках, пасучи очима маленьку, легеньку, струнку істотку, ловила вухом її щебетання та сміх, а часом, спустившись зі сходів ганку, починала бігати за малою садовими стежками. Лице її починало шаріти, чорні очі блищали. Біганина кінчалася тим, що Гелька кидалася на шию пані Евеліні, вони пестили одна одну і довго сиділи вдвох на зеленім моріжку, між квіток, складаючи разом букети та сплітаючи вінки. За залізними штахетами на пішоході зупинялися мешканці Онгороду, силкуючись розглянути цю гарну групу, що видавалася ще краща, тим, що за тло їй був маленький палацик, який мальовничо білів у садку, і найбільше зворушувало людей те, що всі знали, що ця жінка не рідна мати цієї дитини.

Пані Евеліну називали просто святою. Де ж пак! Оточити такою любов'ю та ніжністю чужу дитину, сироту! Зробити такий гарний ужиток із свого багатства!

Нерозлучні вдень, вони не розставалися й уночі. Маленьке, вирізане майстерньо з горіхового дерева, ліжко Гелине стояло біля ліжка пані Евеліни. На ньому роздягнена власними руками своєї опікунки і вдягнена у батистову нічну сорочечку, на м'якій пуховій, з вишивками та мережками, постелі, Гелька засипляла щовечора тихим сном, із усмішкою щасливої дитини. Пані Евеліна укладала її спати, а потім, коли Черницька обтулювала саму пані ковдрою, складаючи ту ковдру мальовничими фалдами, вона казала:

— Яка Геля гарна, Чернисю!

— Як квіточка! — відповідала прислужниця.

Часом Гелька ще не спала і чула ці розмови. З білого пуху постелі чувся дзвінкий дитячий сміх, перериваний вигуками:

— Пані краща! краща! краща!

— Що вона там верзе, Чернисю? — із глибоким задоволенням усміхалася Крицька.

— Що за розум у цієї дитини! Як вона кохає пані! — дивувалася Черницька.

Цілими днями й вечорами, у залі, в садку і в опочивальні відбувалося виховання Гелі. Пані Евеліна вчила її говорити по-французькому, ловко ходити, сидіти й їсти, гарно вбирати своїх ляльок, зі смаком добирати кольори, лягати спати у гарній позі. Усі ці науки давалися їй сприймалися у цілковитій обопільній приязні. Серед гри та жартів дитина виховувалася швидко й весело. Перебувши рік у пані Евеліні, Гелька вже вільно щебетала по-французькому, знала на пам'ять силу французьких віршиків, а коли йшла, бігла, або їла, Черницька, поглядаючи на неї, здивовано казала своїй хазяйці:

— Які рухи! Яка грація! Можна подумати, що панночка справді народилася в палаці!..

Що найбільше подобалося пані Евеліні в дівчинці, так це розуміння краси, яке щодня виразніш виявлялося у ній. Справді, Гелька палко любила речі гарні та добірні. Найменша дизгармонія кольорів, найменший бруд були їй гидкі. Уміла цінувати гарну обстанову. Як хотіла спочити, то самій пані показувала куточок найкращий до того. Уже разів зо два гіркими сльозами плакала, коли їй купували черевички не такі гарні, за які мріяла. Пані Евеліні дуже приємно було на це дивитися.

— Знаєш, — казала до Черницької, — яка в неї ніжна та вразлива вдача! Ох, коли б я мала змогу повезти її до Італії! Яке б це дівчатко було щасливе під гарним італійським небом, у тім чудовім підсонні, серед розкішних краєвидів італійської землі!..

А ще більше схотілося їй повезти Гельку до Італії, коли вона раптом відкрила у ній талант, таки справжній

великий талант до співів. Гелі вже тоді виповнилося років із вісім і вона вже три роки перебувала у Крицької. Колись погожого весняного дня дівча сиділо на ганку, на купі накладених там для неї подушок, і, вдягаючи ляльку, таку завбільшки, як сама Геля, в убранні ще кращім, ніж на дівчинці, наспівувала. Наспівувала вона одну з французьких пісеньок, яких знала силу. Поволі наспівування переходило в голосні співи; лялька впала їй з рук на подушки, а Гелька, звівши очі до неба, склавши руки на грудях, голосно і сумно виспівувала :

Метелик відлітає,
Троянда відцвітає,
Ла, ла, ла, ла, ла, ла, ла . . .

Голосочок її справді був сильний і чистий. У ніжній, випещеній дівчинці видко була гаряча й чула вдача, бо так перейнялася співчуттям до гіркої долі виспівуваної білої троянди, аж груди їй високо здіймалися, а на темно-золотих віях блиснули сльози.

Пані Евеліна непомітно стежила за нею крізь одчинене вікно залі, танула у захваті і відтоді почала вечорами вчити її музики.

Вечорами у маленькій кімнатці Черницької світилася на столі лампа, стінний годинник однотонно стукав над великою скринєю, з-за заслонки виглядало скромно застелене ліжко. Тихо було тут. Три швачки дрімали над своєю роботою або тихенько розмовляли пошепки; із залі линули поодинокі, довгі звуки фортеп'яно. Часом чути було, як пані Евеліна голосно промовляє :

— До, мі, соль . . .

Часом гама дитячого сміху кидала кілька срібних нот або, приглушені віддаленням долітали дитячі співи:

Троянда відцвітає.
Ла, ла, ла, ла, ла, ла, ла . . .

На ясному тлі лямпового світла постать прислужниці, висока, тонка, у вузькій убранні, з гребенем, що високо стирчав на голові, рисувалася темними та гострими лініями. Біля її ніг, на м'якім підніжжі, кулився сумний Ельф. Сухі, обтягнуті рукавами, костисті руки спритно і швидко шили матерію, що лежала в неї на колінах. Черницька уважно шила, проте коли відгомін лекції з музики долинав до неї з залі, її похмурі очі поглядали на собачку, що лежав долі. І вона, з властивою їй посмішкою, казала :

— Чуєш? Пам'ятаєш? І ти колись там був?

Незабаром здійснилося бажання пані Евеліни; вона одержала стільки грошей зі свого маєтку, що могла на кілька місяців виїхати за кордон. Повезла до Італії свою Гелю. Геля випросила дозвіл повезти з собою й Ельфа. Черницька також поїхала.

Минуло кілька місяців. Будинок пані Евеліни, що був наче завмер підчас її відсутности, знову віджив. У садку цвіли пишні айстри і левконії, заля сяяла своїми дзеркалами та вишневими шовковими меблями, у їдальні стиха бряжчало шкло та порцеляна.

Пані Евеліна сиділа у залі, дуже задумана, наче трохи сумна та зажурена. Гелі не було при ній, та з одягальні долинав хвилинами її дзвінкий голос і сміх. Їй було дуже весело. Черницька, сидячи на підлозі, витягала з подорожніх скринь незлічимі речі, призначені до незлічимих потреб. Іри швачки з мулярихою Яноюю стояли навколо, повні подиву та цікавості, і приглядалися до панночки і до чуд європейських, вийнятих із скринь.

Усі одноголосно твердили, що панночка дуже виросла. Справді Геля була у тім віку, коли у дітей, на шкоду для краси й гармонії, витягаються надто довгі

ноги. Ті довгі тоненькі ноги надавали їй трохи незграбності. Правильне личко також наче витягнулося, воно схудло, може з довгої подорожі. Відкриті руки були худі й червоні. Чудова дитина виросла на незграбного підлітка, хоч і видно було, що з неї має бути колись гарна дівчина.

Янова прийшла довідатися, чи пані з панночкою вже повернулися, і не могла надивуватися, поперше — зі своєї маленької родички, а подруге — з її речей, видобутих із двох окремих валізок. Сіла долі поруч із Гелькою, що все їй показувала та поясняла.

— Другий капелюх!.. — вигукувала муляриха, — третій... четвертий... Ой, скільки ж у тебе, Гелько, капелюхів?

— Стільки, тітко, скільки вбрань, — казала Геля, — до кожної суконьки є відповідний капелюх...

— Що то за скринька?

— То подорожній несесер...

— Нащо воно?

— Як, нащо? Бачите, тітко, тут є кілька перегородок, а в них усе потрібне до вмивання, чесання та вбирання... Ось гребіння, мило, щіточки, різні шпильки, пахощі...

— Ну, подумайте! І все це твоє?

— Авжеж, моє! Пані має такий самий несесер більший, а я менший.

На ту хвилину Черницька видобула з кошика ляльок, більших і менших, а також різні інші цяцьки. Там були на прочуд гарні, наче живі пташки, звірятка, різні господарські речі, що вилискували сріблом та золотом.

Янова широко відкрила очі і уста, і на обличчі її промайнула тінь суму.

— Ну-ну! — прошепотіла вона, зідхнувши, — якби мої діти хоч побачити могли все це...

Геля хвилину дивилася на неї, задумана, потім кинулася мерщій до своїх цяцьок, з великою охотою відбираючи частину з них для Янової.

— Бери, тітко, це для своєї Марильки, а цю рибку для Каськи. Віцикові хай буде хоч би ця гармонійка... Її тільки торкнути треба, і вона зараз дуже гарно заграє... Бери, тітко, бери! Пані не буде гніватися, пані така добра і так мене кохає... Візьми ще цю рожеву хусточку для Марилі, а для Касі цю блакитну... У мене таких хусточок сила...

Муляриха з повними сліз очима хотіла вхопити Гельку в свої обійми, та побоялася зім'яти її складне стирчає вбрання і тільки провела грубою долонею по оксамитовій щічці. Подарунків рішуче не схотіла брати, але, підводячися з підлоги, сказала:

— Ти добра дитина, хоч і ростеш на велику пані!.. Не цураєшся бідних родичів, що притулили тебе у себе.

Коли Янова промовляла ці слова, Черницька, що досі схилялася над скринєю, випросталася і більше пирснула, ніж промовила:

— Е, Яново! Хто може знати, чим буде: чи великим, чи малим?

Муляриха не відповіла їй і розчулено дивилася на Гельку, що, сміючись та підстрибуючи на своїх довгих ніжках, як веселе котеня, крутилася навколо неї та напихала в кишені цукерків.

— Це для Марильці... А це Касі, а це Віцикові, а це, тіточко, дядькові Янові...

Раптом вона здригнулася й засмутилася.

— Тут так холодно! — надутими вустами промовила, — в Італії куди краще й приємніше. Там увесь час сонце світить... погода... такі красиві померанцеві ліси... Ми з панею тут довго не витримаємо... Мабуть, знов поїдемо туди, де тепло...

Черницька вже вдягала на неї легеньке, як пух, тепле пальто, та Геля видерлася з її рук.

— Ай,— закричала вона,— як довго я не бачила пані! побіжу до пані! Ад'є, тіточко.

Післала ручкою поцілунок Яновій, побігла, підстрибуючи і голосно наспівуючи:

— Піду до пані... до моєї милої... до моєї золотої... до моєї наймилішої...

— Як вона любить Крицьку,— звернулася муляриха до Черницької. Того вечора пані Евеліна сиділа перед туалетним столиком сумна та невесела. Гелька, зарившись у пух, батист та мережки, уже спала у своїм різб'янім ліжку. За кріслом пані Евеліни стояла Черницька, зачісуючи їй на ніч волосся. Помовчавши якусь хвилину, пані Евеліна почала:

— Знаєш, Чернисию, маю клопіт...

— Який же? З чим? — тоном, повним глибокого співчуття, спитала прислужниця.

• Завагавшись хвилину, пані Евеліна нарешті слабким голосом відповіла:

— З Гелею.

По тому обидві досить довго мовчали. Черницька поволі легенько водила щіткою по волоссі. Її обличчя, відбите у дзеркалі на туалетнім столику, набрало виразу задуми. За хвилину вона озвалася:

— Панночка... зростає.

— Зростає, моя Чернисию... І вже б час подумати за її виховання. Гувернантки додому ніяк не візьму, бо терпіти не можу у себе в хаті чужих людей... Не розумію, що його робити?

Черницька знов помовчала. Потім, зідхаючи, промовила:

— Яка шкода, що панночка вже не таке маленьке дитинча, яким прибула сюди, до нас...

Пані Евеліна також зідхнула.

— Це правда, тільки такі маленькі діти справді милі і дають нескаламучену насолоду. Геля вже вийшла з наймилішого дитячого віку. Тепер треба її вчити, картати...

— Та я помітила, що від якогось часу ви мусите досить часто панночку картати...

— Природньо; її характер значно змінився, з'явилися примхи... Часто надувається на мене не знати за що...

— Ви привчили панночку до своєї надзвичайної доброти.

— Це правда. Розпустила її. Проте, не годиться ж таку велику вже дівчину пестити, як коли вона була маленька та така гарнесенька...

— Панночці трудно догодити... Сьогодні дуже гнівалася на мене за те, що, зачісуючи її, трошечки дужче потягнула якесь пасмо волосся...

— Справді? Гнівалася на тебе? Пам'ятаю, що вона й перше часто сичала і кидалася у крісло, коли ти її чесала... та доки була маленька, це було дуже кумедно і додавало їй принади... а тепер може зробитися нестерпучим... Хотіла б, щоб ця думка була помилкова, але здається мені, що... буде лиха...

— Ви привчили панночку до своєї доброти надмірної,— повторила Черницька.

Замовчали. Зачісування волосся на ніч приходило до кінця. Схилившись над головою своєї хазяйки, на яку вона надягала легесенький нічний очіпок, Черницька стиха, з ваганням у голосі, ще сказала:

— Може, до вас цими днями гості прибудуть...

— Гості, моя Чернисю? Які? Хто?

— Може, приїде той пан, що на його концерті ви були у Флоренції¹⁾ і потім він кілька вечорів приходив до нас і так гарно грав.

¹⁾ Італійське місто.

— А правда, Чернисию, він чудово грає? Це справжній великий артист.

Крицька оживилася, її очі заблищали.

Коли Черницька вже її роздягнула і вклала ковдру мальовничими фалдами, пані мрійним голосом почала говорити:

— Чернисию, допильнуй, щоб усе в домі добре й гарно впорядкувати, як ти це вмієш... бо в тебе сила смаку й спритності... Може, випадково... хто до нас приїде...

Протягом кількох наступних вечорів біля туалету між Крицькою та Черницькою точилися короткі уривчасті розмови:

— Чи ти помітила, Чернисию, що Геля поганіє?

— Еге, здається, панночка вже не така гарна, як була...

— Стає зовсім незграбна... Не розумію, відкіля взяли у неї такі довгі ноги? Підборіддя також якимось дивно витягнулося...

— Проте панночка дуже ловка...

— Не буде така гарна, як можна було сподіватися два роки тому... господи! Час летить, летить, летить і забирає всі наші надії...

Проте назавтра її обличчя сяяло доброю надією. На туалеті лежав лист з Італії.

— Чернисию, матимемо гостей...

— То й добре! Буде вам трохи веселіш. Відколи повернулися з-за кордону, ви весь час такі сумні...

— Ох, моя Чернисию, з чого мені бути веселою? Світ такий сумний! Високі душі, що прагнуть до ідеалу, до досконалости, вічне тільки помиляються...

І, помовчавши хвилинку, додала:

— Наприклад, Геля... Яка це була гарна, мила, утішна дитинка... а тепер...

— Від нашого повороту з-за кордону панночка весь час якась незадоволена... чи сумна...

— Де там сумна! Чого їй журитися? Недобра на мене, що я не панькаюся з нею весь час, як перше... Та хіба ж я можу ціле життя ні чим більше не цікавитися, тільки цією дівчиною...

— Ви привчили панночку до своєї надзвичайної доброти,— повторила своє Черницька.

Справді, Геля була сумна, та разом із тим дуже надута. Виніжені нерви її, привчені до самих тільки приємних вражень, розстроювалися від жалю, що його походження й причини вона сама не розуміла ясно, та який щохвилини призводив її до плачу або до гніву. Тепер, коли її чесали чи вбирали, вона кричала не своїм голосом, тупотіла ніжками, стискала кулачки— мало не біла Черницьку. Коли пані Евеліна мовчанкою або півсловами відповідала на її щебетання, або зачиняла перед нею двері своєї опочивальні, Геля сідала в куті залі, на низькім стільчику і, скулившись, з надутим обличчям, шепотіла сама собі гнівливі слова й обливалася сльозами. Потому її набрякли червоні очі остаточно переконували пані Евеліну, що Геля лиха й очевидячки поганіє.

Часом спадало їй на думку робити щось на злість своїй опікунці, що стала до неї байдужа; хто знає? може, в такий спосіб знову приверне до себе її увагу. Коли пані Евеліна, дивлючись у книжку, занурювалася у найглибшу задуму, дівчинка котячим кроком, скося поглядаючи на неї, підкрадалася до п'яніно і починала обома руками сильно вдаряти у клавіші. Якби перше її вихованка справила такий шум, пані Евеліна весело засміялася б і обсипала дитину градом поцілунків. Та тепер Гелька була зовсім не така втішна, а пані Евеліна часто сумувала й нудилася. Тепер вона зривалася, бігла

до дитини, суворо дорікала їй, а часом і вдаряла по свавільних руках. Тоді Гелька плакала, тремтіла, цілувала її руки, примовляючи:

— Моя дорога... Моя золота... моя наймиліша... прошу... прошу!

І, звівши до неї очі та сплівши ручки, замовкала. Чула, глибоко й уразливо чула, що хоче просити чогось, тільки чого й як — не розуміла.

Підчас одної з таких сцен льокай, з'явившись у дверях залі, сповістив про прибуття гостя з італійським іменням. Пані Евеліна, що була почала вже розчулюватися над покірною й повною краси дитячою постаттю, й ось-ось хотіла її вхопити у свої обійми, почувши це ймення, здригнулася, випросталася і хапливо пішла назустріч славетного артиста.

Відвідини тривали довго, до пізнього вечора. Принесли віольончелю¹⁾, пані Евеліна, сидячи біля п'яніно, акомпанювала грі славетного віольончеліста. Потім, перервавши гру, почали балакати між собою тихіш, ніж перше — можливо навіть, що мали щось таємно та довірливо розповісти одне одному. Проте зараз же брови пані Евеліни похмурилися з виразом прикрого вражіння, вона нетерпляче прикусила вуста і почала голосно балакати за музику. До тої раптової зміни настрою й обличчя спричинилася зустріч її очей із синіми, як італійське небо, і як те небо вогнистими, дитячими очима. Геля, скулена, тиха, наче поранена пташка, сиділа на низькім підніжжі. Від п'яніно падала на неї тінь, і з тої тіні вона дивилася на свою опікунку. У цім погляді, вперто скерованім в одну точку, був жаль, і тривога, і прохання... І протягом двох наступних днів пані Евеліна з гостем не могли переговорити між собою таємниче

¹⁾ Віольончеля — басоль, інструмент, подібний до великої скрипки.

та довірливо; розмова їхня мусила йти відкритим битим шляхом, бо Геля, ані на хвилину майже не виходячи із залі, добре розуміла, ба навіть сама не погано балакала по - італійському.

За які два дні пані Евеліна, чекаючи свого гостя, сиділа на канапці, спершися чолом на долоню, обвіяна сумною й приємною задумою. Про що думала? Мабуть, про те, що на похмурім і холоднім шляху її життя за-сяяв теплий та ясний сонячний промінь... Тим променем став для неї цей геніяльний чоловік.

Цю панину задуму перервали малі рученята, що, як сніжинки, лягли на чорне мережево її сукні і несміливо благаючи, мов п'ялися до її шиї. Очутившись од задуми, пані здригнулася і, перемагаючи нетерплячку, легенько відсунула від себе Гелю. А дівчинка ще силувалася цю нетерпеливість узяти за жарт. Вона тихенько ніжно засміялася й знову, зануривши несміливі ручки в мережеві, спробувала досягти й обіймити її шию. Тоді пані Евеліна підвелася з канапки й подзвонила:

— Панну Черницьку!

Черницька вбігла з шовковою матерією в руках, з пасмом шовкових ниток на шиї, з силою шпильок, застромлених у сукню, хапаючись, задихана. Від минулого тижня в одягальні була ціла фабрика, шили нові сукні й різне вбрання, а Черницька керувала тим усім.

— Чернисию, візьми Гелю і хай вона там, коло тебе буде, коли у мене гості... Перешкоджає мені з гостями балакати... Надокучає мені...

— Панночко, ви не чемні...

З тими словами служниця схилилася над дитиною, а на вустах тремтіла властива їй посмішка, трохи глузлива, а трохи сумна. Груди, стягнуті тісним чорним убранням, тремтіли чи стриманим сміхом, чи прихованою злістю. Взавши за ручку Гельку, що збілівши остовпіла,

Черницька [якусь хвилину дивилася в обличчя своєї хазяйки.

— Панночка змінилася,— промовила вона поволі.

— Змінилася! — повторила пані Евеліна, і зідхнувши, з виразом великої нудоти, додала: — Тепер просто не розумію, як я могла так любити таку нудну дитину.

— О! Вона колись була зовсім інакша!

— Правда, Чернисию? зовсім інакша... Колись була чудова... та тепер...

— Тепер зробилася нудна...

— Страшенно нудна... Візьми її, і хай відтепер завжди буде при тобі...

Черницька, виводячи все ще остовпілу й білу, як полотно, Гелю, біля порогу ще почувала:

— Чернисию!

Хапливо повернулася з покірною приємною по-смішкою.

— Що там із моїм шовковим убранням? прошу тебе, доглянь, щоб сьогодні гарно накрили на стіл... Глянь там на десерт... Знаєш, італійці майже нічого, крім овочів та морозива, не їдять...

— Усе буде, як ви наказали... Тільки дайте, будь ласка, ключ від матерій та мережева, і грошей на все це...

У кімнаті, де жила Черницька, було тихо. Годинник, що висів над великою скринєю, показував мало не північ. Поблизьку від заслонок, що прикривали ліжко прислужниці, білілося, як сніг, різб'яне дитяче ліжко. На столі біля швацької машини світилася лампа, а на яснім тлі її світла гостро й темно рисувалася жіноча постать, що пильно схилилася над роботою. Біля її ніг на підніжку сиділа Геля, тримаючи на колінах сонного Ельфа.

Черницька старанно вкладала й пришивала чорні шовкові стрічки, тільки коли з глибини дому до її вух долітали сполучені співи й плач п'яніна та віольончелі, її похмурий погляд падав на схилену над собачкою Гелину голівку, і торкаючись пальцем, озброєним срібним наперстком, тої голівки, вона казала:

— Чуєш? Пам'ятаєш? І ти колись там була!

Дівчатко підводило своє значно схудле протягом кількох днів личко, і мовчки дивилося на старшу товаришку очима, повними здивовання, яке наче на віки залишилося в них.

— Чого ж ти так на мене очі витріщила? Чого дивишся? Ох, ішла б ти краще спати... Не хочеш? Думаєш, що пані покличе? Не скоро це буде! Трохи шкода мені тебе. Хочеш, розкажу тобі довгу, гарну казку?

Геля так підскочила на стільчику, що аж Ельф прокинувся. Казка! Колись вона наслухалася багато казок, що розповідала їй пані Евеліна.

— Тихо, Ельфику, тихо! Ну, не засипляй знову, казка буде довга та гарна.

Черницька кинула на стіл десятий скінчений бант і, починаючи шити одинадцятий, поглядала з-під брів на звеселілу трохи дівчинку. Пальці її тремтіли й обличчя стало похмуре. За хвилину притишеним голосом, не покидаючи шити, вона розпочала:

— Була собі колись в однім селі молода красна дівчина. Жила собі щасливо у батьків своїх із сестрами та братами під синім небом на зеленій коханій землі; тяжко працювала, проте була здорова, гарна, рум'яна та весела. Уже їй виповнилося років п'ятнадцять, і вже хлопець, сусіда їхній, мав колись із нею оженитися, коли раптом, випадково побачила її одна багата і дуже добра пані. Ця пані побачила дівчину раз у неділю, коли вона

у святочнім убранні несла з лісу глечик суниць. Побачила і зараз дуже злюбила. За що? Невідомо. Може, дівчина мала гарні очі, може, до личка їй було на зеленій межі, в золотій пшениці, з червоною стрічкою на жупані, з глечиком суниць у руці. Досить, що добра пані приїхала гарним повозом до хати її родичів і забрала її з собою. Казала, що буде її виховувати, виведе її в люди, подбає за її щастя й долю... Долю... і ща...стя!

Два останніх слова вона протягнула із свистом і, кинувши одинадцятий бант на стіл, заходилася зшивати дванадцятий.

— Щож далі? Голубко моя, щож далі? — тремтіла на стільчику дитина.

Ельф також не спав і, сидячи у дівчинки на колінах, чорненькими круглими очима уважно дивився в обличчя оповідачки.

— Далі — було так. Добра пані дуже, дуже кохала молоду дівчину аж цілі два роки. Тримала її завжди при собі, часто цілувала, учила говорити по-французькому, гарно ходити, їсти й розмовляти, вишивати... потім...

— Що потім? Що потім?

— Потім почала її любити далеко менше, аж на решті раз, випадково здибалася з одним князем. Тоді молода дівчина зробилася дуже нудна і — пішла до одягальні... Ще щастя її, що вона мала дуже добрий смак і спритність, уміла шити, тим добра пані зробила з неї собі прислужницю. Якби не надзвичайна добрість цієї пані, дівчина мала би тепер на селі хату, чоловіка, дітей здоров'я. Але пані подбала за її долю... і щастя!.. Вже років із дванадцять шиє вона цілими ночами панине вбрання, щоранку вбирає на панині ноги панчохи й черевики, щовечора вкладає їй ковдру гарними фал-

дами... Й тільки тридцять років, а вона скидається на стару бабу... Схудла, змарніла, очі починають западатися... Швидко прийде її старість і вона мусить пам'ятати за це... О! Вона мусить пам'ятати за свою старість, бо як сама не буде дбати, то сьогодні чи завтра добра пані схоче когось іншого посадити на її місце в одягальні, і вона хіба мусила б повернутися до свого села просити милости в своїх братів, на посміховисько людське... на убогство! От... початок казки!

На столі лежали вже кільканадцять готових бантів. Черницька взяла довгий шелестючий шмат шовку і почала його вкладати в гарні мальовничі фалди та зморшки. Пальці її тремтіли більше, ніж перед тим, а жовті повіки моргали швидко-швидко, може на те, щоби втримати сльози, що тремтіли на віях. Глянула на Гелю й голосно засміялася:

— Ну-ну! — закричала вона, — ти витріщила очі, наче хочеш мене з'їсти. І собака витріщився, наче казку розуміє. Аджеж це казка... Хочеш далі?

— Що було потім? — шепнула дитина.

Черницька з великою повагою в голосі й на обличчі відповіла:

— Потім був князь...

— А потім?

Незабаром пані поїхала до Парижу і в якомусь місті випадково побачила гарного папугу, ясно-рожевого, з червоним дзьобом...

Геля зробила жвавий рух.

— У Відні, — закричала, — в однім садку є багато-багато папуг. Такі гарні... гарні!..

— Так, так; а цей папуга був іще кращий від тих, що у Відні... Пані купила його собі і дуже покохала. Більше як рік майже не розлучалася з ним ніколи. На ніч папугу з кліткою переносили із залі до її опочи-

вальні. Пані вчила його балакати по-французькому, годувала найдобрішими присмаками, лащила його пір'ячко, цілувала в дзьобик...

Тут Черницька повісила пишну матерію на поруччя крісла і почала дрібноенько збирати голкою едwabний шарф. Під голкою атлас рипів, годинник над скринцею видзвонив першу годину, з залі почувлися знову звуки піяніно та віольончелі.

— Що ж потім?

— Що було потім?—зачувся нетерплячий і разом із тим стурбований дитячий шепіт.

Ельф не цікавився кінцем казки. Він заснув у Геліних обіймах.

— Потім... Уже не пам'ятаю, як і чому, але папуга зробився дуже нудний... і опинився в одягальні. В одягальні засумував, покинув їсти, захворів і здох. Та пані аж ні трішки за ним не жалувала, бо мала чудового собачку...

— Знаю! Вже знаю!—раптом скрикнула Геля.

— Що знаєш?

— Кінець казки.

— Ну, то скажи.

— І собачка пішов до одягальні...

— А потім?

— Потім була дівчинка...

— І що?

— Пані дівчинку кохала...

— А потім,—додала Черницька,—зустріла одного славетного музику...

— І дівчинка пішла до одягальні.

Останні три слова Геля промовила пошепки, ледве чутно.

Черницька підвела очі від шарфа і побачила дитяче личко, що дуже дивно виглядало. Це було маленьке,

Пані вчила його балакати по - французькому...

гарне обличчя, біле, як папір, з двома струмками тихих сліз, що поволі спливали по щічках, а великі сині очі крізь сльози здіймалися до неї з німим, здається бездонним, здивованням. Зрозуміла казку... Та дивуватися не перестала.

Черницька знову моргнула кілька разів. Встала й підвела дівчинку з підніжка.

— Ну, — промовила вона, — досить уже тих казок, і плачу, і нічного сидження... Захворіти можеш... Іди спати.

Без жадного опору, тиха, мов сон, не зводячи з неї допитливих оченят, Геля дала себе роздягнути і покласти на ліжку. Потім Черницька взяла Ельфа, що був ліг спати на підніжку, і, наче певну потіху, поклала його Гелі на ковдру. Нахилилася й сухими вустами торкнулася її чола.

— Ну, — прошепотіла вона, — що ж робити? Не була я лиха до папуги, не була лиха до Ельфа і до тебе не буду лиха... доки ти тут будеш. Спи!

Легким параваном заслонила дитяче ліжко від світла лампи, знову сіла кінець стола і почала зшивати на машині білий батист. Сухі й спритні руки її жваво крутили машинку, і коло машинове туркотіло доти, доки в передпокою заспаний льокай не зачинив двері за музикою. Тоді вже надворі яснів пізній осінній ранок. З паніної опочивальні озався дзвоник. Черницька підвелася і, протираючи стомлені цілонічною працею очі, хапливо вибігла з кімнати.

Від нового виїзду за кордон пані Евеліни, що стався скоро по виїзді з Онгороду славетного артиста, минуло півроку. Дрібний густий березневий дощ без найменшого шелесту сіявся з попільястого неба. І хоч до вечора залишалася ще добра година, проте у маленькій низенькій хатинці муляра Яна вже сутеніло.

Цього каламутного весняного дня два маленькі, прорізані мало не над самою землею, віконця скупно освітлювали досить велику низьку хату, з почорнілими стінами, глиняною долівкою і великою піччю, що займала мало не чверть усієї хати. Піч була велика, а проте у тих низьких та тонких стінах чути було вогкість та задхлість, що набралися сюди протягом зими. Попід стінами стояли лави, стояли два жовті дерев'яні ослони, комода з образами на ній, два низькі тапчани до spanня, діжка з водою й діжечка з квашеною капустою. Біля печі вузькі та низькі двері вели до маленького ванькира ¹⁾, що був господарям цієї хати за опочивальню.

Тепер у більшій хаті зібралася мулярова родина, ладнаючись до вечері. Ян, сильний, кремезний чоловік, з твердим, як вовна, й густим, як ліс, волоссям, допіру повернувся з роботи, помив у відрі обличчя й руки, скинув свій мулярський фартух, обліплений глиною та вапном, і в жилетці та грубій сорочці сів під стіною за столом.

Янова, боса, у короткій спідниці, зап'ята великою хусткою, перехрещеною на грудях, відкинувши розпатлане волосся, розвела у великій печі вогонь і варила затірку. Під стіною на тапчані сиділа й голосно балакала купка дітей. Їх було троє: дванадцятилітній хлопчик, здоровий та дужий, з густою та наїженою, як у батька, чуприною, і дві дівчинки від восьми до дванадцяти років, босі, у довгих аж до землі вбраннях, щуплі, проте рум'яні, з голосним сміхом на вустах. Насмішив так їх Віцик, що напівлежачи на тапчані і виробляючи босими ногами різні штуки, розповідав про свої пригоди у школі, куди ходив уже другий рік.

¹⁾ Ванькир — маленька хатинка при великій хаті.

Доки Янова не роздмухала вогню в печі, могло вида-тися, що в хаті цій oprіч двох батьків та трьох дітей, нікого немає. Проте, коли полум'я освітило темний протилежний кут хати, на другім тапчані видко стало ще одну маленьку людську істотку.

Це була також дівчинка, років десяти. Видлиск огню освітлював її невиразно та миготливо. Видко було тільки, що сиділа вона на тапчанчику підкуливши ноги, засунувшись у найдальший кут, і щулилася, наче їй було холодно. Біля неї вилискували цвяшки, що при-крашали маленьку, добірну скриньку, з якої білі, як папір, ручки виймали різні дрібні речі. З руху цих рук легко було пізнати, що ця скулена, змерзла істотка гребенем із слонової кости довго й старанно чесала своє волосся, в якому вогонь запалював де-не-де щиро-золоті відлиски. Блиснуло також раз видобуте із скрині, оправлене в срібло, дзеркальце...

— Мамо! Мамо!—закричала молодша з двох дів-чаток, що гралися на другім тапчані.—Геля знову чешеться і дивиться на себе в дзеркало...

— Вона сьогодні вже втретє зачісується, а два рази нігті собі мила!—призирливо завважила старша дів-чинка.

— Чепуруха! Лялька!—додав хлопець.—Хіба вона може, як ми, з відра вмиватися... Помочить свій руш-ничок і водить, і пецькає себе ним по лиці... От я розіб'ю їй це дзеркальце, та й побачимо, що з того буде!

І всі троє, голосно тупочучи босими ногами, кину-лися в темний кут.

— Дай дзеркальце! Дай! Дай!

Дві малі, білі, як папір, ручки мовчки, без най-меншого опору простягнулися з тіні і віддали пусто-тливій громаді дзеркальце у срібній рямці. Діти вхопили

його, але ще не задоволені цією даниною, стягнули з тапчана скриньку, сіли на долівці навколо неї, мабуть, чи не у соте почали переглядати гребіння, щіточкі, щітки, порожні пляшечки від пахощів та коробочки на мило.

Тимчасом Янова, не звертаючи жадної уваги на дитячий сміх та галас, а може навіть звеселівши від того гамору, розмовляла з чоловіком за його сьогodнішню роботу, за неприємності, що мала від сусідки, за Віцика, що сьогodні лінувався й спізнився до школи. Потім, несучи на стіл велику миску, звідки йшла запашна пара, вона покликала дітей вечеряти.

Не було потреби двічі повторювати цей заклик. Віцик та Марилька одним скоком були вже на лаві біля батька й закинули йому кожне руку за шию. Каська підскочила до столу, тримаючися материної спідниці. Янова по дорозі до столу краяла великий буханець житнього хліба. Вона озирнулася й гукнула:

— Гелю, а ти чому не йдеш їсти?

Дівча злізло з тапчанчика. Коли воно простувало до гурту, вогонь з печі ясно висвітлив усю його тендітну постать. Худенька й надто висока на свій вік, Геля мала на собі шовкове блакитне хутро, обшите білим лебединим пухом. Шовк ще блищав, та обшиття, колись сніжно-біле, тепер було наче тільки-оце видобуте з попелу. Вона вже виросла з цього вбрання, з-під нього виставлялися довгі худі ніжки, що світилися голі крізь подерті на лахміття, тоненькі мов павутиння, панчохи. Нижче були високі черевички з низкою блискучих гудзиків, та крізь дірки виглядали босі ноги.

Ніжне худе личко освітлювали великі запалі очі. Вогнисте волосся було гарно зачісане і зав'язане, видно недавно, дорогою стрічкою. У тих низьких темних стінах, між веселими, босими дітьми в грубій одежі, вона виглядала смішно й зворушливо.

Якийсь час чути було тільки бренькіт ложок об миску та плямкання п'яти вуст, що з великим смаком уминали затірку з салом, закусуючи її хлібом. Геля також їла але поволі, делікатно і дуже мало. Кілька разів піднесла до вуст хліб та затірку і, поклавши ложку на стіл, сиділа тихо, склавши руки на колінах, випростана на своїм стільці, таким високім, що її ніжки у паризьких черевичках не досягали землі.

— Чому ж ти не їси? — звернулася до неї Янова.

— Дякую, більше не хочу, — відповіла дівчинка, тремтячи з холоду. Вона силкувалася краще загорнутися у своє вузьке та коротке хутро.

— Чим ця дитина живе, я справді не знаю, — зауважила Янова. — Якби не засмажила їй щодня шматочок м'яса, то, мабуть, досі б з голоду померла. Та й того ще ніколи не буває, щоб усе з'їла...

— Ет, — спокійно зауважив Ян, — звикне...

— І весь час мерзне та мерзне... Наші діти по дворі босі літають в самих сорочках, а їй тут у хаті, коло печі, у цім начеб то хутрі, пропасниця трусить...

— Е, — повторив Ян, — колись таки звикне...

— Та певно, — погодилася Янова, — але тимчасом шкода дивитися... Я вже часто - густо самувара ставлю, чаєм її напуваю...

— А, так і треба, — підтвердив муляр, — нам же платять за неї.

— Платити то платять... Та не стільки, щоб ми бідність нашу для неї могли перетворити на багатство...

— Бо й не треба, звикне.

Віцик і Марилька уминали хліб із затіркою. Каська сварилася з ними, перешкоджаючи їм їсти. Ян рукавом сорочки витер вуса і почав розпитувати сина за його шкільну науку. З ванькира почувся плач дитини. Янова,

що несла до печі миску, ложки та півбуханця хліба, озвалася до Гелі:

— Іди, поколиши Казя. Заспівай йому там, як ти це вмієш...

Цей наказ давала лагідним голосом, значно лагіднішим від того, яким говорила до своїх веселих дітей.

Геля, мовчазна й слухняна, легкою граційною ходою пішла до маленької опочивальні, і за хвилину до стукоту колиски прилучився слабкий, проте чистий і повний жалю дитячий голосок. Не вміла інших пісень, окрім французьких, але зате цих знала й пам'ятала силу. Ці французькі співи завжди й неодмінно захоплювали мулярову родину, може, найбільше того, що були незрозумілі.

І тепер також діти втихомирилися. Ян, спершися ліктями на стіл, та Янова біля печі, де вона мила начиння, замовкли. У темній хатинці помірно стукала колиска, а чистий дитячий голосок повільно й сумтно виспівував слова улюбленої пісеньки:

— Метелик відлітає.

Троянда відцвітає.

Ла, ла, ла, ла, ла, ла, ла...

Янова підійшла до столу. Ян підвів голову. Глянули одне на одного, похитали головами й посміхнулися трохи насмішкувато, трохи сумно.

Ян поліз за пазуху і кинув на стіл розпечатаного листа.

— Ага! Ось! Перестрів сьогодні в місті посесора¹⁾ Крицької. До нас ішов, та побачивши мене, закликав і віддав мені ось це...

Янова своїми грубими пальцями витягла з конверта паперові гроші на двадцять п'ять карбованців. Це була

¹⁾ Посесор — орендар маєтку,

половина річної суми, що їй пані Евеліна обіцяла видавати на утримання й виховання Гельки, аж до виросту.

— Ну,— почала Янова,— проте прислала... Це добре... я гадала, що...

Перервала, бо обіч неї, при столі з'явилася Геля. З темної хати побачила, як Ян оддавав жінці листа з грішми, почула вимовлене ймення своєї колишньої опікунки. Наче в одну мить їй повернулася вся колишня жвавність, вона скочила з постелі і підбігла до столу із зашарілим личком, блискучими очима; вона всміхалася й тремтіла, та вже не з холоду, а з хвилювання. Простягла до листа обидві руки.

— Від пані Евеліни! — кричала.— Це від неї!.. чи... чи...

Їй забивало дух.

— Чи вона щось пише за мене?

Ян з Яновою знов ізглянулися, похитали головами й посміхнулися.

— Ох, ти, дурненька дитинко! Де ж пані буде до нас за тебе писати!.. Ось, гроші прислала на твоє утримання. І за це будь вдячна!

Геля знову зблідла, посумніла і, закриваючись своїм хутром, пішла до печі. Віцик ухопив листа й читав Марильці написану зверху адресу, Каська дрімала на лавці, поклавши голівку батькові на коліна. Ян, узявши знов до рук гроші, з ваганням у голосі почав:

— Може, це... сховати для неї... на дальший час?.. За двадцять карбованців на рік прохарчуємо дитину, а решта хай би... складалися...

— Хай би складалися,— спираючись задумливо підборіддям на руку, відповіла Янова,— тільки, бачиш, Янку, тепер її треба трошки вдягнути...

— Як це, вдягнути? Аджеж дозволили взяти із собою всю одягу...

— Ох, одежа! Це добре було в палаці, але тут... Усе таке тонесеньке, тендітне... Хіба я можу їх прати як слід... Одна тільки зима минула, а вже у скриньці замість убрань саме лахміття лежить.

— Ну, як одягнути, то й одягнути. Тільки, жінко, ти мені дивись, аби зайвого нічого їй не справляла... Хай ходить, як наші діти... А лишиться який гріш, на дальші часи для неї ж сховати...

— Еге! Як наші діти! Коли воно таке зробилося тендітне! Босою ногою на підлогу ступить, уже кахикає... Три дні походить у сорочці, плаче, питаю: чого плачеш? „Сорочка брудна“... каже. А що вимивається, вичісується, тулиться по кутах — чисте котеня...

— Ет,— стукаючи пальцями по столі, вирішив Ян,— звикне...

Доки муляр із жінкою так радилися за Гелю, вона стояла перед піччю і запалими, тьмяними очима дивилася, як огонь поволі пригасав. Видко було, що глибоко над чимось задумалась. За хвилину, узявши якийсь певний рішенець, повернулася, тихесенько відчинила двері, і вислизнула з хати.

На вулиці було значно ясніш, як у хаті, проте вже сутеніло. Холодна мла березневого дощу наповнювала повітря. У тій імлі, попідтинню добре знаних їй вулиць, Гелька пішла спочатку швидкою ходою, а далі помаліш. Часами приставала, бо почувалася дуже змученою; її вузьким грудям мало було повітря, погано взуті ноги ослабли, кілька разів вона заходилася хрипким кашлем. Проте все йшла, далі і далі, аж доки дійшла до Заміської вулиці, де серед безлистяних тепер дерев саду стояв будинок пані Евеліни.

Підійшла до залізних штахетів, глянула на садок. У брамі була відчинена фіртка. Геля ввійшла на подвір'я. Тут світилися два вікна з помешкання, де жив

сторож. Там, видно, варили вечерю. Сам сторож біля порогу рубав поліно на тріски. Проте тут було тихо й пусто. З бляшаної ринви на бруковане підвір'я бігла цівкою вода. До саду вела стежка, всипана камінчиками.

Геля просунулася попід стіною і цією стежкою ввійшла до саду. Тут зупинилася перед сходами високого ганку, де літніх днів сиділа, було, пані Евеліна. Тепер сходи, ганок і лавки навколо взялися водою. Геля пішла по сходах, вода хлюпала під її подертими паризькими черевичками.

Раптом вона радісно скрикнула і з ніжністю простягнула наперед обидві руки. З-під лавки, з кута ганку, з голосним скавучанням кинувся до неї Ельф. Він був подібний до білого шовкового клубочка, намоченого у болоті. Спочатку він був не пізнав її, бо довга мокра шерсть закривала йому очі. Та коли забалакала до нього, і сіла на мокрі дошки біля його, вискочив їй на коліна, повизкуючи з радощів, і почав лизати їй руки й обличчя. Ця істотка також схудла і змерзла, була брудна і, мабуть, голодна...

— Ельфику, мій же ти Ельфику! Цуцику мій, дорогий, золотий, наймиліший!

Горнулися одне до одного й цілувалися.

— Ельфику, а де пані? де пані? Немає нашої пані? Немає! Немає!

Підвелася, і тримаючи собаку в обіймах, наблизилася до вікна.

— Подивімося крізь вікно, Ельфику, побачимо, що там робиться у покоях... Може пані Евеліна там сидить... Може нас покличе...

Стала на лавці навколішки. У заглибленні лавки зібралася ціла калюжа, вода плюснула з-під її колін. Та вона на це не зважала.

— Дивись, Ельфику! дивись!

Піднесла його і коло свого личка притиснула до шибки його кострубату мордочку.

— Бачиш, Ельфiku... Усе так само, як і було... Малинові заслонки такі гарні... а там те велике дзеркало, перед ним пані Евеліна часом одягала мене... а там... ідальню видно...

Замовкла. Усе розглядала, що тільки могла помітити.

— Бачиш, Ельфiku, це крісло було, я сиджу в ньому... цілу годину колишуся, як на гойдалці... і лялька моя, та велика, колисалася зі мною...

Ельф утомився невивідною позою, висунувся з її рук і впав на лаву. Вона також сіла.

— Ой, Ельфiku! Ельфiku! І ти, і я... були там колись!

Сиділа у воді. Одежа її так набралася вогкості, що чула, як по плечах біжать холодні струмки. Ніжки майже босі, аж здеревеніли. Проте сиділа і тулила до грудей худого мокрого Ельфика, що лизав її руки.

— Бачиш Ельфiku, там, де тепер стільки болота... влітку трава росла, а я з панею сиділи на ній стільки — стільки разів і ми вінки плели. А чи пам'ятаєш, Ельфiku, Італію? Це я просила пані, щоб тебе з нами взяли! Як там гарно, правда? Тепло, завжди зелено... сонце так світить... море синє... над морем такі великі білі птахи літають... А пам'ятаєш, як панна Черницька боялася пливти в морі? Де тепер панна Черницька? З панею поїхала. А ми, Ельфiku, не поїдемо вже ніколи... ніколи - ніколи...

Важкий кам'яний сон охоплював її. Схилила голову на поруччя лавки, і, міцно тримаючи сонного Ельфа, заснула. Густий дрібний дощ без найменшого шелесту сівся на землю.

Опівночі муляр Ян достукався до сторожа і почув у відповідь, що справді сторож часами бачить ту дів-

чинку, що щезла з мулярової хати. Запалили ліхтар. Ян пішов на ганок і над одною з лав, що стояли навколо, став, як скам'янілий.

Стояв, дивився, хитав головою і невідомо, з якої причини, мов нехотячи, провів своєю грубою рукою по очах. Потім узяв своїми дужими руками сонну дівчинку, а вона пробудилася і сонна, наплакана, знесилена, схилила гарячу голову на його плече. Зніс її з ганку і швидким кроком подався до своєї хати.

А як брав Гельку, то відкинув Ельфа, що спав у неї на грудях. Собачка мовчки пішов знову під лаву і, тяжко зідхаючи, звинувся клубочком на мокрій підлозі ганку.

„ТАМ У ЛУЗІ СЯЮТЬ КВІТИ“ ...

Раз після довгої прохідки понад Німаном я вийшла на вулицю, що звалася Поділ. Власне ця назва належить не одній вулиці, але цілій частині міста, що поволі спускається пологим узгір'ям, від вершка аж до самого краю надніманських пісків. Усе це місце, як дивитися на нього згори, має вигляд шахової дошки, складеної із сірих дерев'яних будинків і поділеної на карти розлогими деревами зелених садків.

Я йшла поволі вузьким тротуарчиком, з цікавістю і мимовільним усміхом симпатії придивляючись до низеньких убогих будиночків, а часто - густо і до старих, спорохнявілих, проте завжди чистих хаток, що потопали у зелених садочках. Тут у маленькім віконці цвіте червона пеляргонія або маленька місячна троянда — знати, що під тим низьким дахом у ганчара, шевця або муляра живе молоденьке дівча на відданні. І правда бо ось з-понад низенького плота вистромила дівоча голова із жовтою квіткою у трохи розчухранім волоссі і, блиснувши на мене рум'яним личком та парою блакитних очей, зашарілася, засміялася і зникла.

Хлопці підлітки, босі, з криком женуться серединою вулиці. Двоє з них сперлися на фіртку і поважно щось обговорюють. Один стоїть якийсь самотній, в обох долонях тулить голуба із срібними крилами і ніжно підносить його рожевий дзьобик до своїх блідих уст.

Жінки в коротких спідницях та кольорових хустках на головах важко підіймаються від річки стрімким узгір'ям з відрами води. Ідучи балакають голосно; вигуки їхні часом гострі та сварливі, проте нерозумно озивається сердешний сміх веселощів щирих та чистих.

Навколо тих господинь і матерів в'ються й підстрибують діти різного віку, усі в однаково занедбаних туалетах, усі галасливі, рухливі, веселі як само дитинство. Не одно з них падає, спіткнувшись на камінь або на тверду грудку й опукою скочується мало не в воду. Це не тягне за собою жадних наслідків: почуття матерів та тіла дітей тут не є м'які, випещені; усі тут і до всього звикли, до стрімкої гори, невпинної праці, до вогню, води та болю.

То було гарного весняного вечора. З-поза білого муру біля маленької хатини, що її віконця мало не торкалися землі, раптом почувся басовитий чоловічий голос; він наспівував стару пісеньку. До нього прилучився жіночий голос, не такий гарний та сильний, проте молодий і чистий:

Там у лузі сяють квіти,
А на варті став, як вритий,
Молодий улан...¹⁾

Тихенько, обережно я відчинила фіртку в мурі і за вузьким подвір'ям побачила густий зелений садок. У садочку край города під великим старим кущем бузку лежав у траві чоловік років тридцяти. Сильний, плечистий, він видно отсе тільки повернувся з роботи. Коло нього полола грядки молода, гарна жінка. Поблизу від них трилітня дівчинка у грубій сорочині обіймала шию рудого собаки.

— Жултасю, на! Жултасю, їж! Цюцю, цюцю! Цюцюлько! — цвірінькало дитинча.

¹⁾ Військовий кіннотник.

Батько співав :

А дівчина як малина
Квітоньки несе...

Тихо, тихесенько причинила фіртку. Коло мене переходила якась прачка із засуканими рукавами та клунком білизни, на плечах.

— Моя пані, хто сидить у цій хаті?

Вона стала, підвела на мене вигорілі, змучені очі, посміхнулася :

— А хто ж тут має сидіти? Звісно, Ян Чернявський.

— Хто ж він такий, Ян Чернявський?

— А хто він має бути? Звісно, муляр. Може він вам на щось потрібний?

Потрібний! Так, він був мені потрібний для найбільшої справи всього мого життя! Хотіла знати, як живе, що думає і чує людина, що живе у маленькій хатинці, якої вікна майже торкаються землі...

За білим муром у садку дитинка сріблясто засміялася, загавкав собака, стиха зашуміли пишні дерева.

Стій, зажди, моє серденько,
Звідки ніжка йде маленька?
Став її питать...

* * *

Літа, наче ті намистинки пересунулися на нитці, частіш чорній, ніж рожевій. Як далеко-далеко за мною зостався той весняний вечір, коли з погодою в душі й палом у серці я відвідувала тихий Поділ!

І настав уже не вечір, а ранок весняний. З пронизуватим блиском і задушливим димом знялася до неба пожежа з обгорілих стін нашого міста, залунав

„Крик тривоги і одчаю багатьох тисяч людей“...

Моя хата стояла між садками, далеко від першого джерела вогню; спочатку можна було сподіватися, що пожежа її не досягне. Та вже опівдні друзі і приятелі мої поприбігали до мене з криком:

— Іде сюди! Вже насуває! І конче прийде! рятуй, що можеш!

Так, безумовно, вогонь ішов і конче мав прийти. Моє зелене подвір'я вже було сіре від диму, у яким вилися й перелітали золоті рої іскор. Старі високі клени вітер рвав на всі боки. Поза сусідськими будинками видно було, як маячив у повітрі широкий, вогнистий прапор...

Рятувати!... Озирнулася навколо. Возів і коней того дня ні за яку ціну не можна було дістати. Скільки ж треба людських хребтів, щоби повиносили все це, і найбільше книжки: сила книжок, а яких улюблених — може сказати тільки той, хто своє смутне серце потішав колинебудь твором фантазії, хто вмів кохати тих, кого не бачив, а проте так близько і так сердешно знає... Прийшло кілька людей, брали й виносили з дому, що могли, але найтяжчі речі, а надто книжки... Повела по них очима:

— Прощайте! Прощайте! Від вас, так само, як і від отих стін, за півгодини зостанеться жменя попелу.

Шкляні двері щохвилини то відчинялися навстяж від шаленого вітру, то зачинялися із голосним грюкотом та пронизливим дзенькотом розбитих шибок. Раптом вони знову відчинилися перед купкою людей. Їх було десятеро, високих, сильних, з підведеними головами, з руками, що тягнулися до роботи. На чолі їх ішов плечистий чоловік, із сміливим та енергійним обличчям, з кучерявою, густою, сивуватою чуприною, з полум'ям завзяття в очах.

— Хто ви такі?

- Мулярі з Подолу.
- Хто ж вас сюди привів ?
- Ян Чернявський.

Як же він змінився! Видно, і з нього життя, не спливало, як вода з каміння. Посивів, плечі йому від перенесеної цегли трохи згорбилися, на смуглявім чолі було стільки зморщок, скільки, мабуть, від того давнього весняного вечора зазнав журби та клопоту.

— Та дарма. Гей, хлопці! На плечі мішки та клунки! До тієї шафи двох вистачить, цей стіл ти сам, голубе, маєш нести! Жвавіш! Обережно! На сінний базар, там іще немає вогню. Повертатися швидко, чвалом, а одного залишіть пильнувати! Гей, жваво! жваво! Не сама тільки ця хата в нещасті.

І видно було, що не в одній уже хаті чинили так само, як тут; це видно було з пошмаленої від вогню їхньої одежі і струмків поту, що спливали по їхніх чорних від диму лицях.

Один із них, малосилий чи надто змучений, силкувався закинути собі на плечі тяжкий лантух і не змігши виконати цього, закляв і спустив вагу на землю. Але проводир підскочив:

- Май сором!
- Молодий, а недотепа!

Ухопив кількапудову вагу і миттю навантажив нею свої плечі. Уже немолодий, він не був такий дужий, як хотів показати, бо з грудей йому мимоволі вирвався стогін, чоло зчервоніло, як кров, верхня частина тіла зігнулася мало не до самої землі. Дарма, тяжко згорблений, він біг, а не йшов, із своїм тягарем, гукаючи задиханими грудьми:

- За мною, хлопці! Мерщій! Чвалом!

На подвір'я вбіг хлопчина, розчухраний, заплаканий, кричучи:

— Рятуйте, люди! Тут стільки є людей! Зайнялося у Миколаєвої, все погорить... Стара з дівчиною нічого не годні двигнути...

Чернявський став, як уритий, і заломив руки:

— Ой, бідна ж жінка, бідна!

Справді ця Миколаєва, що благала рятувати, була дуже бідна. Чернявський міркував кілька секунд.

— Гей, хлопці шестеро за мною до Миколаєвої! Четверо хай тут зостануться, тут уже менша потреба... рибалки прийшли!

Справді, поприходили до мене також рибалки, шевці та візники, або їхні сини. Чернявський із частиною своїх побіг туди, де ще нікого не було.

Протягом усього того пекельного дня, у димі, вогняній спеці і хмарах куряви я часто бачила його тут і там, як він носив велику вагу, ліз під стріхи, що вже займалися, відганяв злодіїв від стосів розкиданого поламаного хатнього мотлоху. І серед виття шаленого вихору, військових сурм, тривожних дзвонів до мого вуха долітав його голос, що виходив із задиханих грудей, проте був жвавий та владний:

— Гей, хлопці, за мною, мершій! Чвалом!

* * *

На ввечері після того дня нещастя та руїни, рано вранці мені сказали, що з муляром Чернявським сталося щось страшне. Я післала туди лікаря. За годину, стискаючи руками чоло, слухала про чотири зламані ребра і пошкодження легенів таке велике, що в цім віку... хто знає... чи видужає?

До четвертої години ранку горіло місто. О третій годині Чернявський уже не мав кому рятувати майна; схотілося йому вогонь гасити. Проста історія: виліз ку-

дись, на якусь велику височину, втратив рівновагу і, падаючи, грудьми та боком ударився об щось тверде та гранчасте.

Надвечір я входила на вузьке подвір'я тієї хатки, що її віконця мало не торкалися землі — і бачила той самий зелений садочок, що на нього кілька років тому поглядала крадькома.

У спомині моїм співало :

Там у лузі сяють квіти,
І на варті став як вритий
Молодий улан...!

Назустріч мені вийшла жінка з лицем ніжним, але виснаженим від праці та хворости. Щирі сльози текли з її вицвілих очей на запалі жовті щоки.

А дівчина як малина
Квітоньки несе...

Кудлатий собака, вже не жовтий, як тоді, а чорний у білі плями, загавкав на мене. Дві малі дівчинки вибігли вгамувати його. Жвавий як іскра, чотирнадцятилітній Казьо вискочив за матір'ю, та засоромився й сховався. За хвилину ціла родина разом зі мною та кудлатим собакою, Жучком, оточила ліжко слабого, убоге ліжко в маленькій убогій хаті.

Коли я стиха, майже несміливо привіталась із ним, його глибоко запалі очі на білім, як хустка, обличчі подивилися на мене довгим поглядом. Ворухнув устами і тоном питання промовив :

— Що там... робиться... з тими бідними людьми?

Але дружина його, мати чотирьох дітей, не за людей думала у ту хвилину. У неї вирвалося питання, що станеться тепер із її родиною? Вона хвора, ледве на ногах тримається; єдина доросла дочка все за неї у хаті робить, хлопець іще не годен заробляти, а ця

малеча... Усі жили з батькової праці, тільки з його заробітку... А тепер... лікар, правда, каже, що він буде жити, але за роботу цілий рік хай і не згадує... а може і довше... а може й на завжди! Хіба з голоду повмирають? Шестеро...

Не закидала чоловікові нічого, о, ні! Чинив так, як кожна чесна людина повинна чинити. Тільки заломувала свої спрацьовані руки так, що аж кості тріщали, і в очах світилася тривога та журба безмежна.

Старша дочка, струнка та ловка, стояла нерухомо біля печі. Казьо, обіймаючи сірого kota, тулився у найтемнішій кутку, дві маленькі дівчинки присіли на долівці і витирали сльози ненчиним фартухом.

Я стала проти слабого і ціла душа моя збіглася до очей, коли дивилася на нього. Слухав жінчині скарги, хлипання дітей — і мовчав. Бліді вуста під буйними вусами тремтіли, запалі очі наповнилися сумом тихим та безмежним. Мовчав. А спогади мої співали:

Стій, зажди, моє серденько,
Звідки ніжка йде маленька?..

Дружина нахилилася і співчутливо, обережно підсунула вище подушку, що висувалася йому з-під голови. Кілька краплистих сліз скотилося у сивувату гущавину його волосся...

Я живу в отій хатині,
Рвала квіти в полонині,
Тай вертаюся...

Нарешті його очі звернулися до жінки, а на вустах позначився майже жартівливий усміх. Потішливо, пестотливо провів долонею по її рuci і стиха промовив:

— На сніданок — шум струмочка
На обід сплету віночка,
На вечерю соловейка
Співи солоденькі...

Страшне зідхання, що здавалося, розривало хворі груди, перервало жартівливу мову. Зайшовся кашлем. Біль вирвав у нього мимовільний стогін. Проте за кілька хвилин знову промовив до дружини:

— Хотів трошки насмішити тебе, бо ти вдалася в такий розпач...

А потому, звертаючись до мене:

— Що то там робиться, із тими бідними людьми?

О, невідомий і маленький! Скільки великих та славних могли б позаздрити величі твого духу!

МЕЇР ЕЗОФОВІЧ

I

Далеко - далеко від залізниці, що перерізує Білорусь, далеко навіть од судоплавної річки Двини, що тече по тій країні, серед тихої, розлогої рівнини,— сіріє кілька сот більших і менших будівель; вони стоять так тісно між собою, неначе колись вони були дуже стурбовані і збіглися до купи, щоб у тісній громадці їм лекше було шепотіти одне до одного й плакати.

Це Шибів, містечко, де живуть самі тільки євреї. Там немає квітів, зате чути голосний невпинний гамір. На вулицях чимало сміття й болота, а над ними панує високий, темний, дивної будови молитовний дім.

Чотири стіни його товсті, високі, темно-бурі, тому будівля виглядає стародавньою, поважною та смутною.

І справді, ці стіни були дуже стародавні, бо подекуди довгими пасмами поріс по них мох. Високо вгорі вони попрорізувані довгою низкою вузьких вікон, що нагадують стрільниці фортечних мурів. Ще вище над будинком здіймається великий дах на три важкі поверхи. Вони подібні до трьох величезних, замшілих грибів.

Усі будинки показніші на вигляд та призначені на громадські потреби, скупчилися тут, під охороною бурих стін синагоги. Навколо широкого подвір'я стоять

хедери¹⁾), будинки, де відбуваються збори членів кагалу²⁾). Тут примостилася стара низесенька хатинка з двома віконцями, справжня землянка, де вже кілька віків мешкало чимало поколінь рабинів³⁾ з славнозвісної родини Тодросів.

Тут завжди панує зразкова чистота, і хоч по всім містечку весною, а надто восени, люди майже поринають у багні та задусуються в смітті, шкільне подвір'я, бруковане великим білим камінням, завжди сухе й чисте. Не можна знайти на ньому й соломини, бо якби й упала соломинка, то кожен перехожий підняв би її, дбаючи за красу місця, так близького до синагоги.

Яке ж значіння мав Шибів для єврейського люду, що мешкає у Білорусі і на широких просторах литовських?

Шибів був місцем, оточеним повагою громадянською та релігійною.

Якби за тих часів хтось поспитав у першого ліпшого єврея, чому надають такого великого значіння маленькому містечку, що загубилося серед розлогої рівнини, то він у відповідь, мабуть, згадав би тільки прізвища двох родин, що від давніх-давен проживають у Шибові: Езофовічів та Тодросів.

Між цими двома родинами була певна різниця: Езофовічі були могутньою й численною родиною, з великими зв'язками, родиною багатою, що з великим розумом та спритністю вела свої справи і набувала нові багатства. А Тодроси були зразком людей побожних, релігійних, учених суворого, святобожного життя.

По Литві та Білорусі євреї здавна шанували Тодросів, маючи їх за представників релігійної правдивості. Чи були ж вони справді такі?

1) Синагога — єврейська церква, хедер — школа.

2) Кагал — єврейська громада.

3) Рабин — єврейський священник.

Подекуди траплялися такі вчені талмудисти¹⁾, що якось дивно посміхалися, коли при них згадувано про талмудичну правовірність Тодросів, і сумно перешіптувалися з цього приводу між собою. Але їх було дуже мало,— кілька або кільканадцять — серед юрби інших, що вірили Тодросам.

Юрба вірила Тодросам і тяглася до Шибова, як до святощів, поклонитися, сподіваючись дістати там науки, ради або ліків.

Михайло Езофовіч Сенйор був перший з Езофовічів, чие ім'я виринуло з пітьми невідомого. Його родина з давніх-давен оселилася в Польщі. Тієї доби, за панування на Польщі королів Ягеллонів, там дуже, як на ті часи, розвинулася освіта і запанували порівняно м'які звичаї. Це сприяло тому, що єврейська родина Езофовічів не залишилася чужа околицьному населенню, як звичайно бувало підчас Середньовіччя, коли закони силували єврейство жити окремішним життям,— а заприязнилася з околицьним польським населенням.

Король Зигмунд I-ий настановив Михайла Езофовіча на Сенйора, цебто найстаршого над усіма євреями, що проживали в Литві та Білорусі. Король дав йому диплома, де стояли такі слова :

— Ми, Зигмунд, чинимовідомим усім євреям, що живуть у державі Батьківщині нашій, що Михайло Езофовіч буде над вами усіма найстарший. Він вас судитиме, керуватиме вами згідно з вашими законами, а винних каратиме з нашого дозволу відповідно до провин їхніх...

З кількох місць, де історія згадує за Михайла Езофовіча, видно, що це був енергійний чоловік твердої вдачі.

Саме під той час у Західній Європі поміж євреями, що оселилися в Іспанії та Франції, зчинилися великі

¹⁾ Талмуд.— Одна з єврейських священних книг, де списані закони та звичаї стародавні.

суперечки: можна чи не можна прихильникам біблії та талмуду вчитися іншої науки, окрім церковної? Були деякі вагання, але не довго, бо переважна більшість була такої думки, що євреї не повинні прилучатися до розумових прагнень і праці решти людства.

За тих часів такі самі суперечки виникли й у євреїв, що жили в Польщі. Виникла досить численна партія, що голосно вимагала прилучитися до загальної науки, побрататися з іншими народами в розумовій праці та прагненнях. І на чолі цієї партії стояв Михайло Езофовіч.

Він радив польським євреям повернутися в той бік, відкіля йде сяйво майбутнього. І він віч-на-віч зустрівся з людиною, що вдивлялася тільки в темряву минулого.

Такою людиною був Неемія Тодрос, який нещодавно приїхав з Іспанії до Польщі й оселився у Шибові. Це був нащадок славетного Тодроса Абулаффа. Галеві, що якийсь час був уславився своєю талмудичною вченістю та правовірністю.

Неемія Тодрос мав навіть князівський титул — Насі.

В родині Езофовичів від батьків до синів передавалося оповідання за те, що в боротьбі між Михайлом Езофовичем, давнім мешканцем Польщі, та Неемією Тодросом, що прибув з Іспанії, — Езофовіч був подоланий.

Він страждав, побачивши, що його нарід пішов облудними стежками, похмурий супротивник мучив його всякими підступами і нарешті Езофовіч Сенйор помер у розквіті сили.

Його ім'я з коліна до коліна передавалося у родині Езофовичів. Всі вони пишалися цим ім'ям, хоч що далі, то менше розуміли його значіння.

Від того часу починається зростання впливу Тодросів і зменшення поваги до Езофовичів.

І протягом двох віків тільки раз один з Езофовічів спробував знову здобути владу.

Сталося це наприкінці XVIII-го віку. У Варшаві засідав великий чотирилітній сойм. Відгуки суперечок, що там точилися, докотилися й до Білоруського містечка. Люди, що там мешкали, цікаво наставляли вуха, наслухали, чекали. З вуст до вуст бігла чутка, повна надії й невпокою:

— Що там за нас кажуть? Що пишуть?— питали одне одного бородаті перехожі тісних шибівських вуличок, убрані в довгі халати та великі хутряні шапки.

Дехто навіть зважувався на важку й далеку подорож до Варшави, аби бути ближче до джерела, звідки йшли всі звістки. Опинившись там, вони надсилали до своїх братів довгі листи, зім'яті та поплямовані часописи, сторінки, повиривані з різних книжок та брошур.

З усіх, хто залишився у містечку, найпильніш наставляли вуха і з найбільшим невпокоєм сподівалися звісток два чоловіки: Нохім Тодрос, рабин, та Герш Езофовіч.

У взаєминах цих двох людей завжди чути було приховану ненависть. Не любили одне одного. Вдавали, неначе межі ними згода, але при першій нагоді виразно виступала ворожнеча поміж правнуком вільнодумця Михайла Езофовіча і нащадком фанатика кабали, Неємії Тодроса.

Нарешті раз прибув з Варшави до Шибова аркуш паперу, що пожовк і зім'явся в далекій дорозі. На нім були написані такі слова:

„Усі відміни в одежі, мові та звичаях між євреями та місцевим населенням слід знищити. Усе, що належить до релігії, залишити недоторканим. Не хрестити євреїв, як їм ще не виповнилося двадцяти років. Надати євреям право придбати землю, а як хто з них схоче взятися до хліборобства, то звільнити його на

п'ять років од податків. Чоловікам молодшим від двадцяти років, а дівчатам молодшим від вісімнадцяти заборонити шлюб брати“.

Цей аркуш носили по вулицях, майданах і будинках, по сто разів його перечитуючи.

Проте шибівська людність ще відразу не висловила свого ставлення до цієї звістки. Частина, значно менша, звернула очі на Герша Езофовіча. Решта всі вдивлялися в обличчя реб Нохіма.

Реб Нохім вийшов на поріг своєї халупи, загрозило і з розпачем зняв руки над головою, вкритою сивим волоссям, і кілька разів вигукнув :

— А гзейре! А цоре!

— Нещастя! Нещастя! Лихо! — повторила за ним юрба, що в той день заливала храмове подвір'я.

Але на ту саму хвилину Герш Езофовіч, що стояв біля дверей молитовного будинку, заклав руку за широкий пояс єдвабного халата, високо підвів голову і так само голосно, як рабин, тільки зовсім іншим голосом, гукнув :

— Битохоу! А трейст!

— Надія! Надія! Радість! — трохи несміливо, стижа, поглядаючи скоса на рабина, повторила за ним невелика купка його приятелів.

Та старий рабин мав добрі вуха : почув. Біла борода йому затрусилася, чорні очі кинули на Герша Езофовіча погляд, повний блискавок.

— Загадають нам бороди голити і в коротких убраннях ходити! — крикнув він жалісно й сердито.

— Вони подовжать наш розум і поширять серце в грудях наших! — відповів гучний голос Гершів.

— Заборонять нам заховувати кошер! Обличчя синів наших бородами позаростають, доки їм дозволено буде жінку взяти!

— Тоді оженяться, як доросте розум у головах і сила в руках їхніх!

— Герше Езофовічу! Герше Езофовічу! Твоїми вустами говорить душа прадіда твого, що всіх євреїв хотів відпровадити до чужих вогнищ.

— Ребе Нохіме! Ребе Нохіме! Очима твоїми дивиться душа прадіда твого, що завів у темряву всіх євреїв.

Так серед загальної глибокої тиші натовпу перемовлялися вони.

Голос реб Нохіма чимраз ставав гостріший та тонший, Гершів же голос бренив щораз дужчими, глибшими тонами. Жовті лиця старого рабина взялися плямами цеглястого рум'янця, Езофовічові обличчя зблідло.

Дві тисячі очей швидкими поглядами бігали від обличчя одного з проводирів люду до другого. Дві тисячі вуст тремтіли, проте — мовчали.

Нарешті по храмовім подвір'ї залунав, розтинаючи повітря, пронизливий протяглий вигук реб Нохіма:

— А гзейре! А цоре! — стогнав старий, ридаючи й заломуючи руки над головою.

— Битохоу! А трейст! — здіймаючи вгору руку, голосом, що бренив радістю, крикнув Герш.

Натовп ще хвилину мовчав і стояв нерухомий. Але раптом дві тисячі рук знялися вгору рухом болю та жалю, і дві тисячі грудей хором вигукнули:

— А гзейре! А цоре!

Реб Нохім переміг.

Герш повів очима навколо. Прихильники оточували його тісним колом. Щоправда, не повторювали вигуків юрби, але — мовчали. Поспускали голови і втопили несміливі очі в землю.

Призирливий усміх промайнув на Гершовім обличчі. І коли люди галасливою юрбою, стогнучи, почали тис-

нутися до молитовного будинку, коли Реб Нухім, біжучи на чолі юрби, стрясає над сивою головою жовтими руками і перед порогом синагоги вже почав уголос читати молитву, що її читали в години небезпеки, коли, нарешті, темні стіни молитовного дому залунали голосними риданнями та вигуками: „Боже, рятуй люди твої! Врятуй від загибелі рештки Ізраїля!“— молодий Езофовіч довго стояв у глибокій задумі, потім поволі перейшов велику торговицю містечкову і зник у великім гарнім будинку.

Це був найбільший і найкращий будинок на все містечко, ще майже новий, бо його сам Герш збудував. Жовті стіни й ясні вікна блищали. У першій великій кімнаті, мебльованій простими дерев'яними меблями, Герш довго сидів з похмурим обличчям, спершися чолом на руку. Тоді підвів голову і покликав:

— Фрейдо! Фрейдо!

На той поклик двері сусідньої кімнати відчинилися й у жовтявім відблиску вогню, що палав там у печі, на порозі з'явилася струнка молодиця. На голові в неї був пов'язаний білий завій, білий фартух спадав від шиї, прикрашеної разками перлів, аж до краю квітчастої спідниці. Великі чорні очі світилися веселим вогнем на довгастім лагіднім обличчі. Стала мовчки проти чоловіка й тільки очима питалася.

Герш очима ж показав їй на лаву, і вона зараз сіла.

— Фрейдо! — розпочав він, — чи чула ти, що сталося сьогодні у нас у містечку?

— Чула, — відповіла стиха, — мій брат Йозе завітав до мене й казав, що ти дуже сварився з реб Нухімом.

— Він хоче мене з'їсти, як його прадід із'їв мого прадіда.

У чорних Фрейдиних очах засвітився невпокій.

— Герше! — промовила вона,— ти не сварися з ним! Він великий та святий, усі за ним обстануть.

— Ну,— помовчавши хвилину, відповів з посмішкою чоловік,— ти вже не турбуйся. Тепер настають інші часи. А я не можу зачинити свої вуста, коли моє серце голосно вимагає від мене, щоб я говорив. І я не можу дивитися, як цей чоловік каже, що добро — це лихо, а дурні люди заглядають йому в очі і потім кричать за ним, дарма що нічогосінько не розуміють. Ну! А звідки ж вони можуть розуміти? Хіба Тодроси вчили їх коли відрізнати погане від доброго, і те, що було, відділяти від того, що має бути?

Помовчавши хвилину, Герш знов промовив: Фрейдо!

— Що, Герше?

— Чи ти ще не забула того, що я тобі розповідав за Михайла Сенйора?

Молодиця побожно склала руки.

— Нащо я мала забувати?— скрикнула вона.— Ти мені розповів за нього гарну історію.

— З нього була велика людина. Тодроси з'їли його. Якби вони його не з'їли, він був би велике діло вчинив для єврейства. Та це дарма! Я його поспитаю, як він хотів робити. Він мене навчить — і я зроблю!

Фрейда зблідла.

— А як ти його питатимешся,— шепнула вона стурбовано,— коли його давно вже на світі немає?

Таємничий усміх з'явився на Гершевих вустах.

— Та я вже знаю, як, Фрейдо! — почав він знову.— Знаєш, що зробив Михайло Сенйор, коли відчув, що Тодроси його з'їдять і що він помре перше, ніж настануть інші часи?

— Ну, що ж він зробив?

— Він сам один зачинився у хаті і довго там сидів не ївши, не пивши і спати не лягавши. І тільки писав.

А що писав? Цього ще ніхто не довідався, бо він своє писання заховав десь дуже глибоко. А коли йому вже стало погано, і він відчув, що незабаром вже помре, то він сказав до синів своїх: „Я написав усе, що знав, і що чув, і що мав зробити. Але писання своє я від вас заховав, бо тепер такі часи настали, що воно ні до чого. Тодроси панують і довго пануватимуть, і так зроблять, що ані ви, ані діти й унуки ваші мого писання не схотять бачити. А якби й побачили, то підерли б його і розкидали на чотири вітри, і сказали б, що Михайло Сенйор був недовірок, і прокляли б. Та настануть знов такі часи, коли праправнук мій дуже схоче моє писання до рук дістати, щоб запитати в нього, що думати і як робити, щоб єврейство з Тодросової неволі визволити і до того сонця повести, на якому гріються інші народи. Цей праправнук мій, що того забagne, моє писання знайде, а ви тільки в годину смерти вашої найстаршим синам своїм переказуйте, що воно є, і що в нім написано чимало доброго. І хай так буде від коліна до коліна. Я вам це наказую. Пам'ятайте й слухайте того, чия душа заслуговує на безсмертя“.

Герш скінчив свою промову. Фрейда сиділа нерухома, повними цікавості очима вдивляючись в обличчя Гершеве.

— Ти це письмо шукатимеш? — запитала вона стиха.

— Я його шукатиму,— повторив чоловік,— і я його знайду, бо я є той самий праправнук, що за нього, вмираючи, Михайло Сенйор казав. Я це писання знайду. Ти, Фрейдо, допоможеш мені шукати.

Жінка підвелася й випросталася, радісно зчервонівши.

— Ти, Герше, добрий! — скрикнула вона від щирого серця,— ти добрий, що мене, жінку, до таких важливих справ і таких великих думок припускаєш!

— А чому б мені тебе до них не припускати? Чи ти погано доглядаєш дому мого, чи погано дітей виховуєш? Ти, Фрейдо, все добре чиниш, і душа твоя така сама прекрасна, як твої очі.

Герш підвівся.

— Де ж ми шукатимемо той заповіт? — запитав, замислившись.

— Де? — повторила молодиця.

— Фрейдо, — промовив чоловік, — Михайло Сенйор писання свого не міг у землю закопати, бо знав, що там би його гробаки поїли, або зотліло б на порох. Хіба може воно бути в землі?

— Ні, — відповіла молодиця, — в землі його немає!

— І в стіни він не міг його замурувати, бо він знав, що стіни можуть швидко спорохнявіти, що їх розкидають, аби нові поставити. Я ці нові мури сам ставив і в старих стінах пильно шукав, але в них жадного паперу не було.

— Не було! — з жалем озвалася Фрейда.

— І в даху він не міг його заховати, бо знав, що дах зогніє і його розкидають, щоб новий збудувати. Коли я народився, то на нашім будинку вже може десятий дах був, але мені здається, що в жаднім із тих дахів заповіту не було.

— Не було! — повторила жінка.

— Де ж воно може бути?

Обоє замислилися. Раптом, по довгій мовчанці, жінка скрикнула:

— Герше! Я вже знаю! Цей заповіт там!

Чоловік підвів голову. Молодиця пальцем показувала на велику зашклену шафу, що стояла в куті кімнати і згори додолу була повна великих книжок у сірих, запорошених палітурах.

— Там? — запитав, вагаючися, Герш.

— Там! — рішуче відповіла молодиця.— Хіба ти мені не казав, що це книжки Михайла Сенйора, і що всі Езофовічи ховали їх, як пам'ятку, але ніхто й ніколи їх не читав, бо таких книжок Тодроси не дозволяють читати?

Герш провів долонею по чолі. Жінка казала далі:

— Михайло Сенйор був чоловік мудрий, і очам його видно було майбутнє. Він знав, що тих книжок довго ніхто не читатиме. І тільки той, хто схоче їх читати, буде тим його правнуком, що інших часів дочекає і заповіт знайде!

— Фрейдо! Фрейдо! — вигукнув Герш, — ти мудра жінка!

Він знайшов ключ від прадідової шафи, і вдвох вони почали знімати з полиць великі книги. Клали їх на землю, присідали над ними і поволі, надзвичайно уважно, перегортали одну по одній сторінки, пожовклі від довгого лежання.

Хмари пороху знімалися від старих паперів, сірим шаром лягали на білий завій Фрейдин та золотяві Гершеві кучері. Вираз у них був урочистий, наче, вони розкопували прадівову домовину, щоб видобути великі його думки, закопані з ним разом.

Уже день минав, коли нарешті з Гершевих грудей злетів крик, яким люди вітають щастя й перемогу. Фрейда нічого не сказала, тільки підвелася з землі і сплетені руки витягнула високо над головою рухом подяки.

Цілісіньку ніч світилися вікна тієї кімнати, а коло столу спершись Герш чолом на долоні, вичитував якісь жовті великі аркуші.

Тільки розвиднілося, і краєчок сонця запалав рожевими барвами, Герш Езофовіч вийшов на поріг свого дому, вбраний у дорожний плащ та велику свою брову шапку, сів на віз, уможений соломою, і виїхав.

З Варшави Герш повернувся до Шибова не скоро. Повернувся дуже змарнілий, з каламутними очима й чолом, поораним турботою. Увійшов до своєї хати, тяжко спустився на лаву, сперся на руку головою й голосно зідхнув.

Фрейда, сумна та стурбована, стояла перед ним. Стояла тихо, терпляче, не наслідуючись запитати.

Нарешті він промовив:

— Усе пропало!.. Треба сховати Сенйорів заповіт, бо він знов не придатний... Ходімо, Фрейдо, заховаймо його дуже глибоко... Може, який правнук наш його шукатиме і знайде...

Від того дня Герш помітно почав старіти. Очі його гасли, плечі згорбилися. Часто цілими годинами сидів на лаві, голосно зідхаючи та стиха приказуючи:

— А гзейре! А цоре! Нещастя, нещастя! Лихо!

Коло смутного чоловіка, піклуючись ним, тихо ходила струнка жіноча постать у квітчастій спідниці та білім завої. Ходила так легенько та обережно, що навіть низки перлового намиста ніколи найменшим дзвоном не перервали чоловікової задуми.

Часом Фрейда здивовано поглядала на чоловіка. Чим він журився? Багатство його не зменшилося, діти добре зростали, все було, як і перше, до сварки з Реб Нохімом.

Розумна й ніжна жінка проте не розуміла, що розум її чоловіка завітав до країни великих ідей, вподобав їхнє племенисте світло. І коли ворожі обставини присилювали його покинути цю країну, він тужив за нею і не знав потіхи.

А в чорній хатинці Реб Нохіма тимчасом чути було радісні вигуки:

— Геуло, геуло!— гукав до людей старий рабин, дізнавшись, що „все пропало“.— Геуло! Врятовані бо-

роди й довгі халати. Врятовані кабала та кошери! Врятовані від чужоземної науки святі книжки Мішни, Гемари та Зогар! Врятовані долоні обраного народу, вони не торкнуться плугу! Врятований від загибелі весь нарід єврейський!

Тодрос радів і закликав радіти всіх, хто вірує в його мудрість та святість. Пишався, але бажав ще більшої перемоги: знищити Езофовічів.

Хто знає, що може статися колись? Чи з того проклятого роду не повстане людина, досить дужа, щоби знищити усю багатовікову роботу Тодросів?

На Герша Езофовіча, як колись на прадіда його Михайла, з усіх боків посипалися обвинувачення, ворожнеча, різні перешкоди.

Герш гордовито боронився, одні обвинувачення відкидав, інші визнавав, але наводив причини вчинків. Ані нарід, ані керівники його тих причин за достатні не хотіли визнавати.

Довго це точилося, нарешті минулося. Зостарілий передчасно, змучений марною боротьбою, Герш остаточно поринув у родинне життя.

Що він одчував, що думав останніми роками свого життя, того ніхто не відав, бо він не звірявся ні на кого, не казав нікому. Тільки перед самою смертю він мав з Фрейдою довгу розмову. Діти його надто малі ще були, щоби він міг відкрити їм, як зруйнувалися його надії та праця, розповісти свої приглушені страждання. Він переказав це все вустами своєї дружини.

Та чи зрозуміла Фрейда і чи запам'ятала, що казав їй, вмираючи чоловік? Чи змогла і схотіла повторити їх нащадкам своїм? Невідомо! Відомо тільки, що сама лише вона знала, де захований Сенйорів заповіт, що був спадщиною не тільки родини Езофовічів, але всього народу єврейського.

Вогкий туман здіймався з багнистих вулиць Шибова. Проте містечко мало вигляд веселий і святковий. З сивого туману тисячі вікон світилися ясным світлом, а з вікон чути було відгомін голосних розмов або спільної молитви.

Якби хто, переходячи вулицею, зазирнув у котре вікно, то всюди побачив би веселі родинні сцени. У великих і малих хатах однаково посередині стояв стіл, святково накритий та заставлений; по хатах господарювали жінки у кольористих очіпках. Їхні бородаті чоловіки тримали на руках маленьких дітей, цілували рум'яні щічки, з голосним цмоканням підкидали малят на руках до низької стелі, на велику потіху старших та дорослих членів родини. Інші купкою сидили на лавах і з швидкими рухами балакали про події минулого тижня. Дехто стояв у куті і, швидко перехиляючись то вперед, то назад, молився, щоби гідно зустріти святий сабаш.

Бо це був п'ятничний вечір.

І на ціле містечко в однім тільки місці панувала темрява, пустка й тиша. Це була маленька похила хатина. За двома маленькими віконцями, зашкленними дрібними обрізками шкла, чути було тремтячий голос старого діда:

— За далекими морями, за високими горами тече ріка Самбатьйон... Не водою тече вона, не молоком і не медом! Тече вона жовтим піском і великим камінням.

Тремтячий та хрипкий голос старечий замовк. Хвилину панувала мовчанка. Перервали її зовсім інші звуки:

— Зейде¹⁾! Кажі далі.

¹⁾ Зейде — дідусь.

Ці слова промовив дівочий, майже дитячий голос, проте промовив поволі й замислено.

Зейде запитав:

— А вони ще не йдуть?

— Не чути— відповів ближчий до вікна голос дівочий.

У темній хатині знову почалося хрипке тремтяче оповідання:

— За святою річкою Самбатьйоном мешкають чотири коліна... чотири коліна ізраїльські: Гад, Асур, Дан та Нефталі... Ці коліна втекли туди від страху та великих утисків, а Єгова... хай святиться святе ім'я його... сховав їх від ворогів за річкою з каміння та піску... А той пісок так високо здіймається, наче хвилі великого моря, а те каміння так гуде, як лісова пуща, коли велика буря її колише... А коли настає день сабашу...

Тут старечий німічний голос знов увірвався, і за хвилину тихенько спитав:— Ще не йдуть?

Довгий час відповіді не було. Могло видатися, що друга істота, що сиділа в чорній темряві старої хатинки, наслухала.

— Ідуть!— промовила нарешті.

З темряві почувся притишений довгий стогін.

— Зейде! Кажі далі!— промовив голос дівочий, такий самий чистий та дзвінкий, як і перше, тільки не-наче дужчий, не такий дитячий.

Зейде не казав далі.

Від містечка до хатинки, що притулилась під горою, линув і наближався дивний галас. Незабаром у тумані замаячила велика темна пляма. Вона швидко наближалася до хатинки і розпорошилася на кількадесят дрібних часточок. Всі вони з криком, сміхом та галасливим верещанням кинулися до похилих стін і низьких вікон. Це були діти різного віку.

— Гут шабес! Караїме! — пронизливо кричала ця грая, стукаючи кулаками у двері, зачинені з середини, і торгаючи вікна. Дрібні шибки забреніли.

— Чому ти світла не світиш? Чому ти, наче дідько, сидиш у чорній норі? Кофер, апікорес! Недовірок! Безвірник! — кричали старші.

— Батлен! Капцан! Мишугинер! Падлюка! Злидень! Несамовитий! — на все горло кричали молодші.

Лаялися, глузували й трусили дверима та вікнами щоразу дужче. Коли з темряви у хатині знов озався дівочий голос, спокійний та дзвінкий, як і перше, але такий дужий, що покрив галас юрби.

— Зейде! Кажі далі!

— Ой - ой - йой! — відповів німичний голос, — як я казатиму, коли вони так кричать! Так кричать! І так лаються!

— Зейде, кажи далі!

Тепер голос дівчини брнів майже наказом.

Наче сумна пісня, серед грому та виття бурі, так домішалися до дикого галасу дитячої юрби, що лаялася, нявчала, вила й реготалося, тремтячі несміливі слова:

— А в святий день сабашу Єгова, хай святиться ім'я його, дає спочити святій річці Самбатьйонові... Пісок не плине, мов великі хвилі, і каміння не гуде, неначе пуца... Тільки над річкою, що лежить і не ворухнеться, постає густа імла, така велика, що аж найвищих хмар досягає. Ця мла ховає від ворогів чотири коліна ізраїльські: Гад, Асур, Дан та Нафталі...

Та шкода! Навколо похилої хатини не текла свята річка Самбатьйон, і ані пісочаними хвилями, ані високою млою не заступала мешканців її від ворогів.

Вороги були малі, але їх було багато. Останнім свавільним зусиллям кількадесят їх шарпало ряма спорохнявілих віконець. Кілька шибок забряжчало голосніш і

розлетілося на шматки. Одностайний вигук перемоги залунав далеко по полю. Крізь виламані шибки до хати полетіли грудки та каміння.

Немічний голос почувся ще з дальшого кута. Дід тулився там, тремтів і хрипко кричав :

— Ой - ой - йой! Рибоно шель олом!

А дівочий голос, такий самий дзвінкий, безперестанку промовляв :

— Зейде, ша! Зейде, не кричи! Зейде, не лякайся!

Раптом за дитячою зграєю, що вчепилася до стін, вікон та дверей, хтось голосно та владно гукнув :

— Штиль, шгоцим! Що це ви тут виробляєте, погані хлопці ?

Діти раптом замовкли і почали відходити від вікон та дверей. Чоловік, що своїм сильним та владним голосом притишив несамовитий гармидер, був стрункий та показний. Довга одежа ловко обтягала його і була обшита дорогим хутром. У нічнім присмерку лице його видавалося біле, а очі променилися так вогнисто, як можуть променитися тільки молоді очі.

— Що ви тут виробляєте? — повторив він знову, голосом гнівним та рішучим.— Хіба в цій хаті вовки живуть, щоб так на них кричати, і лаяти, і вікна їм бити ?

Хлопці спочатку мовчали і тісною громадкою збилися до купи. Проте за хвилину один з них, найвищий і, мабуть, найсміливіший, буркнув :

— А чому вони в сабаш світла не світять ?

— А вам що до того? — промовив перехожий.

— Ну, а тобі що до того? — боронився впертий хлопець.— Ми сюди щотижня приходимо і так само робимо... Хіба що?

— Я знаю, що ви щоп'ятниці таке виробляєте... Я й пильнував вас на цьому спіймати... Ось і допильнував... Ну, гайда додому! Мерщій!

— А чому ти, Меїре, сам до свого дому не йдеш? Твоя бобе і твій зейде давно вже без тебе рибу їдять... Чому ти нас звідсіля женеш, а сам не сабашуєш?

Юнакові очі засвітилися ще яскравіш. Він тупнув об землю ногою й так гукнув, що молодші діти миттю порозбігалися, і тільки найстарший хлопець, немов глузуючи з науки, вхопив грудку землі й хотів жбурнути нею у вікно.

Але дві дужі долоні вхопили його за руки й за комір.

— Іди,— промовив юнак,— я вже сам тебе до дому відпроваджу.

Хлопець заверещав і шарпнувся. Але дужі руки тримали його і сильний, вже спокійний голос наказав йому мовчати.

Навколо хатини було вже зовсім тихо. З темної кімнатки чути були важкий хрипкий подих старечих грудей, а коло самого вікна з повибиваними шибками почувся приглушений дівочий голос:

— Дякую.

— Мир вам!— відповів юнак і пішов, ведучи з собою свого малого в'язня.

Полонений і його усмиритель мовчки проминули кілька містечкових вуличок і, вийшовши на майдан, попростували до одного з околишніх будинків.

Це був низький довгий будинок із ганком, спертим на дерев'яних стовпах, з глибокими сінями, що тягнулися уздовж цілого будинка. З усіх цих ознак ще здалеку було знати, що це заїзд.

Крізь вікна, що на чверть аршина здіймалися над землею, заваленою товстим шаром сіна, соломи та різного сміття, світилися сабашові свічки.

Цей заїзд належав до Янкеля Каміонкера, що його дуже поважало все містечко та околиці за велику

святобожність, ученість та спритність, з якою він дбав за свої прибутки.

Юнак, разом із хлоп'ям, що його він вів за руку, вступив до сіней. Хлоп'я не боялось і навіть мугикало якусь пісеньку.

Юнак помацки знайшов двері й, відчинивши їх, штовхнув до хати приведеного хлопця.

Зробивши це, він просунув голову у напіввідчинені двері й гукнув:

— Ребе Янкелю! Я тобі Мендля привів. Вилай його або покарай. Він поночі ходить по містечку і нападається на неповинних людей!

Ця промова, сказана дуже голосно, не знайшла жадної відповіді. З кімнати чути було тільки невпинне мугикання молитов, що їх виголошував чоловік, який стояв у куті між піччю та стінкою.

Юнак чекав на перерву в молитві або кінця її. Та всі знали, що довго довелось б чекати тому, хто схотів би дочекатися кінця реб Янкелевої молитви.

Юнака ж мабуть обійшла шкідлива Менделева сваволя, а може й вдачу мав гарячу та нетерп'ячу.

— Ребе Янкелю, — промовив він голосно по довгій мовчанці, — твій син волочиться поночі і нападається на неповинних людей!

Відповіді не було.

— Ребе Янкелю, твій син лає неповинних людей дуже поганими словами!

Реб Янкель так само палко молився.

— Ребе Янкелю, твій син бідним людям шибки у вікнах вночі б'є.

Реб Янкель перекинув кілька сторінок великої книги, що тримав у руках, і голосно завів псальму:

— Співайте господові нову пісню, бо він створив усі чудеса! Співайте! Грайте на гарфах, грайте та

голосно приспівуйте! Грайте в роги та труби перед богом, царем небесним!..

При останніх словах двері зачинилися. Коли юнак, вийшовши з сіней, минав останні освітлені вікна довгого будинку, до нього долинув тихий спів. Він зупинився, і кожен зупинився б, почувши спів цього чоловічого голосу, чистого наче дзвін перлин, м'якого наче тиха скарга, повного суму та журби.

— Еліезер! — прошепотів юнак і став під низеньким вікном.

Еліезер був Янкелів син, Шибівський кантор¹⁾ і співець свого народу.

— Еліезер! — знову прошепотів під вікном перехожий тоном приязни.

Співець, двадцятилітній хлопець з надзвичайно лагідним обличчям, мусив почути цей шепіт, бо сидів під самим вікном. Він підвів вії і глянув на вікно блакитними очима, сумними та мрійними. Проте не перервав свого співу, а тільки заспівав голосніш:

— Народе мій! Скинь із себе куряву тяжкої дороги! Повстань! Одягни шати краси твоєї! Поспішай, о поспішай!..

Юнак, що стояв під вікном, уже не кликав співця. Він відійшов з обережною пошаною, ступаючи якнайтихіш.

II

Великий, ясно освітлений будинок, що стояв навпроти темних стін молитовного дому, по той бік майдану, був той самий, що його збудував колись Герш Езофовіч, і де він жив зі своєю красунею дружиною, Фрейдою.

¹⁾ Кантор — співець, що співає у синагозі підчас відправи.

Вже годину тому у великій кімнаті цього будинка, прибраній старовинними простими лавами та столами, почалося святкування сабашу.

У кімнаті було кількадесят чоловіка різної статі та віку. Господар хати і голова родини, Савл Езофовіч, Гершів син, підвівся і наблизився до довгого столу, що над ним висіли два тяжкі срібні семисвічники.

Старий узяв з рук найстаршого сина свого, вже сивуватого чоловіка, довгий кій, що на його кінці світилося полум'я, і, підносячи його до свічок у семисвічниках, старечим, проте ще дужим голосом заспівав:

— Хай святиться ім'я твоє, боже, владико світу, що просвітив нас заповідями твоїми й наказав нам світити світло в день сабашу!

Тільки промовив це, у семисвічниках запалали свічки і кілька десятків голосів голосно й одноставно заспівали:

— Ходімо! Ходімо зустрічати молоду! Вітаймо сабаш...

Цей спів наповнював велику хату і хвилями розливався по широкім майдані.

Його здалеку почув молодий хлопець, що замислений переходив майданом; він прискорив кроки.

Коли він одчинив двері до хати, що потопала у світлі, замість молитви вже чути було розмови і все товариство ще зі слідами урочистого настрою, але і з веселими посмішками стояло навколо довгого, заставленого стравами, столу.

Це товариство складалося з різноманітних постатей та облич. Тут були два Савлові сини, що жили при своїм батькові, Рафал та Абрам, вже сивуваті, чорноокі чоловіки з суворими і замисленими обличчями. Був Савлів зять — русявий з лагідними очима Бер. Були дочки, невістки та внуки господаря хати.

Кілька молодших чоловіків, що належали до родини, і кільканадцятьоро дітей різного віку оточували нижній кінець столу. На першій місці стояв старий Савл і з виразом чекання поглядав на двері, що вели до дальших кімнат будинку. За хвилину на тих дверях з'явилися дві жіночі постаті. Від одної з них променилося веселкове, майже сліпуче сяйво.

То була дуже вже стара жінка, проте висока і випростана. На голові в неї був кольористий завій, защіпнтий над чолом великою діамантовою защіпкою. Діамантова защіпка тримала також і намисто з багатьох разків великих перлин, що спускалося аж на груди до самого сніжно-білого фартуха. Фартух до половини закривав тяжку шовкову спідницю.

Діамантові сережки були такі довгі, що торкалися плечей старої, і такі важкі, що їх треба було притримувати нитками, прикріпленими до турбану. Вони мінилися блисками діамантів, смарагдів та рубінів.

Було знати, що ця столітня єврейська жінка, прикрашена так пишно дорогоцінними речами, була для всіх людей, що зібралися за столом, високошановна та улюблена. Її вела під руки котрась із правнучок, смуглява дівчина з чорною, як ніч, косою.

Коли стара ввійшла, всі очі звернулися до неї, всі уста посміхнулися й зашепотіли :

— Бобе! Елте бобе! Бабка! Прабабка!

Найбільше присутніх промовило останнє слово, бо тут було більше правнуків та пра - правнуків, як унуків. Тільки господар хати й голова родини промовив до неї стиха :

— Маме!

Дивно ніжно та урочисто бренило це природне в дитячих устах слово на пожовклих устах сивого бородатого Савла.

Але де ж ділися смугляві ніжні лица, чорні вогнисті очі та струнка постать Фрейди, лагідної, розумної, працюючої дружини й друга Герша Езофовіча? Вона їх пережила так само, як пережила і свого чоловіка.

Проте на її обличчі, що його так зім'яла рука часу, розливався нескаламучений глибокий спокій. Тихий усміх ясного засинання спочив на пожовклих старечих устах, що вже здавна мовчали і розтулялися щоразу рідше, щоби промовити кілька коротких слів.

Тепер вона зупинилася біля столу, кліпаючи очима від ясного світла. Поглянула на обличчя всіх присутніх і промовила голосним шепотом:

— Во із Меїр? ¹⁾

Прабабка заговорила...

Всі заворушилися від її слів, наче дерева під подувом вітру. Чоловіки, жінки та діти розглядалися на всі боки, і по всій кімнаті почулося одностаїне шепотіння:

— Во із Меїр?

Їх зібралось таке багато, що відсутність одного члена родини була непомітна.

Старий Савл не повторив материного питання, але його чоло похмурилося, а очі суворо і трохи гнівно дивилися на сінешні двері.

В цей час двері відчинилися. До хати увійшов високий та стрункий двадцятилітній юнак у довгій одежі, обшитій коштовним хутром. Увійшов, зачинив за собою двері й став біля порогу, наче знімаючись або настрашувившись. Помітив, що спізнився, що спільну молитву проказали без нього, що очі діда Савла, двох дядьків і кількох старших жінок зустріли його поглядами суворого докору та цікавого питання.

¹⁾ Де Меїр?

Тільки золотяві прабабчині очі не блиснули йому назустріч гнівом або турботою. Навпаки, вони ширше розплющилися і засяяли радістю. Поморщені повіки навіть перестали тремтіти та кліпати, а вузькі жовті уста так само голосно, хоч і безгучно, прошепотіли:

— Ейнкельхен! Кіндлебен! Внучку! Дитинко!

На звук того шепоту, що бренів радістю та ніжністю, стулилися уста старого Савла, що мали промовити суворі слова докору та догани. Спустилися також до столу допитливі та гнівні очі двох синів його. Пізній прихід вітала тільки загальна мовчанка, яку проте знову перервала прабабка, ще раз повторивши:

— Кіндлебен!

Савл простягнув над столом руку і стиха подав присутнім голос молитви, що її співають перед сабашовою вечерею:

— Хай святиться бог господь...

— Хай святиться бог господь... — залунали по хаті співи.

Проте молодий чоловік не приєднався до загального хору. Він склав на грудях руки й нерухомо дивився у вікно, де нависла глибока нічна пільма.

Його довгасте обличчя з тонкими рисами було бліде, як звичайно буває у людей нервової та запальної вдачі. Буйне темно-русьяве волосся із золотими відблисками спадало на бліде чоло, а великі сірі очі були задумливі та сумні.

У загальнім виразі його лица дивно мішалися ознаки майже суворого суму і майже дитячої неспіливости. На чолі і в очах відбивалася якась постійна неспокійна, настирлива думка, а тонкі уста виказували чутливу вдачу.

Коли молитва скінчилася і юнак приступив до столу, щоб сісти на своє звичайне місце, до нього з-поміж

присутніх озвався хрипкий голос, що так тягнув кожне слово, неначе співав :

— Де це ти, Меїре, пробував так довго? Що ти так пізно робив у місті, коли вже сабаш зайшов і нікому не можна робити? Чого ти не читав Кідуша суботнього разом із усією родиною? Чому в тебе чоло таке бліде, а очі такі сумні, коли сьогодні сабаш, веселий день, уся небесна родина на небі тішиться, а на землі всі побожні люди повинні тішитися і свої душі у великій радості тримати?

Все це промовив чоловік дуже дивного вигляду.

Він був невеличкий, худий, сухий, головатий, шорстке тверде волосся стирчало йому на голові і, разом з поплутаною неохайною бородою, видавало смертельну ненависть свого владаря до щітки або гребеня. Круглі очі швидко зиркали навколо.

Це був реб Моше, меламед, цебто навчитель релігії та староеврейської мови. Він був за праву руку і праве око шибівського рабина, Ісаака Тодроса і перший після рабина предмет пошани та обожування всіх шибівських мешканців.

Почувши цю зливу запитань, Меїр Езофовіч, правнук Гершів і внук Савлів, не сідав за стіл. Він випростався, втопив очі в землю і приглушеним голосом, ніяковіючи, відповів :

— Ребе! Я був не там, де звеселяються, розважаються або за гроші дбають. Я був там, де темно і де у темряві бідні люди сидять та плачуть...

— Ну! — закричав меламед — а де ж тепер може бути сумно? Сьогодні сабаш, усюди ясно й весело!.. Де ж сьогодні може бути темно?

Кілька старих родичів підвели голови і також одно-стайно запитали :

— Де сьогодні може темно бути?

І потім раптом знову вибухнуло загальне питання:
— Де ти був, Меїре?

Меїр не відповів. Він не насмілювався і вагався.

Раптом дівчина, що привела до родинного кола стару прабабку, смуглявочка із жвавими чорними очима, весело сплеснула в долоні і скрикнула:

— А я знаю, де сьогодні темно!

Всі погляди звернулися до неї і всі уста запитали:
— Де?

Побачивши, що притягнула загальну увагу, Лія зашарілася і вже стиха, трохи засоромлена, відповіла:

— В Аблевій караїмовій хаті, тій, що під Караїмською горою.

— Меїре! Та невже ти був у караїмів?— запитали водночас кілька голосів.

Серед них пронизливо виділявся верескливий голос меламедів.

На обличчі Меїровім відбилося прикре й гнівне роздратовання.

— Я в них не був,— відповів він трохи голосніш, ніж перше,— але я їх від великої напасти оборонив.

— Од напасти? Од якої напасти? Хто на них напався?— насмішкувато поспитав меламед.

Тоді Меїр підвів очі і втопив свій блискучий зір у меламеда.

— Ребе Моше!— промовив.— Ти знаєш, хто на них нападався. Нападалися на них твої учні... Вони таке щоп'ятниці роблять... А чому б їм того не робити, коли вони знають...

Юнак стримався і знову спустив очі додолу. Видко було, що в ньому борються несміливість та гнів.

— Ну? Що вони знають? Чому ти, Меїре, не скінчив? Що вони знають?— сміявся реб Моше.

— Знають, що ти, ребе Моше, їх за це хвалитимеш...

Меламед неначе підвівся трохи на стільці, очі йому засвітилися й витріщилися. Він простягнув темну руку і хотів щось відповісти, але сильний, дзвінкий голос юнака цим разом не дав йому слова мовити.

— Ребе Моше! — сказав Меїр, схиляючи трохи перед меламедом голову, що, видно, трудно хилилася з покірливим уклоном.— Ребе Моше, я тебе шаную... Ти мене вчив... Я тебе не питаюся, чому ти не заборониш своїм учням поночі над бідними людьми насильство чинити... але я сам на те не можу дивитися!.. мені серце болить, як я на них дивлюся, бо гадаю, що з таких дітей погані люди будуть. І як тепер вони розбивають хатину бідного діда, шибки йому б'ють, то потім людей палитимуть та вбиватимуть. Вони б сьогодні були розвалили цю хатину і тих бідолах повбивали б, якби я не надійшов і не оборонив... але я прийшов і врятував...

При останніх словах Меїр сів за стіл на призначене йому місце. У виразі його не було ані страху, ані соромливості.

Видко він глибоко відчував справедливість своєї справи, бо сміливим оком поглядав навколо.

Але в цю хвилину Савл та два сини його піднесли руки вгору й одноголосно вимовили:

— Сабаш!

Голоси їхні були урочисті, а звернені до Меїра погляди — суворі і майже сердиті.

— Сабаш! Сабаш! — підстрибуючи на своїм стільці і широко розмахуючи руками, підхопив і закричав меламед.— Ти, Меїре, замість молитву Кідуш читати святого сабашового вечора та душу свою сповнювати великою радістю, ходив якихось людей від якоїсь напасті боронити, їхню хату пильнував і життя їм рятував! Меїре! Меїре! Ти ж сабаш порушив! Тобі слід

пїти до школи і привселюдно покаятися, що ти вчинив великий гріх перед богом.

Ця меламедова промова на всіх присутніх велике вражіння справила. Савл та сини його грізно похмурились. Жінки були вражені та здивовані. Чорні очі Лії, що перша виказала таємницю свого брата в других, були повні сліз.

Тільки Савлів зять, лагідний ясноокий Бер, наче з сумним співчуттям поглядав на винуватця, та кілька юнаків, Меїрових однолітків, дивилися на нього стурбовано й приязно. Меїр тремтячим голосом відповів:

— У наших святих книжках, ребе Моше, в Торі та у Мішні, стоїть написано, що хоч бог наказав шанувати сабаш, проте дозволив дванадцятьом людям порушити його, щоб урятувати одну людину.

Вже сама спроба відповідати меламедові, правій руці рабина Тодроса, була нечувано зухвала. Але юнак ще й заперечував! Витрішкуваті меламедові очі мало зовсім не вилізли, коли він люто глянув на трохи зблідле підчас сутички Меїрове обличчя.

— Караїми! — закричав він, кидаючися на стільці та хапаючись руками за волосся. — Ти караїмів рятував! Одступників! Недовірків! Проклятих! Нащо їх рятувати? Чому вони в сабаш поночі сидять і світла не світять? Чого вони, як ріжуть птахів або тварин, щоб їсти, не спереду, а ззаду їм шиї перетинають?

Він захлиснувся від хвилювання і замовчав. Серед тиші знову озвався чистий та гучний Меїрів голос:

— Ребе! Вони дуже бідні!

— Це господь карає їх!

Всі присутні були вражені, здивовані та засмучені. Таку суперечку з меламедом дехто мали за гріх, інші вважали її за небезпечну для необачного юнака або й для цілої родини його.

Тому Савл з-під своїх стріхатих сивих брів грізно глянув на внука і протягом голосно сикнув на нього :
— Шааа!

Меїр схилив перед дідом голову, на знак покори та слухняности.

Меламед глибоко віддихнув і також спустив очі на стіл. І раптом з небесної висоти перейшов до земної дійсности. Бо на тарелі перед ним лежав добірний кусень найкращої риби, що пахнула перцем та корінням. А меламед, хоч і жив святим життям, проте любив пишну суботню вечерю і добре наїдався.

Запанувала тиша. Чути було тільки, як дзвенів ніж об тарелі та голосно працювали меламедові щелепи. Потім він знову підвів голову і з повним ротом почав белькотіти :

— Добрі вчинки відчиняють перед людиною таємниці неба й землі і здимають душу її до янголів!

Побожна мовчанка була відповіддю цим словам. Але за хвилину з нижнього кінця столу озвався дзвінкий юнацький голос :

— Ребе Моше! А що таке добрий вчинок? Що треба робити, щоб урятувати душу від гріху і повернути до себе ласку божу?

Меламед глянув на цікавого. Бурі очі його засвітилися сердито та грізно. У сірих прозорих Меїрових очах мигтіли срібні іскорки таємного усміху.

— Ти, Меїре, учнем моїм був і ще можеш за такі речі питати! Чи я вам не казав і не повторював тисячі тисяч разів, що найкращий учинок — це вивчати святе письмо? Хто це робить, тому господь усе простить, а хто того не робить, той буде проклятий на віки, хоч би й серце його було, як сніг, чисте!..

Промовивши це, він звернувся до Савла і, показуючи пальцем на Меїра, промовив :

— Він нічогосінько не вмiє й не знає! Він уже все забув, чого я його навчав!

Старий схилив своє поморщене чоло перед мела-медом і зробив спробу все замирити:

— Пробач йому, ребе, — промовив він лагідно, — це ще дитина. Як набереться розуму, то зрозуміє, що його вуста були надто зухвалі, коли він насмілювався сперечатися з тобою, і він буде такий самий учений та набожний, як і всі чоловіки нашої родини...

Дід випростався, згаслі старечі очі засвітилися гордовитим сьайвом.

— Слухайте мене, діти, внуки та правнуки мої! — промовив він. — У нашій родині є великий скарб, такий скарб, що другого немає по всім Ізраїлі! Цей скарб — заповіт, що його нам залишив прадід наш, Михайло Сенйор. У тім заповіті написані дуже великі та мудрі слова... Якби ми мали цей мудрий заповіт, то були б дуже щасливі. Тільки таке лихо, що невідомо, де він є...

Коли Савл почав говорити за мудрий заповіт прадіда свого, з кількохдесят очей, що дивилися на нього, дві пари засвітилися палким, але протилежним чуттям. Це були очі меламедові, що нишком уїдливо посміювався, та Меїрові.

Юнак випростався на своїм стільці і з палкою цікавістю вдивлявся в діда.

— Цей заповіт, — казав далі Савл, — двісті років лежав захований — і ніхто його не торкався. А коли двісті років скінчилося, його знайшов мій батько, Герш. Де він його знайшов, того ніхто не знає, тільки ця ваша стара прабабка...

Він показав пальцем на матір і докінчив:

— І тільки сама вона знає, де він того заповіта знову заховав, але цього вона ще нікому не розповіла...

— А чому вона нікому не розповіла? — так само в'їдливо посміюючись, спитав меламед.

Савл сумно відповів:

— Реб Нохім Тодрос — хай святиться пам'ять його — заборонив її це розповідати.

— А чому ви сами, ребе Савле, не шукали його?

Савл ще сумніш відповів:

— Реб Барух Тодрос, син реб Нохіма, і реб Ісаак — хай він сто літ проживе — си́н реб Баруха, заборонили мені його шукати.

— Хай же його ніхто не шукає! — вигукнув на все горло меламед, високо здіймаючи руку, озброєну виделкою. — Ніхто хай не шукає тієї писанини, бо там повно богозневаги та мерзоти! Ребе Савле, накажи ти дітям, унукам і правнукам своїм, щоб вони тієї писанини не шукали, а як і знайдуть її, кинули б у вогонь! Бо хто той заповіт знайде й голосно прочитає привселюдно, на того герем ¹⁾ впаде, той буде вилучений з народу єврейського! Так сказав реб Ісаак, хай він сто літ проживе! Ця писанина буде прокльоном і тяжким лихом тому, хто її знайде.

Глибока мовчанка запанувала по цих палких меламедових словах, і серед тиші почулося довге, тремтяче, палке зідхання. Хто це зідхнув? Ніхто не бачив.

Бачили тільки, що Меїр випростався і пильно дивився на прабабку. Вона неначе почула цей погляд улюбленої дитини, розплющила поморщені повіки і вимовила:

— Меїре!

— Бобе? — відповів він ніжним, пестливим голосом.

¹⁾ Герем — відлучення. На кого рабини накладали герем, у того забирали все майно, і ніхто з євреїв не мав права негодувати його або пустити до своєї хати. Кожен єврей повинен був кинути каменя на відлученого.

— Кіндлебен!— прошепотіла прабабка і, щасливо посміхнувшись, знову заснула.

Суботня вечеря наближалася до кінця, коли за столом сталася подія, що на чуже око видалася б дивна, але для присутніх тут людей була звичайним видовищем.

Реб Моше, з червоним від кількох келихів вина обличчям, раптом зірвався зі свого стільця і кількома великими скоками вискочив на середину хати. Він задер голову, махав руками й голосно гукав:

— Сабаш! Сабаш! Сабаш! А симхе! А симхе! Вся родина небесна святкує й танцює на небі! Давид танцював і скакав перед ковчегом! Чому побожній людині танцями не звеселити серця свого?

Меламед танцював і стрибав, широкими кроками уздовж і впоперек перебігав хату навколо столу, присідав, підскакував, здіймаючи ще вище вгору руки та плечі.

Кожній сторонній людині цікаво було б глянути, з яким виразом дивилися присутні на цей оскраженілий танець.

Старий Савл і сини його дивилися на несамовиті меламедові скоки так, як побожні люди дивляться на відправу у церкві. Правда, в каламутних, але ще розумних очах діда Савла спалахували якісь вогники, неначе від прихованої посмішки, проте ніхто не міг їх помітити, бо старий спустив повіки.

Русявий Бер випростався і дивився так серйозно, що аж чоло наморщив, неначе від болю. Меїр сперся на руки головою і мов не бачив і не хотів бачити того, що робилося в хаті.

Зате жінки дуже дивувалися з меламедового танцю, хиталися в лад і захоплено прицмокували.

На нижнім кінці столу, де сиділи наймолодші хлопці та гарні дівчата, чути було приглушений сміх.

Нарешті реб Моше нагулявся. Змучене тіло його, ще подригуючися від захоплення та запалу, важко гупнуло на землю. Проте він підвівся і почав витирати рукавом дрібні краплі поту.

Тоді встала від столу Сара, дочка Савлова, і почала всім подавати повний води срібний глечик та срібну миску руки мити. Шепочучи молитви, всі зливали собі воду на руки і витирали їх гаптованим та мережаним рушником, що висів на Саринім плечі.

Суботня вечерея скінчилася.

За кілька хвилин зо столу було прибрано. Присутні, відповідно до віку, поділилися на кілька громадок і наповнили хату шумом веселих жвавих розмов.

Видко було, що Меїра не тягнуло до котроїсь із цих груп. Він був межи своїми, межи тими, хто кров'ю та серцем був йому найближчий, а проте... Можна було б сказати, що він у пустелі — такий самотній стояв він серед хати і такими сумними, повними нудьги очима поглядав навколо.

Незабаром його не стало в кімнаті. Він зійшов з приступок ганку й подався до довгого вузького заїзду реб Янкелевого.

III

Після ясно освітлених, чистих кімнат дідового будинку, помешкання реб Янкеля, багатого власника найбільшого Шибівського заїзда, що торгував горілкою та був кагальним старшиною, видалося Меїрові темне, брудне та сумне.

У Савлові хаті суботня вечерея щойно скінчилася, а тут давно вже забрали зо столу, бо вечерея була дуже мізерна і відбувалася у похмурій мовчанці. Час від часу лунав тільки сердитий голос батька родини, що їдко дорікав комусь із присутніх.

Всі знали, що реб Янкель був жадний, збирав гроші, а що до ладу та вигоди в хаті — то це його не обходило, бо сам він додому наїздив дуже рідко.

Його дружина, Єнта, та її дві дочки працювали у заїзді над силу.

Веселих розмов, що наповнювали стіни Савлового дому, тут не знали. Досить їжі у Янкелевій хаті було тільки тоді, коли він сподівався гостей — святого рабина, що дуже любив його, кагальну старшину та багатих крамарів. Чисто та весело у його хаті не було ніколи.

У першій світлиці, куди увійшов Меїр, світився на столі тільки один недогарок жовтої свічки. Дух нещодавно зо столу взятих страв мішався з вогким духом брудних стін. Тут нікого не було.

У другій кімнаті не було вже жодного світла і розлягалось голосне хропіння господаря хати.

У третій, тісній, заставленій ліжками, кімнаті, з понавішуваними біля печі пелюшками, Меїр побачив жіночу постать. Жінка колисала дитину, приспівуючи стиха, а дитинка теж нишком плакала.

Меїр, переходячи, привітав її приязними словами. Вона відповіла, і знову серед хропіння та стукоту коліски почувся її тихий спів.

За причиненими дверима чути було приглушений гомін кількох голосів. Це була кімната Еліезера, кантора з сумними очима та чудовим голосом.

Тут сиділи за столом кілька юнаків, що належали до родини Езофовічів і разом із Меїром були на вечері.

Меїр легко відідхнув, опинившись серед тих, що на них любив дивитися і що сами засвітилися йому назустріч приязним усміхом.

Еліезер дивився на нього, доки він мовчки сідав кінець столу.

— Меїре! — промовив м'яким голосом.

— Що? — спитав гість.

— Ти сьогодні був нетерп'ячий і непотрібні речі меламедові казав. Мені вже за це розповіли.

Меїр проникливо й трохи насмішкувато глянув на нього.

— Чи справді ти, Елієзере, вважаєш, що ті слова, які я сьогодні говорив меламедові, погані та даремні? — спитав він поволі.

Кантор похилив голову.

— Це добрі слова, — промовив він, — проте ти не повинен був їх казати, бо тебе може спіткати велике лихо...

Юнак силувано і невесело засміявся.

— Ну, — промовив він трохи роздратовано. — Хай лихо! я не годен більше терпіти і мовчки дивитися та слухати, як вони всім нам голови дурять!..

— Дитино! Дитино! Що ж ти тут можеш порадити? — озвався за ним лінивий голос.

Це був спокійний Бер. Він увійшов, ретельно зачинив за собою двері, і відповівши на Меїрові слова, простягся на Елієзеровім ліжку й почав дивитися на стелю.

Меїр поклав долоню Елієзерові на плече.

— Слухай! Два роки тому, повернувшись з великого міста, де ти вчився співати, ти відкрив мені очі, що сами вже шукали світла. Відтоді я люблю тебе, як брата, що допоміг мені вийти з темряви, але відтоді також чую я на серці великий тягар і великий сум!

— Елієзер навчав тебе, Меїре, і Елієзер мовчить!.. а ти, його учень, починаєш балакати, — озвався Берів голос, і в лінивих звуках його чути було глум.

— Ох, якбито я вмів говорити! — скрикнув юнак, і очі йому заблищали. — І якби я знав, як і що робити!

А потім тихіш додав:

— Та я ані говорити, ані робити не вмю... Я тільки маю в серці велику ненависть до тих, хто дурить, і велику любов до обдурених...

— І велику зухвалість! — недбало кинув Бер.

— Ще досі я зухвалости не мав, але... але якби знав, що слід робити, то був би зухвалий.

Запанувала мовчанка. Її перервав знову Меїр.

— Щасливий ти, Еліезере!

— Чим я такий щасливий?

— У широких світі був, розумні речі бачив, мудрих людей чував... Ох! Коли б і мені у широкий світ!

— Еліезере! Розкажи нам за широкий світ! — озвалися молодші хлопці. В очах їхніх світилася цікавість і дивна туга.

З усієї Шибівської молоді сам один тільки Еліезер бачив „широкий світ“. До цього спричинився його чудовий голос. Його післали до великого міста вчитися співів.

Він давно вже розповів товаришам своїм усе, що там бачив. Власне й мало що залишилося в нього у спогаді такого, що варто розповідати. Проте товариші ладні були хоч щодня слухати те саме, аби тільки розповідав.

Яке воно, це велике місто? Які там будинки? Які люди, розумні та вчені, живуть по тих будинках, і скільки межи ними євреїв, що від усіх пошану мають? І чим здобули? не багатством, а тим, що багато вчилися і багато знають! Знають не сами тільки святі книжки Мішну та Гемар, але й різні інші, цікаві та потрібні науки!

Чому ж у Шибові немає такої школи, щоби різних наук навчала, і чому рабин Ісаак та реб Моше кажуть, що ті науки — це басурменське вогнище і кожен вірний єврей повинен їх уникати?

— Елієзере! Як це там вози без коней по вулицях їздять? Хто це винайшов таке?

— Елієзере! Чи тримають там кошер так, як у нас?

— Елієзере! Що там кажуть за наших рабинів Тодросів?

— Погано кажуть.

Велике здивовання! Євреї у широкому світі погано за Тодросів кажуть!?

Помовчавши хвилину, Меїр озвався:

— Елієзере! Та невже ми ніколи не крикнемо до народу, щоб він розплющив очі та озирнувся навколо себе? Невже ми завжди гнитимемо, мов гробаки, присипані землею, і дивитимемось, як всенький нарід задушуеться і гниє?

Елієзер спустив додолу повні сліз очі і своїм гармонійним голосом промовив:

— Я за свій нарід день при дні співаю й плачу перед господом!

Меїр зробив нетерп'ячий рух, а Бер, важко підводячися на ліжку, засміявся гострим, похмурим сміхом.

— Співай та плач,— промовив він до Елієзера,— твій суворий батько такого страху тобі завдав, що ти ніколи нічого іншого не зможеш зробити...

Потім поклав руку на Меїрове плече й додав:

— Тільки цей є зухвалий— і проти води поплине! Та вода дужча за чоловіка... Куди вона занесе його?

Виходячи з Янкелевої хати, Меїр знову побачив ту саму жінку, що похилилася над колискою, де спала дитина.

Вона дрімала.

Світло від лампочки, що горіла на припічку, освітлювало синій подертий жупан та грубу сорочку. Жінка була ще не стара, але спрацьована й виснажена. З першого ж погляду видно було, що ціле життя її

минуло у праці та пригнобленні, ніколи не зазнавала вона й краплини щастя.

Одразу знати було, що не доживе вона, як Фрейда, дружина недовірка Герша, до столітніх роковин свого народження. Єнта, дружина побожного реб Янкеля, являла собою пригноблений дух у замордованім тілі...

Коли гості пішли, Еліезер став на порозі низьких дверей своєї кімнатки і кілька хвилин здалеку дивився на похилену матір.

— Мати,— промовив стиха — чому ти не лягаєш спати? Мала Хайка вже давно спить і не буде плакати. Лягай і ти, мамо... Спочинь!

Шепотіння синове долетіло до Єнти. Вона розплющила очі.

— Як я можу спати?— прошепотіли її зів'ялі уста.— Бідна моя головонько! Хайка слаба, щохвилини може заплакати, а, як вона голосно заплаче, Янкель прокинеться і тяжко гніватиметься...

— Спи, матінко,— відповів син.— Я тут посиджу, поколишу Хайку...

* * *

Під той час, як це діялося у реб Янкелевій хаті, мала, моторна постать людська бігла у темряві великим шкільним двором до низенької халупки, де жив рабин Ісаак Тодрос. Ця постать зникла за низенькими дверима, що с голосним рипом зачинилися за нею.

Тому рипові відповів басовитий чоловічий голос з глиби хатини:

— Це ти, Моше?

— Я, Насі¹⁾, твій вірний слуга! Мізерний підніжок стоп твоїх. Хай сон твій пильнують янголи спокою! Хай кожний подих уст твоїх буде тобі приемний, як

¹⁾ Насі — князь.

елей, заправлений міром! А коли ти спатимеш, хай душа твоя купається у великих розкошах джерела духів!

Басовитий голос, який виходив з темної хати, що була зараз за маленькими, також темними сінечками, спитав:

— А де ти так довго пробував, Моше?

Моше з сіней відповів:

— Я вечерю суботню заживав у домі Езефовічів. В Езофовічів дуже врочисто сабаш святкують, і я часто п'ятницями до них ходжу, щоби тримати душу свою у великій радості.

— Ти добре, Моше, чиниш, що у сабаш душу свою у радості тримаєш. А що там у них чути?

— Погано чути, Насі! Між трояндами та лілеями там криється огидний гробак!

— Який гробак?

— Такий гробак, що святу віру нашу точить і з Ізраїля хоче зробити нарід гоїв та недовірків.

— А в чийм серці кублиться цей огидний гробак?

— Він криється у серці Меїра Езофовіча, внука багатого Савла.

— Моше! Чи бачив ти гробака того на власні очі і чи чув його на власні вуха? Кажі, Моше! На моїй голові лежить великий тягар усіх душ цієї околиці, і я все маю відати.

Хвилину у сінях було тихо. Чоловік, що сидів там поночі, під зачиненими дверима святого рабина, мабуть збирав свої думки та спогади.

Нарешті хрипким голосом, розтягаючи, наче в співах, слова, почав казати:

— Я на власні очі бачив і на власні вуха чув. Меїр Езофовіч не читав сьогодні святого Кідуша, молитви сабашової, з сім'єю своєю і прийшов додому тоді, коли сабаш уже давно розпочався. Я його запитав, що

він робив, а він відповів, що боронив від великої напасти житло караїма Абля і внуки його, Голди...

Замовчав. Басовитий голос за зачиненими дверима промовив:

— Він боронив одступників і порушив сабаш!

— Він святого сабашового дня не утримує в радості душі своєї! Прийшов зажурений і цілу вечерю зажурений був. А чого він журиться? Бо душа його прагне до людей іншої віри та до науки їхньої...

— Хай проклята буде ця наука! Хай єврейство тікає від неї! І хай господь не подарує їй!— промовив за дверима низький басовитий голос.

— Він каже, наче у святих книгах написано, що передвічний бог не наказував карати відступників.

— Мерзота ллється з уст цього юнака! В тіло його перейшла душа прадіда його, Герша Езофовіча.

— Насі!—голосніш як перше закричав реб Моше. За дверима почулося невиразне мугикання, що захопило його далі казати.

— Він шукатиме заповіт Михайла Езофовіча Сен'юра... Я по очах його це побачив! І він його знайде! А коли він його знайде й голосно вичитає народові, то збунтується проти науки твоєї дух євреїв.

По тих словах настала довга мовчанка. Аж нарешті бас знов озвався:

— Коли він цей заповіт знайде, спуститься на голову його важка правиця моя і на порох розтовче її... Моше! А що він робив по вечері?

— Він пішов до реб Янкелевого будинку і з кантором Еліезером довго балакав. Я переходив там і бачив їх крізь вікно.

— Моше! А хто ще там був?

— Були там: Хаїм, Мендель, Ар'ель та Бер, Савлів зять.

— Що ж вони говорили між собою?

— Насі! Душа моя увійшла у вухо моє, коли я стояв попід їхнім вікном. Вони тяжко нарікали, що їх тримають у великій темряві... А Еліезер казав, що він дуже оскаржує це перед богом, плачучи та співаючи... А Меїр казав, що не досить співати та плакати, а треба голосно гукнути до людей і щось зробити, щоб люди стали інакші, ніж вони є...

— Гадючий рід! — буркнув голос з глибини хати.

— Насі! Хто це гадючий рід? — покірно запитав Моше.

Хвилину панувала тиша. Тоді в темряві почулося:

— Рід Езофовічів!

IV

Минуло два місяці. Теплий травневий день кінчався запашним погожим вечором.

Незадовго до заходу сонця одною з найбідніших вулиць містечкових простували дві істоти. Одна з них була коза, біла як сніг, а друга — струнка худа дівчина.

Коза йшла попереду, весь час підстрибувала, щоб вхопити гілку дерев, що росли вздовж вулиці. Вона була моторна, жвава та щаслива.

А дівчина йшла за нею, поважна та замислена. Трудно було пізнати її вік: може, виповнилося тринадцять, а може й сімнадцять років.

На перший погляд вона видавалася негарна. Смугливі лиця були худі. Під густими бровами глибоко запалися великі, чорні, мов оксамит, очі, а над вузьким смуглявим чолом поплутаними кучерями завивалося чорне як ніч волосся.

У всій постаті цієї дитини або жінки було щось гордовите і разом дике. Вона йшла випростана, поважна і сміливим оком поглядала в далечінь.

В кінці бідної вулички блиснув свіжий, позолочений сонцем зелений вигін. Це була невелика лука, оточена з одного боку березовим гаєм, а з другого — розлогими широкими нивами. За ними на обрії видно було бір.

Побачивши вигін, дівчина не прискорила кроків, а навпаки — стала нерухомо, взявши за ріг кізоньку.

З вигону до вух дівчини долітав дитячий сміх та мекекання. Кільканадцятьоро маленьких дівчаток гонили з вигону кількадесят кіз.

Дівчатка були пустотливі й поспішалися додому. Кози були вперті і хотіли лишитися на луці. Між ними точилася вперта боротьба, де перемагали найбільше кози.

Вони виривалися з рук своїх пастушок і, високо стрибаючи, бігли до корчів ліщини, що поросли денеді по луці. Дівчата доганяли їх, обома руками хапалися за їхню довгу вовну і нічого не могли вдіяти.

Вони кликали на допомогу своїх товаришок, що мали такий самий клопіт. Інші переймали своїх неслухняних вихованок. А інші знов хапалися руками за свої кучері і кричали з одчаєм або падали на землю і качалися від сміху.

Нарешті всі вигуки злилися в один крик перемоги. Кози нарешті були переможені і здалися на ласку своїх виховательок, що зігнали їх до купи. Годі було ліщину обгризати! Дівчата тримали кіз за роги, і весела компанія з галасливим реготом побігла до найширшої містечкової вулиці і сховалася у хмарах куряви.

Худенька дівчина випустила зі своїх обіймів шию кози, пішла швидше, ніж перше, і незабаром опинилася на вигоні.

Але тут вона знов зупинилася, мов остовпівши від радості. Нерухома дивилася вона на грубий березовий пень під самим гаєм. На тім пні з великою книгою на колінах сидів чоловік.

Остовпіння було недовге. Пасучи очима лице, похилене над книгою, дівчина перейшла луку і стала перед юнаком.

Він одірвався від читання, швидко підвів голову і здивовано подивився на дівчину.

— Ти мене знаєш?— спитала дівчина трохи приглушеним, але не тремтячим голосом.

— Ні!— відповів юнак.

— Та й звідки б ти мене знав? Проте я тебе знаю. Ти Меїр Езофовіч, Савлів онук. Я часто бачу тебе, коли ти сидиш на ганку свого гарного дому або коли з цією книжкою переходиш під Караїмською горою.

— Хто ти така?— лагідно спитав Меїр.

— Я Голда, внука Абля караїма, що його всі твої зневажають та женуть...

Тільки тепер голос її затремтів, забренів сумом.

— Всі твої переслідують Абля караїма та його внуку Голду, а ти нас борониш! Я віддавна хотіла тобі подякувати.

Меїр спустив очі. Біле чоло його залила рожева хвиля рум'янців.

— Мир вам, тобі й дідові твому Аблеві,— промовив він.

— Спасибі на доброму слові,— прошепотіла стиха дівчина. Вона спустилася на траву біля Меїрових ніг, піднесла сплетені руки і шепотіла:

— Ти, Меїре, добрий, розумний та гарний! Ім'я твоє значить „світло“, і мені перед очима стає ясно, коли я бачу тебе!

І справді, у неї був щасливий вигляд. Худі запалі лица її зашарілися племенистими рум'янцями, тремтячі вуста зачервонілися пурпуром, а в темних очах, повних палкого обожування, стояли срібні сльози.

Меїр слухав її, втопивши очі в землю.

А коли замовкла, хвилину дивився на неї і нишком прошепотів:

— Яка ти вдячна, Голдо... і красна...

Уперше підчас розмови з Меїром Голда спустила очі і машинально почала пригортати до себе високі трави з пухнатими китицями, що росли навколо. Меїр довго мовчки дивився на неї.

— Сядь тут, коло мене!— промовив він нарешті м'яко.

Дівчина підвелася з землі і сіла на показанім місці. До неї повернулася її повага та сміливість. Мовчки дивилася вона на юнака.

Меїр перший розпочав розмову:

— Чому ти так пізно козу на вигін женеш?

Голда відповіла:

— Бо не хочу приходити, коли тут інші дівчата зі своїми козами.

— Хіба вони також на тебе нападаються?

— Сміються з мене, як мене побачать. Називають мене різними поганими словами, відпихають, щоб не була близько їх.

Меїр жалісливо глянув на неї:

— Боїшся, Голдо, тих дівчат?

Заперечуючи, Голда поважно похитала головою.

— Я зросла разом з острахом,— промовила вона,— я до нього звикла. Але, як вертаюся додому, зейде питає: „чи не зустріла там когонебудь? чи не скривдили тебе?“ І потім журиться...

— Зейде сам тебе виховав?

Вона кивнула головою.

— Батько мені помер і мати померла, як я була ще менша від того маленького кущика. Зейде взяв мене до себе і годував, і колисав мене, як я слаба була, і по хаті на руках носив, пестив. Часто, коли він плете

кошки, я лежу біля ніг його, поклавши голову йому на коліна, а він своєю старою рукою гладить мені волосся, зідхає й примовляє: „Йосейме! Йосейме (сирітка)!“

Коли вона промовила останні слова, Меїр повним співчуття голосом повторив за нею:

— Йосейме!..

Раптом за ними з гущавини гаю почулося кілька разів козяче мекекання.

— Чи не зблудить у лісі твоя коза? — спитав Меїр.

— Ні,— спокійно відповіла дівчина,— вона далеко від мене не піде.

Вона повернула голову до гаю і двічі коротко гукнула. Зараз же в гущавині зашумів швидкий біг і за зеленими березами стало біле як молоко створіння. Стало і поглядало на двох людей, що сиділи при купі.

— Ходи сюди!— крикнула Голда.

Коза наблизилася і стала біля неї. Голда погладила її шийку своєю смуглявою рукою. Меїр, посміхнувшись, також погладив її. Коза коротко мекекнула, скочила і миттю була у великій кущі ліщини.

— Яка вона слухняна! — промовив Меїр.

— Вона дуже кохає мене, — поважно відповіла Голда.— Як зейде мене, так само я її вигодувала. Вона була маленьким козенятком, коли зейде приніс її додому й мені подарував. А я її потім на руках своїх носила і з своїх рук годувала. А коли вона була хора, я співала над нею, як колись наді мною зейде співав.

Промовляючи це, вона посміхалася і виглядала дівчинкою найбільше років на чотирнадцять.

Меїр мовчав. Він так замислився, що зморшка перерізала його молоде чоло.

— Меїре!— озвався над його плечима ніжний голос.— Над чим ти так замислився і чому очі твої стали

такі сумні? Ім'я твоє значить „світло“. Чи ж тобі не світить сонце радості та потіхи?

Юнак задумливо похитав головою.

— Ні,—прошепотів він.— На серці моїм лежить великий сум.

Дівчина близьенько нахилилася до нього.

— Меїре! — скрикнула вона.— Відки ж-у тебе цей сум на серці?

— Відтіля, що в нас таке багато темряви... темряви...

Хвилину вони мовчали.

— Голдо! — озвався юнак.

— Що, Меїре?

— Чи було в тебе коли бажання знати й бачити, що там за тим бором, густим та високим, діється? Далеко-далеко, на широких світі...

Дівчина мовчала. З її постаті, похиленої до юнака, з широко розплющених очей пломенистих знати було, що коли дивилася на нього, то вже нічого на широких світі бачити не хотіла.

А Меїр казав далі:

— Якби крила пташині далися, щоб там за той ліс далеко полетіти...

— Хіба тобі не милий гарний дім багатого Савла? Чи не милі брати, родичі та товариші твої, що ти пташиними крилами відлетіти хотів би?

— Милий мені дім діда мого Савла,—замислено шепотів юнак,— милі брати та товариші мої... Але я б хотів за той ліс ізлетіти, щоб усе знати, мудрим стати, а потім усім, що тут у 'темряві сидять і в кайданах ходять, розповісти, що вони мають зробити, щоби з темряви вийти й кайдани розбити...

— І дуже мені цікаво,—казав він далі, помовчавши хвилину,—хочеться мені довідатися, як зірки по небі

ходять, як трави ростуть, як усі народи на землі живуть і що написано по їхніх книжках? Так мені цікаво... так хочеться...

Раптом він увірвав, бо з грудей вирвалося здихання, повне невимовної журби й ненасиченого прагнення. Голда дивилася перед собою, неначе мріяла в захваті.

Сонце вже майже зайшло за пурпурну та фіялкову хмару. Невеликий ставок світився оддалік за високими лозами, неначе ясне шкло.

Голда глянула туди й задивилася на воду та зелені лози.

— Чого ти, Голдо, так задивилася на той ставок? — запитав Меїр, що не міг очей відірвати від її лица.

— Мені хотілося б багато-багато нарізати тієї лози, що там росте, — відповіла дівчина.

— А нащо тобі лоза? Що ти з нею робитимеш?

— Додому б занесла. Зейде з неї кошики плете й на базарі продає селянам, і на ті гроші купує хліба, а часом і риби. Тепер зейде вже давно не має з чого кошики плести й журиться...

— Чому ж ти лоз не набереш, як вони тобі такі потрібні?

— Мені не можна їх брати.

— Чому не можна? Усеньке містечко має право випасати тут худобу і лозу різати! Ця лука й гай належать Шибову...

— Що з того, що належать? Мені не можна. Ми в талмуд не віруємо, в суботу свічок не палимо... Нам нічого не можна!

Меїр швидким рухом підвівся.

— Ходи! — промовив він до Голди. — Наріж собі тієї лози, скільки хочеш. Я стоятиму біля тебе... І ти, вже нікого не бійся!

Голдине обличчя засяяло радістю. Вона взяла з Меїрових рук складаного ножика і побігла до ставка.

Найгустіша лоза росла у воді, за кілька кроків од берега. Миттю Голда поскидала з ніг своє вбоге взуття і, підтикавши трохи задовгу спідницю, вбігла у воду.

Меїр залишився на березі і дивився, як дівчина підносила свої смугляві руки і швидко стинала гнучкі галузі, весело сміючися.

Біла коза також нерухомо стояла в зелених кущах і дивилася, витягаючи шию, як її господиня хлюпала по воді.

Раптом Голда скрикнула й нахилилася.

— Що там? — запитав Меїр.

Із зеленої гущавини озвався веселий голос:

— Меїре, тут є гарні квіти!

— Які квіти?

Струнка постать нахилилась до берега й передала юнакові жовте латаття.

Меїр нахилився, щоб дістати простягнуту до нього квітку. Коли це раптом тонка Голдина рука затремтіла, рожеве личко зблідло, очі розплющилися широко й настрашено.

— Чорний чоловік! — прошепотіла вона. Квітка впала у воду, і Голда з тихим тривожним криком сховалася у лози.

Меїр озирнувся. За кільканадцять кроків од них з густого гаю вийшла якась постать і швидко простувала лукою.

Це був чоловік, дуже худий, з темним обличчям, з чорним, уже сивуватим волоссям, з бородою по пояс. Він був одягнений у вузьке вишаруване убрання з товстого сукна. Гола жовта шия виставлялася з сірої сорочки.

Він зігнувся і йшов без найменшого шелесту, нечутно ступаючи своїми старими постолами.

Коли цей чоловік, не глянувши на Меїра, минав його, юнакове обличчя зблідло і брови його похмурились, наче від болю.

Похмурим оком проводив він згорблену постать і, заціпивши зуби, промовив:

— Рабі Ісаак Тодрос.

V

Повернувшись Ісаак Тодрос додому, побачив вірного слугу свого, реба Моше, що сидів у куточку в темних сінях. Зігнувши спину і спершись руками на коліна, той замислився.

— Моше! — гукнув до нього рабин, швидко й нечутно минаючи сіни.

— Що загадаєш, Насі? — покірливо спитав реб Моше.

— Зараз, Моше, йди до старого Савла й повідом його, що взавтра рабин Ісаак Тодрос відвідає дім його.

Скулена в куті сіра постать раптом випросталася, мов пружина, і босоніж полетіла через майдан до високого Савлового будинку. Вбігши на ганок, меламед перебіг довгим коридором і, відчинивши двері до великої кімнати, голосно й тріумфально вигукнув:

— Ребе Савле! Сподівайся великого щастя та великої шани: рабі Ісаак Тодрос, найсвятіший та найрозумніший на весь світ, взавтра має хату твою відвідати!

Старечий, проте ще дужий голос озвався з кімнати:

— Я, Савл Езофовіч, діти, внуки та правнуки мої сподіватимемося відвідин рабі Ісаака Тодроса нетерпляче та з радістю великою. Хай він сто літ живе!

— Хай він сто літ живе! — повторило, просунувшись до хати, круглясте обличчя з пукатими очима і зникло. Двері зачинилися.

Старий Савл похмурився, в очах його промайнув неспокій. Він звернувся до найстаршого з синів своїх, Рафала :

— Чого він сюди прийде ?

Рафал знизав плечима.

— Хіба він має до нас якусь зачіпку ? — знову запитав старий.

Рафал підвів голову від конторської книги, куди записував рахунки :

— Має.

Савл здригнувся.

— Ну ! — скрикнув він. — А яка в нього може бути зачіпка ? Хіба хто з нашої родини згрішив ?

Рафал відповів коротко :

— Меїр.

І на обличчях батька та сина відбився сум і хвилювання.

Ісаак Тодрос звичайно дуже рідко відвідував кого є членів своєї громади, та й то тільки тоді, коли виникала якась важлива релігійна справа або хто грішив.

Але й у таких випадках він відвідував тільки впливових громадян. Сіра біднота сама товклася біля рабинової хатини і на кожен поклик його летіла з невимовною радістю або жахом.

* * *

Була десята година ранку, коли Савл Езофовіч, стоячи біля вікна, схвильовано дивився з - під нахмурених брів на похід, що поволі сунувся до нього через майдан.

Дивилися на цей похід і сини його, невістки, дочки, зять та найстарші внуки. Всі вони, по - святковому вдягнені зібралися тут, щоб гідно привітати найшановнішу на все містечко особу.

Майданом од шкільного двору до садиби Езофовіча посувалася купка людей, вдягнених чорно. Серед них звичайними швидкими нечутними кроками, похилившись наперед, простував Ісаак Тодрос у своїм старім вишурованім убранні.

По обидва боки його йшли два кагальні урядовці: присадкуватий гнучкий реб Янкель з веснуватим лицем та рудою бородою і Давид Кальман, що торгував худобою, був дуже багатий і мав за свою побожність назву „морейне“. Він солодко посміхався, заклавши руки в кишені єдвабного халата.

За ними йшло ще декілька шановних громадян, утримуючи на обличчях більш-менш вдало вираз радості та покори.

Попереду всіх ішов реб Моше. Він повернувся лицем до рабина, а спиною до мети подорожі і, власне кажучи, не йшов, а відступав, підскакуючи, плещучи в долоні. Він то нахилився, зашпоркнувшись ногами, то знову підскакував, задираючи голову до неба, і уривчасто, радісно гукав.

Нарешті позаду, на певнім віддаленні, за походом ішли кількадесят чоловіка дітей різного віку. Вони з великою цікавістю дивилися на всю цю комедію і, побачивши скоки та танці меламедові, почали перекирляти його: також стрибати, падати на землю, плескати в долоні й при цьому нестерпно верещали.

За хвилину, грюкнувши, розчинилися двері у великій кімнаті Савлового дому і влетів червоний, спітнілий меламед. Він задихався і сяв щастям. Він радів щиро, шумливо, палко... З чого? Бідний меламед!

— Ребе Савле! — скрикнув він хрипко. — Зустрічай велике щастя та велику шану, що йде до тебе!

Старий Савл став на самім порозі кімнати. Реб Янкель та морейне Кальман узяли рабина попід руки,

пересадили його через поріг і поставили його перед Савлом. Потому низенько вклонилися, вийшли з хати і посідали на ганку, чекаючи, доки похід рушить назад.

Тимчасом Савл схилив перед гостем свою сиву поважну голову. За його прикладом вчинили це всі присутні, що стояли навколо.

— Хто вітає мудрого, велич божу вітає,— промовив старий.

— Хто вітає мудрого... — почав повторювати за ним хор чоловічих і жіночих голосів. Але тут Ісаак Тодрос підніс догори палець, зиркнув навколо очима й сикнув:

— Ша - а - а!

У хаті запанувала мертва тишина.

Гостів палець окреслив широке коло, вказуючи на всіх, хто стояв під стінами.

— Вер (геть)! — голосно крикнув він.

У хаті зашелестіли спідниці, затупотіли швидкі кроки. Замиготіли схвильовані, настрашені обличчя. Всі згрудились біля дверей до сусідньої кімнати і зникли.

Сам на сам zostалися тільки два чоловіки: патріярх із срібним волоссям та широкими плечима і сухий мудрець з вогненними очима.

Коли мудрець рухом та коротким наказом вигонив з кімнати його родину, сивуватих синів, поважних дочок та гарних унучок, сиві Савлові брови знову були похмурилися на хвилину. Видко, в ньому була ображена батьківська гідність.

— Рабі,— промовив він тихіш і не так низько, як перед тим, уклоняючись.— Зволи сісти під моїм дахом, де тобі любо та мило.

Він не назвав свого гостя назвою князівською, не промовив „Насі“.

Ісаак Тодрос похмуро глянув на нього, перейшов хату і сів на лаві з високим жовтим поруччям.

Тепер він не горбився, навпаки: випростався і сидів рівно, пильно вдивляючись в обличчя старого, що сів проти нього.

— Я їх нагнав! — промовив він, показуючи на двері, де зникла вся родина.— Навіщо ти їх скликав? Я до тебе тільки маю справу.

Савл мовчав.

— Я тобі новину приношу,— швидко та похмуро кинув знову рабин.— Онук твій Меїр має нечисту душу! Він кофер (недовірок)!

Савл усе мовчав, тільки поморщені повіки його тремтіли нервово.

— Він кофер! — повторив рабин голосніш.— Він на віру нашу погано каже, мудрих не шанує, сабашу не додержує і з еретиками (відступниками) приязнь тримає!

— Рабі! — почав Савл.

— Ти слухай, коли я кажу! — гостро перервав його рабин.

Старий Савл так стиснув уста, що вони зовсім зникли у білій бороді.

— Я прийшов тобі сказати, — почав знову Тодрос,— що ти погано виховуєш онука свого, і це твоя провина, що він такий. Чому ти не дозволяв меламедові його бити та шмагати, коли він ходив до хедера і часом з меламедових слів сміявся й інших до сміху призводив? Нащо ти посилав до християнина, іновірця, вчитися поїхньому читати й писати і ще іншого різного паскудства? Чому ти не покарав його своєю батьківською рукою, коли він сабаш порушив і за твоїм столом меламедові заперечував? Нащо ти його душу грішним потуванням псуєш, не захочуєш його до святої науки й так на всі огидні вчинки його дивишся, наче тобі засліпило?

Рабин заморився від довгої промови, засапався і спочивав.

— Рабі, хай твоє серце не має гніву до мене. Я не міг чинити інакше, ніж чинив. Ця дитина — син сина мого, наймолодшого з усіх дітей моїх, що надто швидко зійшов з очей моїх. Коли батько та мати йому померли, я взяв його до себе і хотів, щоб він ніколи не відчував сирітства свого. Я вже тоді вдовий був і сам рукою своєю годував його. І ще годувала його стара прабабка його, що душу свою ладна богові віддати, аби тільки йому щастя вимолити. Він найкращий діамант у вінці на голові її, і тепер вона з великої старости своєї ні до кого вже уста не розтуляє, тільки до нього. Ось, рабі, для якої причини я дозволяв йому більше, ніж іншим дітям своїм, і м'якшою рукою тримав його. Ось чому вболівав я душею, коли меламед у хедері ляяв його й бив, як усіх інших дітей. Я согрішив тоді, як несамовитий убіг до хедера, поганих слів наговорив меламедові й узяв із собою хлопця. Я согрішив, рабі, бо меламед — людина мудра та свята. Але хай гріх цей зникне з очей твоїх, рабі, коли ти подумаєш за те, що не міг я бачити синці, що носив на тілі син сина мого, і мовчати. Коли такі синці носили на тілі діти сина мого Рафала, і сина мого Абрама, і сина мого Ефроїма — я мовчав. Бо, хвалити господа, живі батьки їхні і самі піклуються дітьми своїми. Але коли я побачив ці синці на плечах сирітки... рабі, я заплакав, я скрикнув голосно і — согрішив!

— Це не єдиний гріх твій! — промовив рабин, що, наче суддя, нерухомо, суворо та поважно вислухав слова Савлові. — А чому ти його до невірнього посилав учитися?

— Рабі, — відповів Савл, — як же він у світі житиме, як не розумітиме мови, що нею говорять усі люди цієї країни і ймення свого підписати не вмітиме? Йому ж доведеться з людьми зустрічатися, справи мати й балакати.

— Хай загине Едом з поганою наукою своєю і хай господь не простить йому! — муркнув рабин. А за хвилину додав:

— Рід Езофовічів завсігди був зерном перцю в роті Ізраїля.

Савл швидко підвів голову.

— Рабі! — скрикнув він. — В роді Езофовічів, бували такі діаманти, що, дивлячися на них, самі едоміти починали все єврейство шанувати...

Між цими двома людьми закипіла стара взаємна ненависть Тодросів та Езофовічів.

— У вашій родині, — промовив рабин, — є одна нечиста душа, що переходить з коліна до коліна і не може очиститися. Вона вступила була в тіло Михайла Сенійора, потім була у Гершевім тілі, а тепер у внукові твоїм, Меїрові, сидить. Я цю гордовиту, бунтівницьку душу по очах та обличчі внука твого впізнав, і тому серце моє відвернулося від нього. Чому ти не ожениш його, коли вже волосся пробилося на бороді його?

— Ребі! Я хотів оженити його з дочкою побожного Янкеля, але хлопець до ніг моїх припадав і благав не силувати його.

— Чому ти ноги своєї не поставив тоді на шию його і не зробив так, щоб він скорився тобі?

Савл спустив очі й мовчав.

— Я бачив, — казав далі рабин, — як він на луці з караїмкою балакав.

— З караїмкою? — здивовано і вражено повторив Савл.

— З єретичкою! — промовив рабин.

— Зі старчихою? — вимовив Савл й енергійно підвів голову.

— Рабі, — почав він, — тепер я вже інакше з ним буду. Я оженю його.

— Ти його скрути! — гукнув рабин.— Я сюди прийшов сказати тобі, щоб ти каблучкою зігнув гордощі його і ногу свою на шию йому поставив. Не жалууй його! Бо жалощі твої до нього будуть великим гріхом, і господь тобі того не подарує. А як сам ти його не вгамуєш, я накладу руку свою на його голову, і тоді буде вам сором великий, а йому таке нещастя, що він на порох розсиплеться, мов той гробак мізерний!

При цих словах, вимовлених грізним голосом, Савл здригнувся. У старому боролись протилежні чуття: таємна огида до Тодроса і глибока шана до його вчестости, гордощі та страх, великий гнів до внука і любов до нього. Рабинова погроза зачепила цю останню струну.

— Рабі! — промовив Савл.— Пробач ти йому! Воно ще дитина. Як він оженився, він виправиться. Коли він народився, його батько написав до мене: „Батьку, яке ти хочеш ім'я, щоб носив онук твій?“ А я відписав: „Хай його на ім'я буде Меїр, цебто світло, щоб він передо мною і перед усім Ізраїлем ясным світлом світив“...

Старий не годен був далі казати, бо хвилювання перервало йому голос, і дві сльози скотилися на зморщені лиця.

Рабин підвівся з канапи, підніс палець угору і вимовив:

— Тільки ти пам'ятай накази мої. Я тобі кажу ногу твою поставити на шию його, а ти слухай наказу мого, бо написано є: „вчені — підпора світу“!..

Промовивши це, він рушив до дверей, де на нього чекали реб Янкель та морейне Кальман, щоб перенести його через поріг.

Старий Савл ще сидів, закривши лице руками, коли туди ввійшла стара Фрейда. Озираючи хату пришку-

леними жовтими очима, вона своїм безгучним голосом запитала :

— Во із Меїр?

VI

Підчас рабинових відвідин Меїра вдома не було. Він дуже рано вийшов і подався до найдальшої від центрального майдану околиці містечка.

Тут під дверима низеньких хатин на два віконця ніколи не висихали смердючі калюжі. На подвір'ях було повно сміття. Худі жінки прали на дворі сіру білизну, старі німічні баби плели панчохи, а молоді дівчата, брудні та неохайні, доїли худі кози.

У цій частині містечка панували злидні, бруд та хвороба. І не дивно! Тут жили ремісники та робітники, що заробляли на хліб своїми руками, ні один з них не міг похвалитися тим, щоб у його родині був славетний багатій або побожний вчений.

Хоч сонце щойно зійшло, робота всюди вже розпочалася. Крізь каламутні шибки маленьких вікон видко було, як підіймалися та спускалися руки кравців та шевців. За тонкими стінами дзвонило знаряддя бляхарів та гупали ковальські молоти. З хати, де виробляли лойові свічки, огидно дхнуло лоєм.

З вікон чути було голоси: чоловічі вчитували молитви, жіночі пронизливо сварилися, а дитячі заходилися плачем.

Діти бігали по вулиці, гралися, валялися у куряві. Проте старші хлопчики, вдягнені вже не в коротенькі курточки, а в сірі довгі киреї, не гралися. Вони були бліді, худі, неначе осовілі і стояли попід стінами хатин.

До одного такого хлопчика, що, витріщивши очі та роззявивши рота, стояв, як очманілий, під стіною, підійшов Меїр.

— Ну, Лейбеле, — промовив він, — я прийшов відвідати тебе, подивитися, чи ти так само хорієш та совиним оком на світ дивишся?

Лейбеле, видко, справді був хорий і совиним оком на світ поглядав, бо, хоч ранок був теплий, він тремтів, ховаючи руки у довгі рукави. На Меїрове запитання він не відповів нічого, тільки ширше відкрив рота і втопив свої великі темні очі в юнакове обличчя.

Меїр поклав руку йому на голову.

— Ти вчора ходив до хедера? спитав він.

Хлопець ще гірше затрусився, але хрипким голосом промовив:

— Еге.

— І тебе там знов били?

Сльози наповнили мертві очі дитини, підведені до Меїра.

— Били, — промовив він.

У худеньких грудях почулося ридання.

— А ти вже сьогодні снідав?

Хлопчик заперечливо струснув головою.

Меїр узяв з найближчої ятки велику халу (булку), дав за неї мідного п'ятака і віддав її дитині. Лейбеле обома руками вхопився за халу і пожадливо, хапаючись, почав її гризти.

Тоді з хатини вискочив худий чоловік з чорною бородою, блідий та виснажений. Привітно посміхаючись, він підійшов до Меїра.

— Морейне! — промовив він. — Нащо ти йому халу дав? Ти повинен відвернути від нього лице своє. Це така погана, дурна дитина! Не хоче вчитися і сорому мені завдає! Меламед — хай він сто років проживе — на руки пристає, щоб йому голову просвітити. Та це така голова, що нічогісінько не розуміє. Меламед його б'є, і я його б'ю, щоб наука йому до голови лізла — та

хіба це йому допомагає? На марне йде. Він алейдик геєр (ледащо), дурень, погань!

Меїр дивився на хлопця, що уминав свою халу.

— Шмулю, він не ледащо і не дурний, він хорий.

Шмуль зневажливо махнув рукою.

— Де там він хорий? Він тоді почав хорувати, коли його до науки погнали! А перше був і здоровий, і веселий, і розумний. Ох, яка це була гарна та розумна дитина! Хіба я сподівався такого нещастя! Що йому тепер сталося?

Меїр гладив рукою розпатлане волосся блідого хлопчика з дурнуватим обличчям.!

Високий худий Шмуль знову похилився до нього:

— Морейне, ти дуже добрий, що милосердишся над тим дурним хлопчечям.

— Нащо ти, Шмулю, мене морейном називаєш? — почав Меїр.

Шмуль, хапаючись, відповів:

— Батьки батьків твоїх були морейнами, зейде твій і дядьки твої морейни, і ти сам, Меїре, незабаром морейном будеш.

Меїр, якимось дивно посміхаючись, хитнув головою.

— Ніколи я, Шмулю, морейном не буду. Мені такої шани не зроблять, та я... і не хочу її!

Шмуль замислився.

— Я чув. Ти, Меїре, з великим рабином нашим і кагальною старшиною згоди не тримаєш!

Меїр озирнувся, немов хотів усю біду навколо охопити своїм поглядом.

— Як ви бідуєте! — промовив він до Шмуля замість відповіді на слова його.

Мабуть, ці слова зачепили надто дражливу струну Шмулевого серця, бо йому аж руки затремтіли й очі засвітилися.

— Ой, як ми бідуємо! — застогнав він. — Але з усіх на цій вулиці найгірше бідує хаєт (кравець) Шмуль! Стару сліпу матір, і жінку, і восьмеро дітей утримувати треба? А з чого я їх можу годувати? Жадного майна не маю, тільки ці дві руки, що вдень і вночі шиють, як є що шити...

Кажучи це, він простягав і показував Меїрові свої руки, справжні руки голоти: худі, брудні, поколоті голкою, вкриті мозолями від ножиць, руки, що тепер тремтіли від жалю.

— Морейне! — промовляв він, щоразу ближче нахилиючись до Меїра. — Нам дуже важко жити... все у нас дорого коштує, а скільки треба платити, гвалт... Царські урядовці податок з нас беруть. За кошерне м'ясо, за свічки, що треба у сабаш світити, і за все ми платимо кагальній старшині податки. Ой вей! З оцих наших бідних хатинок річки грошей течуть... А відки ми їх беремо? З поту нашого беремо, з крові нашої, з унутрощів дітей наших, що з голоду сохнуть! Ти колись питав мене, морейне, чого жінка моя така худа та стара, чого діти мої раз-у-раз слабують? Морейне! Кошерне м'ясо дуже дороге, і ми ніколи не їмо його... їмо хліб з цибулею... на сабаш у нас тільки тоді риба була, коли ти, морейне, прийшов до нас і срібних грошей дав. Ми бідуємо... Ми всі бідуємо на цій вулиці, але найгірше бідує хаєт Шмуль зо сліпою матір'ю, зі своєю худю жінкою та вісімкою дітей...

Шмуль хитав головою, і в очах його світилося здивування, неначе він сам дивувався з біди своєї.

Меїр уважно слухав його, гладячи по голові Лейбеле, що догризав свою халу. На юнаковім обличчі відбивався жаль та гнів. Шмуль подивився на сина свого, потім знову звернувся до Меїра.

— Морейне! — зашепотів він йому на вухо. — Ти не наче мед на устах моїх, і я повинен відкрити перед тобою серце моє. Погано ти робиш, що не живеш у згоді з нашим великим рабином та з кагальними. Наш рабин — це такий великий рабин, що другого такого на всім світі немає! Кожен подих його святий, і як він молиться, то душа його з самим богом цілується. А ти, морейне, відвернув від нього серце своє!

Бідний Шмуль казав усе це дуже поважно й урочисто здіймав до неба свій сколотий чорний палець.

— А кагальні, — казав він далі, — це люди дуже побожні і всі такі багаті! Їх також слід поважати та слухатися. Навіть як вони що погане вчинять, слід очі заплющити. Вони можуть тебе перед богом і перед людьми оскаржити. Бог, як почує наклепи їхні, розсердиться і покарає тебе. А люди скажуть, що ти надто зухвалий, і відвернуть від тебе лице своє.

Трудно відгадати, яке вражіння справляли покірливий і поважний Шмулеві застереження на Меїра. Він так само тримав руку на голові малого Лейбеле і вдивлявся в гарні риси його личка, в його великі, сумні очі, не наче в цій слабовитій, затурканій дитині, що тремтіла всім тілом, бачив утілення всього народу єврейського, що його гризли біда і хвороби і що проте вірував і шанував сліпо, покірливо, боязко та невгамовано.

Потім він лагідно кивнув головою і пішов. Шмуль побіг за ним.

— Морейне, не гнівайся на мене, будь мудрий! Хай багатії та побожні вчені не скаржаться на тебе богові, бо легше в землі гнити, ніж бути тим, на кого вони наклали свою гнівливу руку!

І, сказавши це, Шмуль повернувся до своєї хатини.

Коли Меїр відійшов, блідий хлопчинка відділився від стіни й пішов за ним.

Ховаючи руки в рукави блаженської одежини, роззявивши рота, дитина бідняка Шмуля крок за кроком ступала за вродливим високим юнаком, що замислившись ішов улицею.

Аж у кінці вулиці хлоп'я стало, мов боячись іти далі, і горловим хрипким голосом промовило:

— Морейне!

Меїр озирнувся. Привітний усміх освітлив лице його, коли він побачив дитину, що так далеко пішла за ним.

Мертві чорні очі підвелися до нього, худа ручина висунулася з рукава й простягнулася до нього.

— Хали! — промовив Лейбеле.

Меїр оглянув ятки, де обдерті жінки продавали хліб, цибулю та маківники. До рук дитини знову перейшла велика плетена хала.

Лейбеле вхопив її обома руками і, підносячи її до вуст поволі, просто й поважно пішов серединою вулиці додому.

Коли Меїр вийшов на майдан, йому видалося, що він із темної прірви вийшов на ясний світ. Сонце ясно освітлювало майдан і запалювало золоті іскри у вікнах будинків, що стояли навколо майдану. На дворі святобожного Янкеля Каміонкера будували новий довгий дім, і рудий господар задоволено ходив навколо, доглядаючи роботу робітників.

На ганку свого будинку стояв в едwabнім халаті морейне Кальман. Біля нього кучерява, гарно вбрана дитина їла хліб з медом і посміхалася до батька.

На подвір'ї Езофовічів також було ясно та весело. Серед двору два кремезні дроворуби рубали дрова на зиму. Крізь вікно видко було гарну Лію, що заплітала перед дзеркальцем свої великі коси.

Коли Меїр увійшов у ворота, дроворуби перервали роботу і, приязно посміхаючися, кивнули до нього. Вони

були з тієї самої вбогої, брудної вулички, відкіля він повертався.

— Гут морген (доброго ранку), — привіталися вони.

— Гут йоер (доброго року), — весело відповів Меїр.

— А чи не допоможеш нам? — жартовливо спитав один робітник.

— А чому ж ні? — відповів Меїр і наблизився до них.

Видко було, що фізична праця була йому приємна та звична.

Один з робітників дав йому свою сокиру.

З одчиненого вікна висунулася Лійка і, доплітаючи свою косу, крикнула:

— Меїре! Меїре! Де ти так довго ходив? Зейде давно вже тебе кличе.

Минуло чверть години, відколи рабин відійшов. Савл ще сидів, похиливши голову на руку, у журливій та гнівній задумі. А під вікном сиділа стара Фрейда.

Цікавий процес відбувався у старих, проте ще дужих грудях Савлових. На дні серця не любив старий Ісаака Тодроса.

Не уявляючи собі добре глибокого значення вчинків прадіда свого Михайла або батька Герша, він проте відав, що вони мали великий вплив серед єврейства та „чужих“ людей. Тому він пишався обома цими родовими споминами, а невиразна свідомість образ, що зазнали ці люди від Тодросів, збуджувала в ньому глуху ненависть до цих фанатиків.

Проте все це були жарти порівняно з глибокою пошаною його до святої науки, що її головним представником був великий рабин.

Сам Савл з ретельною побожністю читав святі книжки, проте дуже мало розумів у них. І що менше тямив він їхній заплутаний містичний зміст, то дужче відчував жах та покору.

Тепер цей жах та покора стали проти щирої навіть зворушливої любови до сироти-внука і боролися з нею.

— Що з цього буде? Чи вийде це йому на користь? — думав старий і сердито глянув на внука, що несміливим кроком увіходив до хати.

Він дізнався за рабинові відвідини і боявся, що старий дід сердитиметься або ще гірше — журитиметься.

— Ну, — озвався старий, — ходи ближче! Я тобі скажу приємну річ, що справить тобі велику радість.

А коли Меїр зупинився за два кроки перед ним, старий з-під наморщених брів пронизливо глянув на нього й промовив:

— Я хочу тебе заручити, і за два місяці ти мусиш оженитися.

Меїр зблід, проте мовчав.

— Я тебе з Янкелевою дочкою, Каміонкерівною, заручу.

Запанувала досить довга мовчанка. Перервав її Меїр.

— Зейде! — промовив він тихим, проте рішучим голосом. — Я Янкелевої дочки за себе не візьму.

— Чому? — стримуючи гнів, спитав старий.

— Тому, зейде, — раптом набравшись духу, промовив юнак, — що Каміонкер лихий, недобрий чоловік, і я аж ніяк не хочу мати його за родича свого.

Савл розсердився і почав дорікати внукові за його зухвалість та Янкелеву побожність вихваляти.

— Зейде, — перервав його Меїр, — він бідних людей кривдить.

— А тобі що до того? — крикнув дід.

Тоді юнакові очі блиснули вогнем.

— Зейде! — закричав він. — Янкель у свою кишеню бере багато поту і праці тих бідолах, що сидять на кінці

містечка. Вони через нього часом на злодійство йдуть, бо у них діти голі бігають, а реб Янкель собі доми будує. Його шинки споюють і обдирають селян, а йому аби більше горілки продати... Зейде, ти дивися не на те, як він молиться, а на те, як він поводитьсь, бо написано: „не потрібно мені ні молитов ні жертв ваших. Хто кривдить бідного, той ображає господа“.

Савл дуже сердився, але наведені слова святого письма трохи вгамували його, бо він найбільше хотів бачити Меїра побожним ученим, знавцем святих книг.

— Ну, — буркнув він сердито, але вже тихіш, — що з того, що реб Янкель мужиків горілкою напуває! Ти ще не знаєш, що таке грошові справи та як їх робити! Як оженишся з Янкелевою дочкою, він прийме тебе до спілки і ти так само гонитимеш і продаватимеш горілку.

— Зейде! — перервав його швидко Меїр. — Ані гонити, ані продавати горілки я не буду. Я до того не маю жадної охоти!

— А до чого ж ти маєш охоту?.. Ти ні до чого охоти не маєш...

Не кінчив ще промовляти ці слова старий Савл, коли Меїр похилився до землі, обіймив руками його коліна і, притискаючи до них вуста, почав говорити:

— Зейде, пусти мене звідсіля! дозволь мені піти у широкий світ! Я піду вчитися. Я хочу вчитися, а тут очам моїм темно. Я давно вже за це просив тебе, ще два роки тому блавав, але ти розсердився на мене й наказав залишитися тут. Я залишився, зейде, бо я тебе шаную і воля твоя свята для мене. Та тепер, зейде, пусти ти мене звідсіля! Як я з дозволу твого піду у світи, зроблюся вчений, повернуся сюди і тут проти великого рабина повстану і знатиму, як довести йому, що він малий... Тепер...

Старий Савл не дав йому далі говорити.

— Шаааа!..— закричав він. — У чужі світи за чужою наукою я тебе не пущу! Ти вже тут навчився від едо-мита стільки, скільки треба, щоби справи вести. Та й за це мене вже рабин ганьбив. А мені його ганьба сором великий і горе велике, ... Бо хоч він рабин мудрий та великий, але душа моя болить, коли він до дому мого приходять мене ж лаяти, як меламед у хедері малі діти лає...

Старий похмурився й суворо дивився у землю. Меїр стояв перед ним, наче скам'янів, і тільки в очах його відбивалася ціла безодня суму та бунту.

— Зейде!— промовив він нарешті, і в голосі його брєніло і прохання, і рішучість. — То дозвожь мені ремісником бути. Я житиму з бідними людьми в одній околиці, разом із ними руками моїми працюватиму. А коли вони мене щось спитають, відповім їм: так або ні. Як у них хліба не вистарчить, поділю між ними весь той хліб, що буде у моїй хаті.

Він знову розчервонівся, і сльози заблищали на віях. Але старий Савл підвів на нього очі, повні німого здивовання, і тільки за хвилину відповів:

— Як ти будеш двома - трьома роками старший, то зрозумієш, який ти був дурний, коли мені такі теревені розводив! З родини Езофовічів ремісників ще не було, і дякувати богові, ніколи не буде. Ми від коліна до коліна усі торгуємо, грошей у нас досить і щоразу більше стає. І ти торгуватимеш, бо кожен Езофовіч мусить торгувати...

Останні слова він промовив рішучим тоном. Потім трохи лагідніш сказав:

— Я хочу тобі ласку зробити... Як ти так не хочеш з Янкелівною женитися, то я дозволяю тобі не женитися з нею... Я тебе заручу з дочкою Вітебського,

багатого крамаря! Ти за наукою журишся, ну, то я тобі дам жінку освічену. Батьки віддали її до школи у Вільно. Вона мову французьку знає і на п'яніні грає. Ну, як у тебе такі примхи, то ця дівчина в самий раз для тебе!.. Їй шістнадцять років. Батько дає за нею чимало грошей і зараз тебе до спілки візьме торгувати...

По лиці Меїровім знати було, що всередині він кипить.

— Я не знаю дочки Вітебського. Очі мої ніколи не бачили її! — промовив він похмуро.

— А нащо тобі її знати? — крикнув Савл. — Я тобі її даю. Вона через місяць має з Вільна до батьків повернутися, а за два місяці ти тут з нею оженишся. Ось що я тобі кажу, а ти мовчи і моїх наказів слухай. Я тобі досі надто багато дозволяв, але тепер вже інакше поводитимуся з тобою. Рабі Ісаак Тодрос казав, щоб я свою ногу на шию твою поставив...

Бліде юнакове обличчя спалахнуло. З очей його іскри посипалися.

— Хай рабі Ісаак сам ставить ноги свої на шию тих, що, мов собаки, лижуть його ноги! Я єврей, такий самий, як і він... я нікому не раб!.. я...

Слова завмерли на тремтячих устах його, бо старий Савл підвівся, дужий, запальний у гніві, і зняв на нього свою руку.

Але тут межі тією старою, проте ще дужою рукою й обличчям юнацьким, схвильованим та палким, простягнулася маленька, суха й поморщена, тремтяча долоня і розділила їх.

Це була долоня Фрейдина. Стара бабка була при всій розмові діда з унуком і, здавалося, дрімала на сонячку, нічого не чувши й не бачивши. Проте коли по хаті залунав палкий вигук Меїра, а Савл підвівся, грізний та гнівний, вона також підвелася. Мовчки,

випростана, поступила два кроки і своєю бідною старою рукою, мов щитом, заступила правнука...

Савлова рука впала... Трохи м'якшим голосом він тільки кинув Меєрові: — Вер (геть)! — і спустився на лаву.

Прабабка знову сіла під одчиненим вікном. Меїр вийшов із кімнати.

Савл довго сидів на лаві, важко дихаючи з утоми та зідхаючи з горя. Кілька разів він поглянув на матір і посміхнувся.

Дивно було йому, як його столітня мати, що завжди тільки спала і мовчала, раптом підвелася боронити правнука.

А може він і вдячний їй був за те, що не дозволила йому в запалі скривдити внука сироту.

— Рафале! — гукнув він трохи згодом.

До кімнати увійшов поважний, сивуватий, найстарший син його.

— Чи вдома Елі Вітебський? — спитав Савл.

— Він учора повернувся з далекої подорожі і тепер удома спочиває, — відповів син.

— Хай хтось піде до нього і скаже, що я кличу його поговорити у важливій справі.

— Я сам піду, — сказав Рафал. — Я, батьку, знаю, в якій справі ти хочеш із Вітебським балакати. Це справа добра і її слід якнайшвидше до кінця довести. З Меїром погано буде, як його швидко не оженимо і до діла не приставимо!

Савл стурбовано глянув на сина.

— Рафале! Ти гадаєш, що він, коли ожениється, відразу інакший стане?

Рафал хитнув головою.

— Батьку! Пригадай собі Бера. Він був на такій самій дорозі, як Меїр, доки не оженився з нашою Сарою.

А як ти, тату, його прийняв до спілки і як народилися діти, то йому всі дурниці з голови вилетіли.

— Іди, клич до мене Вітебського! — скінчив розмову Савл.

Вже сонце сідало, коли Меїр повернувся додому. Лійка вибігла назустріч братові, у воротах обіймала його і зашепотіла на саме вухо:

— Знаєш, Меїре, сьогодні у нас сталися великі події! Наш зейде й мій батько довго балакали з Вітебським і за нас умовилися. Вітебський віддасть за тебе дочку свою, а мене батько та зейде засватали за небожа Вітебських, що живе у великім місті і дуже освічений.

Все це вона шепотіла, зашарівшись і не сміючи від сорому звести очі на брата. Раптом відчула, що Меїр рвучко видерся з її обіймів. А коли підвела очі, то побачила, що він іде назад від воріт.

— Меїре! — гукнула за ним дівчина.— Куди ти? Хіба ти не вечерятимеш із нами?

Меїр нічого не відповів дівчині. Глибока зморшка залягла йому на чолі.

Тепер він зрозумів усю нікчемність своїх слів: „я не раб нікому“. Розпорядилися, без найменшої його участі в цьому, його родинним майбутнім, а він знав, що, як старші наказали, так і мусить статися...

Ні! Він здригався на саму думки, що могло так статися. Чому? Він не знав тієї Мери, знав тільки, що вона вчилася тих наук, до яких він так гаряче прагнув. Але насильство!

Ідучи поволі, із закладеними за спину руками і похиленою головою, він увесь час вперто, невпинно думав: „Я не невільник“!

В ньому вирували й кипіли почуття своєї гідности та прагнення до волі, що народилося в ньому невідомо

звідки,— мабуть з тих таємничих подихів природи, що збуджують до життя горді та дужі серця, які прагнуть до волі, правди та знання.

VII

Савлів син, Абрам, приятелював з двома найвищими кагальними урядовцями — морейне Кальманом та побожним Янкелем Каміонкером. Поза містечком троє цих людей часто спільно робили деякі справи: купували, продавали, орендували землю. А святами вони разом читали святі книжки та віддавалися міркуванням над небесною мудрістю. Щосуботи вони разом ходили на прогулянку за містечко, так далеко, як тільки дозволяє святий закон.

А що святий закон забороняє в сабаш мандрувати далі як за дві тисячі кроків, то ніколи ніхто не бачив, щоби вони відійшли далі.

Хіба як спека бувала надто велика і темний гай надто спокушав їх прохолодити свої спітнілі чола у його гущавині, вони нахилилися над тим місцем, де нога їхня ступила двотисячний крок, і запорпували тут у землю шматочок хліба.

Місце, де залишився їхній власний хліб, вже було неначе домом їхнім і вони могли відійти від нього ще за дві тисячі кроків. Отже звичайно вони йшли мовчки, сумлінно рахуючи, щоб не переступити зайвого крока. А прості люди, вбогі тілом і духом, побачивши, як вони поважно, мовчки, простують, дивувалися на мудрість їхню і шанували їх так, що з місця підводилися, коли ці вчені та багаті наближалися, і сідали тільки тоді, коли вони зникали з очей, бо в святих книгах написано: „коли побачиш, що переходить мудрий, підведися і не сідай, доки не зникне з очей твоїх“.

Проте коли поважні багаті повертали назад і вже не мали потреби рахувати кроків, язики їм розв'язувалися. Щиро та жваво вони балакали між собою за свої торговельні справи.

Але ніколи вбогі люди не бачили, щоби три поважні й шановні мужі так швидко йшли і так голосно гомоніли, як того вечора, коли на зеленій луці зібралася молодь поспівати улюблених пісень та щиро побалакати між собою.

Побачивши їх, навіть сам препишний Кальман почав свої мудрі думки висловлювати і позбувся свого вічного щасливого усміху.

Янкель Каміонкер ішов так швидко, що його довгі поли розліталися, неначе чорні крила.

Нарешті, задиханий Абрам Езофовіч аж розв'язав хустку, що нею він був підперезаний, і поніс її у руці. Але цю ознаку безтямного хвилювання зауважив Кальман. Він стиха попередив приятеля, що той через не увагу тяжко грішить. Тоді Абрам раптом замовчав, бо дуже вразив його власний вчинок.

Він, хапаючись, почав наново підперізувати хусткою своє черево.

Доки він кінчив цю роботу, вони вже опинилися на ганку Савлового будинку. У вузькім темнім коридорі залунали їхні прискорені кроки, і розліталися довгі поли їхніх халатів. Троє людей увійшли до кімнати, де старий Савл Езофовіч сидів на жовтій канапі, читаючи велику книгу.

Побачивши гостей, Савл трохи здивувався, бо на відвідини був уже час надто пізній. Проте він приязно привітав їх і запросив сісти.

Та поважні гості не сіли, а всі троє стали перед Савлом. Хоч лиця їм розчервонілися від гніву, проте постави їхні були врочисті. Видко, вони погодилися, яким

способом та порядком мають скаржитися. Перший почав Каміонкер.

— Ребе Савле,— промовив він,— ми прийшли до тебе скаржитися на внука твого Меїра.

Савлове обличчя неприємно, майже болісно здригнулося.

— Що він поганого зробив? — спитав він стиха.

Каміонкер, спочатку врочисто, а дедалі гірше хвилюючись і гойдаючись усім тілом, почав:

— Онук твій Меїр синів наших псує! Він серця їхні проти нас і проти святих законів наших бунтує. Читає їм прокляті книжки і в сабаш заохочує світських, не релігійних пісень співати. Та він ще гірше робить! Він приятелює з караїмською дівчиною, і ми щойно бачили на луці, як сини наші біля його лежали, неначе біля вчителя свого, а над головою його стояла караїмська дівчина і співала огидних веселих пісень.

Задихався від запальної промови реб Янкель і замовчав на хвилину, а морейне Кальман, поглядаючи на Савла своїми медяними, мов посоловілими очима, повільно сказав:

— Мій син Ар'єль був там, і я покараю його!

Абрам, похмуро втопивши очі в землю, також промовив:

— І мій син, а твій онук, Хаїм, був там, і за це покараю його.

А тоді вони всі троє одноголосно сказали:

— Покарай Меїра.

Савл низько похилив своє засмучене лице.

— Царю небесний! — шепотіли його тремтячі уста,— чи я заслужив на те, щоб ти світло очей моїх на темряву повернув?

Потім він підвів голову і рішуче промовив:

— Я покараю його.

Гості постояли мовчки, подивилися одне на одного, тоді низенько вклонилися перед Савлом і пішли. Абрам залишився у кімнаті.

— Батьку! — сказав він — а як ти маєш його покарати?

— Я накажу йому цілий тиждень в бет-га-мідраші сидіти і талмуд читати.

— Що це йому допоможе! — з нетерп'ячим рухом скрикнув Абрам. — Ти, батьку, краще кажи набити його! Савл сидів, похиливши голову.

— Я не загадаю його бити, — відповів він, помовчавши.

І тихіш додав:

— Михайлова душа перейшла в тіло батька мого Герша, а душа батька мого Герша оселилася в Меїровім тілі.

— А як це можна знати? — запитав Абрам, дуже зацікавлений батьковими словами.

— Цю душу пізнала насамперед прабабка його, Гершова дружина, а згодом пізнав її й рабі Ісаак.

Старий Савл тяженько зідхнув і повторив:

— Я йому загадаю у бет-га-мідраші сидіти і талмуд читати. Цілий тиждень він не спатиме й не їстиме під дахом моїм, а шамес (синагогальний прислужник) кару і сором його розповість на ціле містечко,

VIII

Бет-га-мідраш був великий, гарний та показний будинок. Він стояв на синагогальнім подвір'ї обіч молитовного будинку. Він призначався на різні потреби.

Сюди сходилися на менш урочисті відправи. Тут точилися довгі запальні суперечки з приводу темних місць у талмуді. І коли хто з молоді надто тяжко

провинив проти віри або старих звичаїв, його садовили сюди на довший чи коротший час на покуту, не таку важку, як ганебну.

Проти бет - га - мідрашу стояла інша будівля, менша, але така сама доглянута й показна. Це був бет - га - кагол, або кагальний будинок, де кагальні урядовці радилися і розв'язували кагальні справи. Далі стояв менший і бідніший гек - дош, притулок для бідних, куди мали право приходити всі, хто був голодний, зморений або потребував спочити.

Проти синагоги у тісній низенькій хатині містився хедер, цебто школа, де навчав дітей вчений та освічений реб Моше.

Вісім днів минуло вже від того вечора, коли молодь, зібравшись на зеленій луці, співала, мріяла і щиро гомоніла про свої думки та надії. На дев'ятий день, уже над вечір, Меїр вийшов з бет - га - мідрашу й зупинився на його високім порозі.

Скоряючись наказові голови своєї родини, він усі ці дні висидів тут на самоті, читаючи святі книги або міркуючи над ними.

Призначена йому покута не була важка, не завдавала йому жадної муки фізичної, бо співчутливі та дбайливі жіночі руки відкладали найкращі шматки їжі до того кошика, що надсилався йому двічі на добу з рідного дому.

А проте він дуже змінився: зблід і схуд, а разом з тим видавався дужчий. У його постаті та обличчі і сліду не залишилося дитячої неспіливості, що виявлялася кілька місяців тому.

Його розум обурювався проти незаслуженої кари. Гарячково бліде лице його свідчило про глибоку і трудну внутрішню роботу, що відбувалася в ньому. Очі світилися полум'ям прихованого роздратовання.

Призначена покута не досягла мети: замість заспокоїти та оговтати бурхливого юнака, вона захотила його до бунту та надала завзяття.

Коли Меїр зійшов з приступок бет-га-мідрашу і поволі переходив синагогальним подвір'ям, до вух його долинув гомін численних дитячих голосів, що то понижувалися до шепотіння, то підносилися до верескливого протяглого співу.

Серед цього дитячого гамору часом чути було стогін, зідхання змучених грудей, а над усім панував хрипкий чоловічий голос, що то розповідав або читав щось, то сердито лаявся.

Якийсь дивний усміх промайнув на Меїрових устах. В ньому були біль, жаль та гнів. Він зупинився під хедером, де колись і його навчав реб Моше.

З хедера виходив цей хаотичний шум. У нім було щось сумне та бруталне.

Меїр сперся ліктями на низьке відчинене вікно і зазирнув до хати. Хата була низька, темна, смердюча і тісна.

Між низькою чорною стелею, такими самими чорними стінами та підлогою, що її вкривав товстий шар сміття, у вогкім задушливім повітрі хиталася і несамо вито хором белькотіла щось темна маса.

Тільки згодом перед очима неначе з мряки або куряви виступали обличчя та постаті.

Обличчя були різні: товсті, темні, хоробливо набряклі, або білі, дрібні, ніжні, з гарними рисами. Одні наче дурні, широко роззявляли роти, іншим очі світилися прихованим гнівом та вуста тремтіли від нервового напруження. Були там і бліді, уважні, покірливі, з виразом терп'ячого страждання.

Одежа на дітях також була різна: від пристойних сурдутиків на дітях багачів, до курточок без рукавів і сірих подертих халатиків бідноти.

Кількадесят хлопчиків були в хаті, де зручно розміститися могли би чоловіка десятеро, щонайбільше. Отже вони товклися мало не один на однім, сидячи на брудних вузьких та високих лавах, що стояли вздовж стін.

Таких хедерів у Шибові було чимало, але в жадному не було стільки учнів, як тут, бо тут навчав реб Моше. Багаті і біднота однаково намагалися до нього віддати дітей своїх, бо реб Моше був меламед над мелаМЕДАМИ, найулюбленіший учень великого рабина, справжній хахам — людина побожна та святого життя.

Коли Меїр крізь одчинене вікно почав придивлятися до науки, що відбувалася у хаті, учні вивчали на пам'ять виривок з талмуда, заданий на сьогодні, а вчитель, сидячи проти них на дерев'янім табуреті, уважно читав велику книгу, що лежала перед ним на кривім столику.

При цьому він поволі хитався вперед та назад, і від того руху клишоногий стіл також гойдався. Так само кивалися на лавах, кожен перед своєю розкритою книгою, учні його, то стиха шелочучи, то раптом скрикуючи. Вони стукали кулаками об лаву або хапалися обома руками за голову, неначе від надсильної праці та одчаю. Розпатлане волосся стреміло їм на всі боки.

Раптом меламед перестав хитатися, підвів розчерво-ніле обличчя, обома руками вхопив велику книгу і що-сили вдарив нею по столі. Це було гасло мовчанки. Учні покинули також хитатися і замовкли.

Всі втопили очі в учителя: одні з великим страхом, гадаючи що вже час відповідати задане, інші з виразом лихим та впертим або з потайним глумом.

Меламед роздивлявся по всіх лицах з таким виразом, неначе він був жрець, мав обрати котрогось із цих дітей і спалити його на славу божу.

Нарешті він простягнув палець до одної з останніх лавок і грізно покликав :

— Лейбеле!

На цей поклик підвівся високий блідий хлопчик у довгій сірій одежі і великими чорними очима почав дивитися в обличчя меламедові.

— Ком гер (ходи сюди)! — закричав учитель.

Учні заворушилися. Хатою трудно було перейти. Хлопці давали викликаному дорогу, тручаючи одне одного, падали під лави і кулаками проштовхували товариша крізь натовп.

Нарешті Лейбеле вийшов з юрби і став у вузенькім переході, що відділяв учителів табурет від учнів.

В обох худих руках він тримав велику старовинну книгу і під її тягарем руки йогогнулися. Він широко роззявив рота, а плечі щохвилини нервово здригалися. Хлопчик уже не дивився на меламеда, а схилив лице над книгою.

Реб Моше підвів йому голову, вдаривши під підборіддя.

— Ну! — крикнув він, — чого ти, наче розбійник, на землю дивишся? Дивися на мене!

Хлоп'ятко знову нерухожими очима, де стояли вже сльози, подивилося на нього.

— Ну! — почав меламед. — Що каже святий Шамай, а що каже святий Гілель?

Настала довга мовчанка. Хлопці, що сиділи на першій лаві, непомітно штовхали товариша кулаками в боки і шепотіли до нього :

— Зуг! Зуг! (кажи! кажи!).

— Шамай каже, — почав Лейбеле тремтячим і ледве чутним голосом. — Слід благословити вино. . .

— День! День перше благословити, а потім вино! — зашепотіли з першої лави співчутливі голоси. ■

Але в цю хвилину меламедова рука опинилася так близько біля вуха одного з допомагачів, що він пронизливо заверещав, а інші стиснули вуста і широко повитріщали очі від страху.

Реб Моше знову звернувся до викликаного учня.

— Мішна перша! — закричав він. — Що каже Шамай?

Ще тихіший тремтячий дитячий голос почав відповідати:

— Шамай каже: благословіть вино...

Меламедів кулак тяжко гупнув по плечі учневі, і тому з рук випала велика книга.

Меламед скочив зі свого табурета.

— А шлехтер, думер, фершольтенер бубе (поганий, дурень, проклятий хлопець)! — крикнув він, кидаючися до дитини. — Ти великої науки вчитися не хочеш, і як я тобі лекцію задав, ти мені кажеш, що святий Шамай наказав благословляти перше вино, а потім день!.. і святі книжки на землю кидаєш! А хіба ти не читав, Шамай наказав перше благословляти день, а потім вино...

Тут за меламедом, що кричав і кидався на хлопчину, озвався тремтячий та насмішкуватий чоловічий голос:

— Ребе Моше! Ця бідна дитина на очі свої ніколи вина не бачила, а щодня терпіла біду та голод. Отже і нелегко їй запам'ятати, що перше слід благословляти — чи вино, чи день?

Але реб Моше цих слів не чув. Обидві руки його, затиснуті в кулаки, кілька разів, надзвичайно швидко, спустилися на голову та плечі блілого хлопчика, а коли хлопчик, не видавши ні одного стогону, тихо спустився на книжку, що випала йому перше з рук, кулаки знову знялися вгору, щоби спуститися на вкриту подертою одежиною спину.

Проте перше ніж вони встигли це зробити, сильна рука відпихнула меламеда так поривчасто, що той вдався до кривого столика. Столик перекинувся і сам меламед простягнувся на підлозі.

— Ребе Моше! — крикнув той самий сильний та на-смішкуватий голос, що промовляв перше. — Хібе це не єврейська дитина, що ти на неї море злости своєї виливаєш? Хіба це не бідний хлопчик з убогої родини? Хіба це не брат наш?

Кажучи так, Меїр з палкими рум'янцями на блідих перше лицях похилився над німою, нерухомою дитиною, що скрутилася на землі. Він узяв хлопчика на руки й пішов до дверей, але ще раз озирнувся.

— Ребе Моше! Ти з голов дитячих розум вибиваєш, а з сердець милосердя вигониш. Я чув, як дехто з цих хлоп'ят сміявся, коли ти Лейбеле бив, і мені від їхнього сміху серце крається!

Промовивши це, він вийшов, тримаючи в обіймах дитину. Реб Моше тепер тільки отямився, так здивував його цей найнесподіваніший напад. Він зірвався з землі і почав кричати:

— А мердер (харциз)! Фершольтєнер (проклятий)! І, стиснувши кулаки, звернувся до своєї школи:

— Переїміть його, ловіть, бийте, мордуйте! Побийте його на смерть камінням!

Проте цих наказів нікому було слухати та виконувати. Школа була порожнісінька. Тільки перекинуті лави та розкидані книжки свідчили раптове дезертирство кількохдесят хлопців.

Коли діти побачили, що їхнього товариша врятовано з-під учительового кулака, а сам учитель брикнув на землю і воював зі столиком, що впав на нього і не давав йому підвестися, вони трохи з перестрашу, а трохи з прагнення до волі та іграшок, громадою покинули

свої лави і з пронизливим верещанням почали тікати з хедера. Тікали дверима і вікнами — як кому випадало зручніш, і розсипалися по всім містечку, мов пташки, випущені з клітки.

У хедері було порожньо, на шкільнім подвір'ї було порожньо і тільки на ганку бет-га-каголу гомоніли кілька кагальних старшин. Підскакуючи, хапаючись руками за розпатлане волосся, кричучи та засапавшись, летів до них через подвір'я зневажений мудрець, реб Моше.

Тимчасом Меїр ішов швидко, тримаючи на руках хлоп'я. З очей дитини котилися тепер великі сльози.

Але дивно. Очі Лейбеле крізь сльози дивилися на Меїрове обличчя не так мертво та дурнувато, як звичайно; і крізь страх та біль на вустах його пробивався блідий усміх.

— Морейне! — прошепотів він. — Ти добрий, морейне!

На розі вбогої вулички Меїр поставив дитину на землю.

— Ну, тепер біжи додому...

Лейбеле знову зблід і як привид став серед дороги. Меїр посміхнувся до нього:

— Боїшся? — запитав він.

— Боюся, — хрипко відповів привид.

І Меїр, замість повернутися додому, пішов до Шмулевої хати.

Переходячи вулицею, він завважив, що вбогі мешканці її інакше поводяться з ним, ніж звичайно. Не чути було привітань, жінки показували на нього пальцями. Він помітив кілька недоброзичливих поглядів.

Навіть дроворуб, що цілий місяць працював на Савловім подвір'ї і разом із Меїром рубав не раз дрова, тепер не привітався з ним.

Меїр залишив Лейбеле під стіною на дворі, а сам, схиливши голову, переступив поріг низенької хати.

Побачивши його, Шмуль схопився з лави, але не закричав, як зачоразу перше: „Ой, що то за гість! Ой, який гість!“

— Морейне! — сказав він, — я вже знаю, що ти наробив. Діти прибігли з хедера і кричали, що ти мого Лейбеле з дужих рук реб Моше видер, а його самого трутив і перекинув. Ти від доброго серця це зробив, але це погано! Ти взяв на себе великий гріх і мені велику шкоду зробив. Тепер реб Моше — хай він сто років живе! — не схоче прийняти до себе в хедер ані мого Лейбеле, ані молодших синів моїх, і з них ніколи не будуть учені. Ой вей! Що ти накоїв лиха і собі, і мені!

— Шмулю, ти мною не журися! Хай буде що має бути! — гостро відповів Меїр. — Ти дитиною своєю пожурися і хоч удома не бий його. Досить він уже в хедері натерпівся...

— Ну! Що там він натерпівся! І що з того, що натерпівся? — заговорив Шмуль. — Мої діди й прадіди до хедеру ходили і всі терпіли. Я також ходив і також терпів. Що ж робити, як треба?

— А тобі, Шмулю, ніколи не спадало на думку, що може зовсім того не треба? — лагідніш промовив Меїр.

— Ой, морейне! — скрикнув Шмуль, — не кажи ти таких страшних слів у моїй хаті! Моя хата дуже бідна, але в ній, дякувати богів, усі тримаються святих законів і старших слухаються. Хаєт (крavecь) Шмуль святкує сабаш, з іновірцями не заприязнюється, бо пам'ятає, що господь тільки самих євреїв любить і боронить і тільки євреї душу мають. Ось як чинить

бідний хаєт Шмуль, бо так само чинили його прадіди, діди й батьки!

— А хіба прадіди, діди та батьки твої були щасливі? — лагідно та замислено спитав юнак.

— Ой-ой! Ворогам своїм не хочу такого щастя! Шкіра моя присохла до кісток моїх, а в серці своїм я весь час почуваю біль великий...

— Шмулю! — палко заговорив Меїр. — Це правда. Як я дивлюся на вашу біду і на муки дітей ваших, багато дещо в єврействі я хотів би догори ногами перевернути!

— Гвалт! — скрикнув палкий та вразливий Шмуль, хапаючись руками за голову. — Ти вже за кару відсидів тиждень у бет-га-мідраші, а ми всі, голота з цієї вулиці, зачувши це, зчинили великий галас. Ми хотіли піти до діда твого і до самого великого рабина — просити їх зняти з тебе цю ганьбу. Дроворуб Юдель хотів піти, і візник Борух... ну, і хаєт Шмуль також хотів іти. Але як ми довідалися, за що тебе покарали, ми сказали: хоч він добрий, чимало допомагав нам, не пишався, та як він не додержує святого закону, то хай буде, як його зейде сказав, хай буде покараний!

Палко, пронизливо глянув Меїр йому у вічі.

— А якби кагальна старшина та багачі казали мене камінням забити, ви також погодилися б? Сказали б: хай так і буде?

Шмуль відскочив од його.

— Гвалт! — закричав він, — нащо накликати на себе таке лихо?

* * *

На західнім боці неба поволі гасли яскраві хмари. Прозорий присмерок вечірній спускався на містечко і сірими тінями наповнював велику кімнату в будинку Езофовічів.

За хвилину перед тим у цій кімнаті чути було галасливі суперечки і серед них найголосніш і найпалкіш виділявся хрипкий голос реб Моше.

Численні члени родини, що їх він обсипав скаргами, докорами та загрозами, відповідали йому то поволі, то палко, лагідно або гнівливо.

Потім він, затремтівши весь з гніву, а може й од страху, вибіг од них і швидко побіг до самого великого рабина.

А кілька чоловіка залишилися у кімнаті нерухомі, неначе прикуті до місця його сердитими погрозами.

Савл сидів, склавши руки на колінах, і важко, сумно зідхав. Навколо сиділи на стільцях Рафал, Абрам та Бер. Рафалова та Бєрова дружини також тихенько увійшли до хати і сіли під стінкою. Обох цих жінок уся родина любила та шанувала.

У куті сіріла ще одна постать людська. Це був молоденький Хаїм Абрамів син і близький Меїрів приятель.

Савл перший порушив мовчанку, питаючи:

— Куди він пішов?

— До рабина!.. Скаржитися!.. — відповів Абрам.

— Він судитиме Меїра судом духовним, — завважив Рафал.

Савл похитнувся і застогнав:

— Ой, ой! Бідна моя голівонько! На старість літ дочекав того, що внука мого, неначе злодія, до суду потягнуть!

— Його слід притягнути до суду! — палко скрикнув Абрам. — Тату, з Меїром треба щось зробити! Ти подумай і накажи нам, що з ним зробити. Так далі не можна! Він і себе, і синів наших загубить, і цілій родині нашій сорому завдасть, і великої шкоди наробить! Тату, і так люди кажуть, що рід Езофовічів

раз - у - раз видає з себе таких людей, що своїми руками святий Закон підкопати хочуть!

Він передихнув і вів далі:

— Я правду кажу! Подумай, тату, і накажи нам, а ми твого наказу виконаємо.

У непевнім світлі присмерку видко було, як цеглястим полум'ям зашарілися Савлові старі лица.

— Що ж із ним робити? — спитав він по довгій мовчанці, а в голосі його чути було ридання.

— Його слід суворо покарати! — закричав Абрам.

— Треба його якнайшвидше оженити, — промовив Рафал.

Бер, що довго мовчав, вимовив:

— Треба його з Шибова десь відіслати.

Савл довго міркував, потім промовив:

— Усі ваші ради недоладні. Я не можу надто суворо покарати його, бо що сказала б на це душа батька мого, Герша? Меїр же його стежкою хоче йти, я не маю права батька судити. Швидко одружити його я також не можу, бо це не така дитина, як усі інші. Воно таке горде та завзяте, не дасться у кайдани закути. Та він уже такий сплямований та оскаржений, що ніхто з людей багатих та вчених дочки за нього не віддасть...

Тут голос старого затремтів од сорому. Чого він дочекався! Ніхто не хоче до себе в родину приймати внука його, а він же й досі любив того внука більше ніж усіх інших родичів своїх.

— Кудись відіслати його я також не можу, — казав він далі. — Я боюся, що, блукаючи світами, він втратить рештки віри.

Всі мовчали. Тільки зідхання двох жінок порушували тишу.

Тоді заговорив Бер.

Він говорив тихо і наче несміливо.

— Дозвольте мені сьогодні відкрити перед вами серце моє. Я рідко говорю, бо, коли починаю говорити, мені нагадують провини молодих літ моїх, коли й я був такий, як Меїр. Я покинув радити і говорити на родинній нараді, пильную тільки жінки, дітей та майна свого. Але тепер я мушу говорити. Нащо вам так довго радитися, що з Меїром робити? Дайте йому волю! Дайте йому піти у широкий світ і не карайте його ані гнівом вашим, ані іншим способом. Що він такого зробив? Усі брати та сестри в родині нашій люблять його і навіть простий, вбогий нарід, що живе у темряві та біді, любить його, як своє серце. Чого ж ви від нього хочете? Що він вчинив поганого?

Бер говорив неначе ліниво і трохи несміливо, але слова його всіх уразили. Його жінка Сара стурбовано шарпала його за рукав і шепотіла:

— Ша! Ша, Бере! На тебе сердитимуться за такі зухвалі слова.

Савл кілька разів підводив голову і знову спускав її. Можна було подумати, що в ньому бореться гнів із вдячністю.

Гарячий Абрам скрикнув:

— Бере! Вустами твоїми промовляють твої власні провини! Ти обстав за Меїром, бо сам був такий самий...

Раптом він урвав свою палку промову і з відкритим ще ротом вдивлявся у відчинене вікно.

— Що це таке? — спитав він тремтячим голосом.

— Що, що таке? — повторили за ним усі присутні і підвелися.

З широко відчинених дверей бет-га-мідрашу на синагогальний двір полилася густа хвиля людська. Юрба перейшла подві'ря, вийшла з воріт і простувала

через широкий майдан. Неначе великий чорний птах насувався на Савлів дім, голосно стріпуючи широкими крилами.

Юрба була дуже численна. Були тут люди в бідній одежі, з довгими бородами; в очах їхніх світилася хижа лють. Діти різного віку нагиналися до землі, підіймаючи каміння та пригорщі болота. По самій середині цієї юрби купка молоді оточувала якусь постать і боронила її.

Їх тручали й розганяли. Якийсь час вони ще боролися з останніх сил. Але, знесилені чи настрашені, на решті розפורшилися і втекли.

Тоді на спину того чоловіка, що його боронилася молодь, посипалося каміння. Десятки рук хапали його одержу і дерли її на шматки. На відкриту голову сипалися пригорщі піску та падало болото, узятє з калюжі.

У вухах його бренили пристрасні вигуки, перед очима миготіли червоні обличчя, руки, що здіймалися і спускалися. А за всім тим, неначе за вогняною імлою, стояла його батьківська хата, зачинена та німа.

До тієї хати, неначе до захисту та оборони, біг він так швидко, як припускали руки, що хапали його за одержу, і діти, що крутилися йому під ногами.

Заціплені вуста його не видали і найменшого стогону, ані слова прохання чи скарги. Можна було подумати, що він не відчуває болю від ударів, не чує страху перед камнями, що свистіли над його головою, дарма що кожен з них загрожував йому смертю.

Раптом меламед, вимахуючи товстим києм, переймив його спереду. Досі юрба оточувала Меїра тільки ззаду та з боків. Юнак зупинився.

І тут він почув, як худеньке, гнучке тіло послизнуло біля ніг його, а гарячі вуста довгим поцілунком припали до руки його. Дивно озвався в серці його цей

поцілунок серед ударів, що сипалися на нього, цей прояв любові серед прокльонів та погроз.

Зібравши останні сили, він одпихнув від себе нападників, нахилився і, доки вони встигли знову кинутися до нього, вхопив на руки дитинча. Наче щитом прикрив він нею свої груди, а хлопчик обіймив його за шию і повернув до юрби лице, облите слізьми.

Великі очі світилися гнівом, мольбою та страхом.

— Це моя дитина! Мій Лейбеле! Не скривдьте його! — жалісно і схвильовано закричав у юрбі Шмуль.

— Ребе! — закричали люди до меламеда, що все вимахував києм перед юрбою, — Ребе, він закрився дитиною!

— Заберіть у нього ту дитину! Хапайте хлопця! — кричав реб Моше.

Та ніхто його не чув. Меїра ще кілька разів шарпнули за одягу. Кілька камінців влучили йому в спину і перелетіли над головою. Але він побачив перед собою вільний прохід і добіг до рідної хати. Хтось невидимий відчинив перед ним двері і зараз же замкнув їх за ним.

Меїр поставив дитину на землю у темнім коридорі і вбіг до кімнати.

На столі світилася лампа і біля канапи сиділа вся його родина.

Він убіг і став нерухомо під стіною. Важко дихав, озирався каламутними очима і мовчав. Мовчки дивилися на нього всі присутні.

Відколи рід Езофовічів існував на світі, ніхто з членів його не мав такого вигляду, як цей блідий і задиханий юнак, у подертій одяжі і з болотом на голові, посипаній вуличними порохами.

На спітнілім чолі його червонів слід від влучно кинутого каменя або може й гострої зброї.

Він мав би вигляд спійманого злочинця, коли б не гідність постави, не сяйво очей, де, крім безмежного болю, світилася вперта неподолана воля.

Савл закрити руками лице. Жінки голосно заплакали. Дорослі чоловіки грізно підвелися й хотіли підійти до нього, коли великі віконниці з гуркотом відкрилися, віконні шибки задзвеніли й посипалися. В кімнату впало кілька каменів, вдаряючись об стіну й меблі, а за вікном чути було грізний шум виру, і з нього відрізнявся хрипкий голос меламедів.

Юрба домагалася видати Меїра й ганьбила та лаяла всю родину його.

Езофовічі, перейняті страхом та соромом, стояли, наче вриті.

Тільки Савл відкрив лице, гордовито випростався і швидкими кроками пішов до дверей.

— Тате! Куди ти? — боязко скрикнули жінки й чоловіки.

Він показав рукою на вікна і тремтячими устами промовив:

— Стану на порозі дому мого і накажу тій дурній зграї мовчати та забиратися геть.

Йому заступили дорогу. Жінки обіймали його коліна.

Раптом гамір за вікнами вщух, і почулися тільки вигуки:

— Шамес! Шамес! Шамес!

Справді, від синагогального подвір'я до дому Езофовічів простував шамес (синагогальний прислужник). Видко, духовний суд закінчився, і він поспішав оголосити вирок винуватцеві та всій родині його.

Юрба чорним морем залила весь майдан перед домом Езофовічів. Двері цього дому відчинилися ще раз і зараз же зачинилися. Шамес увійшов до кімнати.

Стурбовано та полохливо озираючись, він уклонився Савлові.

— Гут новент! — промовив він стиха, мов одчуваючи, що в цім привітанні тепер криється жорстока іронія.— Ребе Савле! Не гнівайся на слугу твого, що він приносить до хати твоєї горе та сором. Я виконую наказ великого рабина й усієї кагальної старшини, що сьогодні судили внука твого Меїра і наказали присуд йому й усім вам оголосити.

Савл помовчав хвилину, спираючись на плече сина свого Рафала, а тоді тихим голосом промовив:

— Читай.

Шамес розгорнув папір і почав виспівувати:

„Ісаак Тодрос, син Баруха, рабин шибівський, разом із кагальною старшиною. Довідалися ми, що зухвалий, самовпевнений та непокірливий Меїр Езофовіч, син Беньямінів, вчинив чимало провин та злочинів, у єврействі нечуваних, а саме:

„Він не додержував сабашу і, замість молитися, насмілювався боронити житло відступника караїма, здійсмати руку на єврейських дітей і потайки читати прокляті книжки та співати світських пісень.

„Меїр Езофовіч, Беньямінів син, перед своїми товаришами та приятелями бунтівничі слова проти святого закону та мудрих євреїв промовляв, тим псував юнаків єврейських й отруював їх отрутою безвір'я.

„Вдаючи співчуття до горя та біди народньої, він давав людям злочинні і дурні поради дивитися пильно, що робить кагальна старшина із зібраними грішми.

„Хоч на бороді його вже з'явилося волосся, він, опираючись волі старших, не хотів одружитися і зухвало відкинув заручену йому єврейську дівчину Меру, дочку Елину. Він не віддавав належної шани побожним ученим і розтуляв уста свої, сперечаючись із реб Мошем,

улюбленцем та учнем рабина Ісаака. І на того ж реб Моше злодійську руку насмілився підвести, пхнув його тією рукою так, що пхнутий реб Моше перекинувся у хедері на підлогу, а на нього стіл перекинувся. З цього зчинилося велике безладдя і гармидер, для реба Моше страх і біль, а всьому народові ізраїльському жаль та спокуса.

„Отже, на підставі законів, написаних у святім письмі, і влади над синами ізраїльськими, нам наданої, ми ухвалюємо :

„Взавтра ввечері на зухвалого, самонадіяного і непокірливого Меїра Езофовіча, Беньямінового сина, вустами рабина Ісаака, Барухового сина, буде кинутий страшний прокльон.

„Щоби вислухати цей прокльон, шамеси скличуть увесь нарід з міста Шибова та околиць його, а коли прокльон той упаде на голову його, він буде вилучений від народу ізраїльського і з дому ізраїльського ганебно вигнаний.

„А ви всі, що тримаєте в серці своїм бога і святий закон його, живіть спокійно та щасливо разом з усіма братами євреями“.

Шамес скінчив читати. Він сховав перечитаного папера за пазуху, низько вклонився і швидко пішов з хати.

Запанувала мертва тиша. Гомін юрби не переривав її, бо натовп під вікнами стояв мовчки.

Меїр стояв нерухомо, втопивши очі в те місце, де шамес вичитував вирок. Потім він зняв руки над головою і крикнув :

— Відлучений від народу свого! З дому ізраїльського ганебно вигнаний!

Голос його перервало ридання, що роздирало йому груди. Рвучким рухом відвернувся від присутніх, укрив

лице в долоні, сперся чолом об стіну і заплакав ревно-ним плачем, що краяв серце.

Досить було почути звук цього плачу, щоби зрозуміти, що його вражено в саме серце, що відлучення від народу зачіпало та рвало в ньому найміцніші, найглибші струни його чуття.

Тоді наблизилися до нього дядьки його, жінки та дочки їхні і, хто з гнівом, а хто зі співчуттям, загрозово або ніжно почали його благати, щоб він отямився, скорився. Може пощастить ублагати старшину і вони відмінять наказ свій. Чоловіки підійшли до нього, жінки обіймали його, докори та лайка мішалися з поцілунками.

А він плакав, не повертав до них лица свого від стіни, на крики й прохання відповідав тільки заперечливим хитанням голови і коротким словом :

— Ні! ні! ні!

І це слово, вимовлене крізь ридання, було красномовніше від найдовшої промови, бо в ньому чути було всі відтінки людського чуття: й одчай, і жаль, гнів, благання та любов.

— Тате! — звернувся Рафал до Савла, що самітний та нерухомий сидів осторонь. — Тате! Чом ти не скажеш йому оговтатися та скоритися?

При цих Рафалових словах Меїр відкрив лице і глянув на діда.

Савл також підвів голову, простягнув руки, наче шукав на що спертися, і підвівся зі стільця. Розтулив уста, але не промовив слова.

— Кажі, тате, кажі! Накажі йому! — кричали родичі.

Старий захитався на ногах. Якась страшна боротьба відбилася на його лиці. Кілька разів намагався він щось вимовити — і не міг . . . Аж нарешті пошепки, важко вивалося з грудей :

— Він ще не проклятий... мені ще вільно... Благословляю тебе, сину сина мого!

І тремтячи, з повними сліз очима, він спустився на лаву.

Присутні глянули одне на одного і в очах їхніх було здивовання та пошана.

Меїр підбіг, упав перед дідом своїм на коліна, цілував його і швидко, горячково, стиха шепотів йому, як дуже він його кохає, казав, що піде собі звідсіля, але колись таки повернеться... Тоді схопився на ноги і вибіг з хати.

На той час під вікнами вже не було нікого. Чорна лава люду відійшла на середину майдану і там стиха гомоніла.

Дивно! Коли шамес вичитав слова суворого вироку, хвиля люті, що здіймалася в грудях юрби, раptom опала.

Натовп, що за хвилину перед тим вирував і проклинав, ладний був зруйнувати все, що стало б на дорозі гнівові його, раptom замовк, відсунувся і посумнів.

Де - не - де чути було тільки поодинокий злорадський сміх, слова образи та докори, але від груп, що розсипалися по майдані та прилеглих вуличках, чути було уривчастий шепіт:

— Проте він був добрий та милосердий...

— Він годував і цілував моє дурненьке хлоп'ятко...

— Він не задавався...

— Він своїми руками витягнув батька мого, коли на нього навантажений віз перекинувся...

— Він працював, як робітник, разом із нами...

— Лице його сяяло красою та розумом...

— І всім очам радісно було на нього дивитися...

— Герем (відлучення)! Герем! Герем! — повторяли уста. І голови хиталися здивовано, обличчя блідли від жури, а з грудей чути було зідхання.

Під відчиненим вікном караїмської хатинки почувся тихий поклик :

— Голдо! Голдо!

У вікні з'явилося лице, освітлене місяцем та облите хвилею чорного волосся.

— Меїре! Меїре! Я великий гармидер і жахливі вигуки чула. Серце моє тремтіло від страху. Та байдуже! Ти прийшов!

Дві руки, вкриті рукавами грубої сорочки, простягнулися назустріч юнакові рухом тривожним та радісним, коралі задзвонили на грудях, де плач мішався зо сміхом.

Раптом дівчина скрикнула.

Меїр стояв тепер перед нею, вона побачила його подерту, скривавлену одержу та рану на чолі.

— Ох! — тяжко зідхнула вона, піднісши руки до свого чола, а потім спустила їх і, похилившись до юнака, що сів під вікном на лаву, пошепки, стримуючи подих, щось примовляючи, почала пестити долоньями його запорошене волосся та поранене чоло.

У цих палких пестошах було якесь материне почуття, бажання загоїти, заспокоїти та потішити.

Якийсь час він сидів як людина, що спочиває від смертельної втоми. Спершись головою до варцаби, він відкритими вустами важко вбирав холодне нічне повітря. Місячне сяйво відбивалося в його сухих очах, що з похмурим питанням дивилися на сріблясті хмаринки.

— Меїре! — прошепотіла Голда, — скажи ж мені, що там сталося?.. за що тебе ті люди били й мордували?

Похмуро засвітилися Меїрові очі, коли він відповідав їй:

— Били мене люди й мордували за те, що я не хотів іти проти правди серця мого і на все, на що

нарід каже: згода! Я не казав: згода. Я мушу йти в далекі світи, бо взавтра кинуть на мене страшний прокльон і ганебно виженуть з дому ізраїльського.

— Герем! — скрикнула дівчина і з жахом ухопилася за голову.

Якийсь час вона так стояла.

Проте згодом, замислилася, і лагідний усміх освітлив її личко.

— Меїре! — прошепотіла вона, — зейде мій також проклятий... але зейде каже: „Хто проклинає, тому гірше, як проклятому... і настане час, коли справедливість увійде в серця людські і вони благословлятимуть імення проклятих“...

Меїр довго дивився на дівчину.

Вона говорила із захватом, запалі очі та личко її сяяли щастям надхнення.

— Голдо, — промовив він стиха, — ти половина мого серця. Ходім зо мною в світи! Ми одружимося, і взявшись за руки, разом терпітимемо людські прокльони та працюватимемо ця того, щоб колись нарід благословив імення наші.

Голда стояла, сяючи полум'ям невимовного щастя.

— О, Меїре!.. — скрикнула вона. Хотіла ще щось сказати — і не могла.

Він пригорнув її голову на свої груди і вустами припав до шовкової хвилі її волосся.

Але це була одна хвилинка. Раптом дівчина випросталася, задихана, і тремтячими вустами промовила:

— А зейде?

Меїр глянув на неї, наче людина, збуджена від сну.

— Правда твоя, Голдо! Та що його робити? Що буде з тобою, коли очі діда твого заплющатся вічним сном, а ти залишишся тут одна, серед убозтва та людської зневаги?

Голда сіла, бо ноги підгиналися під нею. Бона провела руками по гарячих лицях і за хвилину, звівши очі вгору, відповіла :

— Сяду на порозі цієї хатини, прястиму вовну і дивитимуся на той шлях, що ним ти колись повернешся...

Меїр підвівся. Вже не відчай, а сила й відвага світилися в очах його.

— Я повернуся! — скрикнув він. — Я довго, жадібно питиму з джерела мудрости, а потім повернуся сюди і вчитиму бідний нарід мій...

Довго-довго дивилися вони одне на одного. І кохання, що світилося в їхніх очах, було таке саме чисте та героїчне, як чисті та героїчні були серця їхні.

Раптом вони почули тихий дитячий сміх. На порозі хатини сидів Лейбеле і тримав в обіймах своїх білеське Голдине козенятко.

— Цей хлопчик завжди ходить за тобою, — промовила Голда до Меїра.

— Він поцілував мене сьогодні, коли всі били мене, — сказав Меїр і підвівся, щоби йти.

Голда відійшла від вікна і з'явилася у дверях. Хлопчик підвів на неї лагідні, майже розумні очі.

— Можна з козеням погратися? — прошепотів він.

— Хочеш молока?

— Хочу. Дай.

Дівчина винесла з сіней глиняну кварту з молоком і напоїла його.

Потім сіла на порозі і спитала :

— Чий ти син?

Лейбеле якийсь час мовчав. Він звів очі вгору і хитав головою. Видко було, що він бореться з неслухняними думками. Нарешті він показав пальцем на Меїра, що швидко відходив від них, і промовив :

— Його,

При цьому він засміявся. Це був не дурнуватий сміх, а виявлення радості, що її відчула бідна дитина, коли їй пощастило одним словом висловити свою щирю любов і свої невизначені бажання.

Х

Збуджений настрої панував у містечку. З усіх околиць сходилися люди до великої темної синагоги. Під замшеним триповерховим дахом довгастими вузькими плямами світилися вікна. На небі вже проступали зорі.

Святий будинок являв собою велику залю, де могло вміститися кілька тисяч люду; заввишки вона досягала двох поверхів.

Стіни її окреслювали чотирикутник, були білі, як сніг, і рівнісінькі; тільки вгорі проходила важка галерея, оточена різб'яним високим бар'єром.

На підлозі тісно стояли дерев'яні лави від дверей аж до того місця, що на кілька ступнів здіймалося над підлогою й оточене було гарними різб'яними ґратами.

На цім підвищенні стояв стіл розкладати величезний аркуш Тори (біблії), коли належало читати народові уривки з неї. Звідти говорилося релігійні промови та казання. Там же ставав хор з підлітків та юнаків, що приєднувався до голоса кантора, коли той виспівував молитви.

Сім стосвічних люстр спускалися зі стелі на срібних шнурах. Морем світла заливали вони галерею, де за різб'яним бар'єром видко було мозаїку жіночих обличь, та лави внизу, де сиділи дорослі бородаті чоловіки, обтулившись білими покривалами (талесами).

Але найбільша люстра, із срібними прикрасами, що подзвонювали в повітрі, висіла перед нішою, що містилася межі двома колонами,

Там променилася гаптована золотом та оздоблена золотими китицями темночервона оксамитова завіса. Над нею на синім тлі проступали білі літери стародавнього письма, а долі біля неї стояв кантор, закривши голову талесом і виспівував старі псалми.

Ніколи ще Еліезерів чудовий голос не брнів так урочисто, мов потопаючи в морі безмежної, муки та благання. Велика зала повна була звуків, що невпинною рікою лилися з його грудей.

Хор, стоячи на підвищенні, час від часу кидав могутні акорди, а натоп у захваті та насолоді стояв мовчки та нерухомо.

Часом тільки хтонебудь похилився до сусіди і пошепки говорив: „Це він так молиться за свого друга, що його сьогодні мають проклясти“...

Раптом у чудовий канторів спів та глибоку мовчанку люду вдерся глухий голосний стукіт, що повторився кілька разів.

Голос Еліезера увірвався, неначе золота струна, що її шарпнула брутальна рука. Люди подивилися туди, відки йшов стукіт.

З підвищення за дерев'яними ґратами зник хор молодих співців, а на їхнім місці з'явився худий, похилий чоловік із довгою шиєю, темним обличчям та чорною, як ніч, бородою. Очі йому світилися, мов жарини. Обома руками тримав він величезну книгу і вдаряв що сили нею по столі, даючи наказ людові мовчати.

Мовчанка запанувала по всій залі, тільки з сіней ще чути було якийсь шум і прмглушені вигуки.

Там кількадесят чоловіків різного віку оточували юнака, що з блідим обличчям, заціпленими вустами та сухими гарячковими очима стояв, припершись плечем до одвірка.

Це був Меір.

У вухах його лунав шепіт :

— Ще є час, ще можна! Змилуйся над собою й над родиною своєю! Скорися! Біжи мерщій, швидше, припади до рабинових ніг! Ой, герем! герем, герем!

Він наче нічого не чув. Сильні руки він склав на грудях, а насуплені брови надавали чолу його, пере-різаному червоним рубцем, вираз похмурого суму та непереможної волі.

— В ім'я бога батьків наших! — заgrimів низький басовий голос Ісаака Тодроса.

По всіх натовпі перебіг приглушений гомін, неначе одне велике тіло здригнулося і завмерло знову.

Ісаак Тодрос поволі й виразно почав промовляти :

— Силою та потужністю світу, в ім'я святого закону нашого та шостисот тринадцяти правил, ще є у цім законі, ми нищимо, виганяємо, ганьбимо, соромимо та проклинаємо зухвалого та непокірливого Меїра Езофовіча, Беньямінового сина...

Він на хвилину зупинився і звів руки над головою. Потім ще палкіш почав говорити далі :

— Хай його проклене бог єврейський! Хай проклене його сильний та страшний бог, що ім'я його люди промовляють із жахом! Хай проклене його вся сила небесна! Боже! Знищи і викоріни його на віки! Хай грім ударить над головою його! Хай сатана йде назустріч йому! Лихі слова та стогін хай зустрічають його всюди, куди він звернеться. Власний меч хай проб'є груди його і стріли його хай полоняться! Янголи святі хай женуть його і хай не має спочинку нога його! Хай стежки його будуть небезпечні, а за супутника йому хай буде відчай. Хай господь не простить йому! Навпаки, хай гнів та помста божа паде на цього чоловіка і просякне його до кісток! Хай зникне він з землі, а ім'я його хай буде стерте з піднебесної просторині!

Тут Тодрос на хвилину замовк і набрав повітря у груди. Далі вигуки його стали уривчасті, глухі та важкі:

— Від того моменту, коли прокльони впали на голову його, хай він не наслідуються підійти до жодної єврейської святині ближче як на чотири лікті. Під карою прокльону та відлучення від народу єврейського хай жоден єврей не наближається до нього ближче як на чотири лікті, і хай не наважується хату свою для нього відкрити, ані подати йому води, хліба чи вогню, хоч би побачив, що він знемігся і гине без притулку від голоду, хороби та біди. Навпаки! Хай кожен, зустрівши його, плює в лице йому слиною вуст своїх, каміння кидає під ноги йому, щоби він зашпортнувся і впав. А майно його все віддати на кагал!

Хай увесь ізраїль знає за ту помсту та ті прокльони, що впали на відлученого!

Ви всі, хто своїми вухами чули це, повторюйте ці слова та накази у кожному місті, на кожному місці, куди занесуть вас ноги ваші, а ми цю звістку розішлемо до всіх громад та міст, де живуть брати наші, від краю і до краю світу.

Хай так станеться! А ви всі, що вірні залишилися панові богові вашому та законові його, живіть щасливо!"

Він замовк. І миттю всі вогні в люстрах згасли, а в чотирьох кутах залі загреміли і завили сурми.

До цього уривчастого, довгого, моторошного звуку прилучився голосний хор людського плачу, стогонів та вигуків. Найголосніший крик почувся у сінях. Він був тим жахливіший, що виходив із сильних, мужніх грудей.

Чути було там у сінях якийсь гомін, неначе когось то випихали, то закликали. Меїр зник з порогу синагоги. Ближче до вітваря кілька дорослих чоловіків роздерли собі на грудях одержу і впали ниць на землю.

— У поросі лежать потужні Езофовічі, — казали подекуди, показуючи на них.

На галереї чути було плач і голосіння жіноче, а в залі купа бідно вдягненого люду здіймала і заломувала над головою спрацьовані мозоляві руки.

Тодрос обтирав рукавом краплистий піт із чола, груди його важко дихали, уста тремтіли. Він сперся обома руками на бар'єр і, похилившись наперед, почав дивитися на кантора.

Він тому на кантора дивився, що за обрядом по словах страшного прокльону, кинутого на одну людину, мало почутися благословення до всього люду і благословення це повинен був виголосити кантор. Тодрос чекав, доки скінчиться обряд. Чому кантор так забарився і не виконує свого обов'язку? Еліезер стояв, звернувшись лицем до вітваря. Коли рабин вигукував прокльони, видко було, що канторові плечі здригалися під талесом.

Проте потім він перестав здригатися, скаменів із підведеною головою і дивився кудись у далечінь. Нарешті він простяг угору руки. Це був знак, що він закликає люд мовчати та приєднатися до молитви. Сурми, що ввесь час вили та стогнали, замовкли. Замовк також лемент та стогін людський.

Пригашене світло засяяло знову і серед тиші, перерваної тільки тихим плачем, дзвінкий як срібло і чистий як кришталь голос поволі, урочисто, із приглушеними слізьми, почав промовляти:

— Хай милість та благословення спочинуть на тім чоловікові, що на нього впали ці несправедливі прокльони! Хай лихо та нещастя промине його, хай довгі часи й роки проживе він на цій землі! Хай щастить йому у всіх ділах рук його! Хай він звільниться від темряви та кайданів разом із усіма братами своїми євреями. Хай так буде! Промовляйте: амінь (хай так буде)!

Він замовк. Кілька секунд у залі панувала тиша здивовання, а потім із кількохсот грудей залунав вигук:

— Амінь!

— Амінь!—закричали Езофовічі, підводячись із землі, куди вони попадали в однаї.

— Амінь!—почулося з галереї, де лементували жінки.

— Амінь!—повторили біля віттаря юнацькі голоси.

Рабин одірвав руки свої від поруччя, випростався, здивованими очима глянув навколо і крикнув:

— Що таке? Що це значить?

Тоді Еліезер повернувся лицем до нього і до всього натовпу. Талес упав йому з голови на плечі. Лице його шарілося від запалу, сині очі світилися гнівом та завзяттям.

— Рабі! Це значить, що серця та вуха наші не хотять більше чути таких прокльонів!

Ці слова були мов бойовим гаслом.

Тільки Еліезер їх промовив, як по обидва боки від нього тісною лавою стали кількадесят юнаків та підлітків.

Поміж ними були найближчі Меїрові товариші та приятелі, але чимало було і таких, що тільки здалеку часом бачили його, дивувалися з його зухвалості й не розуміли його.

— Рабі!—почулися голоси,—ми не хочемо більше слухати таких прокльонів.

— Рабі! прокльони твої породили в душах наших прихильність до проклятого!

— Рабі! Ти кинув герем свій на чоловіка, що здобув любов люду!

Тодрос зробив зусилля і вийшов з остовпілости, яку завдало йому здивовання.

— Чого ви хочете?—крикнув він.—Що ви кажете? Хіба нечиста сила оплутала душі ваші? Хіба не знаєте,

що закони наші наказують мститися і проклинати тих, хто бунтує проти них?

Але серед молоді протиснувся Бер.

— Рабі! — промовив він, — чи рахував ти коли, скільки розумних голів і щирих сердець загубили ви, Тодроси, своєю суворістю? Скількох кинули у п'їтьму на потайні муки?

— Рабі! — кричав чийсь юний, майже дитячий голос. — Чи довго ще ти і всі, що держать твою руку, будете відпихати нас від чужих вогнів? А як без них серця наші сохнуть від горя, і ми гниємо в болоті!..

— Нещасні! Несамовиті і грішні! — на все горло закричав Тодрос. — Ви ж на власні очі бачили, як нарід зненавидів його, побив камінням і на чоло його поклав червону печатку прокльону.

— Твої недобрі слова вигнали з сердець наших гнів на неповинного, а з очей наших течуть сльози співчуття до нього, бо ти, рабі, засудив на смерть молодість.

Раптом із натовпу вискочив меламед, став коло бар'єру просто проти бунтівників.

— Біда! Біда! Біда зухвалим, що не шанують слуги божого!

Елієзер відповів:

— Настає пора, коли нарід струсить кайданами своїми, впадуть з верхів сліпі та горді, а ув'язнені вийдуть на волю...

Меламед увесь тремтів, мов у пропасниці. Він звернувся до присутніх і голосним криком почав закликати їх якнайшвидше стати на оборону покривдженого вчителя і бунтівників покарати. Та що довша та завзятіша була його промова, то виразніш зростало в ньому здивовання.

Ніхто й не ворухнувся.

Меламед нарешті зрозумів, що заклики його йдуть на марне.

Він замовк і тільки здивовано витріщав очі. Чому його не слухалися? Він цього просто не міг збагнути.

Але в скаламученім розумі Тодроса майнув промінь світла і в ньому він побачив страшну для себе правду.

У цих молодих серцях, що повстали проти нього з таким незрозумілим завзяттям, збудилися й голосно кричали всі прагнення і протести, що втіленням і жертвою їх був той чоловік, якого він прокляв.

Значить, не один Меїр серед євреїв був такий? Він тільки сміливіший, завзятіший, поривчастий та гордий.

Над цими головами, що їхня одвага і зухвалість так дивували його, стояв новий час. Він дихав бунтом та бурею і нищив усе, що ставало межи ним та найвищою правдою.

Люд розходився. Ішли один по однім, похмурі та замислені. В серцях їхніх точилася боротьба, вони не знали, на що рішитися.

Пішли всі, навіть ті, що були вірні прихильники рабина. Галерея часом здригалася від швидких кроків жінки, що затрималася ще у залі. Біля вівтаря вже нікого не було.

* * *

Меїр поволі зійшов на високий ганок рідного дому і взявся за клямку дверей. Звичайно у цей час двері вже були зачинені, але тепер вони легко відчинилися. Він пройшов вузьким коридором і зупинився у широко відчинених дверях великої кімнати.

У цілому домі панувала мертва тиша. Невже всі полягали спати? Це було неймовірно. Але жоден шум не повинен був втручатися у прощання прабабки з правнуком, щоб не відігнати його від її колін.

Старенька спала і посміхалася крізь сон. Меїр сів біля ніг її й поклав на її коліна свою голову. Останній раз спочивав він під рідною стріхою.

— Бобе! — промовив він стиха, — елте бобе!

Фрейда спала тихо, мов дитина. На її поморщенім чолі, неначе легкі сні дитячі, грало срібне місячне сяйво.

— Я тебе вже не побачу... ніколи... ніколи...

Притиснув до вуст її маленькі сухі руки, що стільки разів колисали та пестили його і потім боронили від усякого лиха.

Голова Фрейди ворухнулася, серезки задзвонили і заіскрилися в місячнім світлі.

— Кіндлебен! — прошепотіла вона, не розплющуючи очей, і знову заснула.

Меїр замислився.

Поклавши голову на прабабчині коліна, він думками прощався з усім і зі всіма... Потім підвівся і поволі пішов з кімнати.

У темнім коридорі він одчув, як хтось несподівано обіймив його сильними руками і поклав йому за пазуху щось важке.

— Це я, Меїре! Я, Бер! Дід твій шукав у родині своїй відважного чоловіка, щоби дати тобі трохи грошей на дорогу, і знайшов мене. Усі в домі жалують тебе... Жінки плачуть, лежучи у ліжках своїх... Дядьки лихі на рабина та кагальну старшину... Дід мало не вмліває від жалю... проте ніхто не хоче тебе бачити... Отак у нас! Розум тягне в один бік, стара віра у другий. Та ще й до того страх! Та ти, Меїре, не дуже журися. Ти щасливий! Я тобі заздрю. Ти не злякався того, чого я колись ізлякався, і вийдеш на ясне світло. Сьогодні приятелі твої обстали за тобою, а нарід мовчав і не обстав за рабином. Це початок, але кінець ще далеко! Якби ти взавтра з'явився перед місцевими

людьми, вони б знову злости проти тебе у серцях своїх набралися. Ти йди! іди в світ! Маєш молодість, маєш завзяття, життя перед тобою. Колись може ти повернешся до нас і зробиш край темряві та злочинам нашим. Колись ти станеш там, у широких світі, дужий та вчений. Тепер іди на велику боротьбу з усіма перешкодами, що їх перед тобою чимало. Борися з ними. Будь Баал - Тресим (муж озброєний,), як 'за давніх часів великі мужі наші. І хай щодня буде з тобою благословення моє і всіх людей, що так, як і я, „хотіли і не змогли, прагнули і не дістали, йшли і не дійшли“.

Вони обіймилися.

Бер зник за дверима, що стиха відчинилися і зачинилися за ним.

Ніщо в домі не озвалося і не ворухнулося. Стіни рідної хати неначе мовчки кричали до проклятого : іди, іди собі!

Пішов.

На дворі світало. Містечкові майдани та вулички спали, обгорнуті сивою млою осіннього ранку.

У цій імлі потопали сиві порожні поля, що ними простував Меїр упевненим швидким кроком.

ДАЙ КВІТОЧКУ

Головна вулиця міста Онгороду повна люду, повна гамору. Люди йдуть, їдуть, поспішають, гомонять та справляють галас різними способами.

Посеред вулиці гуркотять повози, з боків вузькими пішоходами обминають одне одного юрби перехожих. Кожен поспішає, кожен нетерпляче прагне до когось або до чогось...

Чи помічаєте ви у цій метушні стару жінку, що поволі йде краєчком пішоходу, попід самими кам'яними мурами будинків?

Часом, щоб трохи спочити, вона спирається на мури своїми згорбленими плечима. Вона важко дихає, на поморщенім лиці рясніють краплі поту. Видко, вона дуже змучена і не від самої тільки сьогоднішньої мандрівки. Дні, місяці, роки, усе своє довге життя прожила вона отак само, серед галасливої юрби, що стручує її десь у невивідне місце, на гостре каміння бруку чи під сами мури міських будинків.

Дивіться, як зігнулася дугою її постать, як поморщилося й пожовкло лице з обвітреною шерсткою шкірою, як зів'яли й глибоко запали вуста, як вигоріли темні, колись чорні мов оксамит очі, як тремтять над ними повіки без вій! А скільки зморшок на низькім темнім чолі!

Голову свою стара пов'язала хустиною, що досі зберегла ще свій жовтий колір, дарма що вже дуже блаженька. Кінці хустини ззаду зв'язані і падають на плечі, широка блуза латана на плечах і на грудях і на спині. Старечі ноги, що ступають по гострім камінні бруку, взуті в низькі подерті черевики та сині панчохи. Вони виглядають з-під спідниці, що аж тяжка стала від бруду, налиплого на ній довгими роками.

Чи не знаєте ви, читачу, цієї жінки? Я її добре знаю. Її на ім'я Хаїта, професія — купувати й продавати старі речі, вона тандитниця.

Чи пробачите ви мені, читачу, на тому, що я знайомлю вас із особою, що стоїть на такім низькім щаблі у нашім громадянстві?

Та ба! Я люблю стару Хаїту, а щодо її низького становища у громадянстві, то коли б громадське становище людей відповідало тому, скільки вони зазнали лиха та напрацювалися на своїм віку, то, можу вас запевнити, тандитниця Хаїта на старість літ своїх стояла б у громадянстві на щаблі високім, ще й дуже високім...

Не завжди вона була тандитниця. Її минуле... Я маю дивну й незрозумілу охоту пізнавати та відгадувати минуле таких істот з поморщеними обличчями, на яких пожовклі тремтячі повіки прикривають очі, червоні від виплаканих сліз.

Пригадую собі, колись за кордоном в галереї малюнків я побачила намальоване одне таке лице. Я забула за гарні краєвиди і чудові портрети пишних паній в оксамитових убраннях і довго стояла перед цим старим зім'ятим лицем, дивилася в його погаслі очі, посміхалася до зів'ялих вуст і думкою питала:

— Яка ти була замолоду? Де жила? Кого кохала? Яких мук, розчарування та праці зазнала ти на своїм довгім віку?

Хаїта не завжди була тандитниця. Замолоду — чи ж повірять мені читачі? — вона була струнка гарна дівчина, з рум'яним білим личком, з густою, хвилястою косою, з такими чорними очима, що, заглядаючи в їхню племенисту глибочінь, мимохіть згадувалося сяйво східнього неба.

Хаїта народилася на селі, у корчмі. Маленька це була корчма, темна, похмура, з похилими стінами та прогнилим дахом. Але навколо неї простелилися пишні килими чудових сіножатей. Взимку широкі ниви білили білим укривалом недоторканого снігу, а влітку вони хвилювалися золотими хвилями колосся.

Поблизу межі незабудками біг струмок, що вдень і вночі дзвенів сріблом, а трохи далі дубовий гай загортався ввечері у білий серпанок імлі, а рано прокидався, залитий рожевим сяйвом...

Недалеко був ще чудовий старий затишний сад. Та він належав до пана, так само, як і корчма, що її орендував Хаїтин батько.

Убога була ця корчма, вбогий був і єврей-шинкар, що орендував її. Чимало було в нього дітей. Синів він оженив, дочок повіддавав заміж — звичайно, за таких бідаків, як і сам. Коли Хаїті виповнилося п'ятнадцять років, її засватали в місто Онгород за Лейбу, також досить убогого. Тільки й майна було в Лейби, що кінь та віз. Він возив з млина тяжкі лантухи з борошном. І через це борошно він усе життя був білий: біле лице та одяга, біле волосся та брови. Коли він рухався, борошно сипалося з нього, мов сніг з людини, що йшла полем у метелицю.

Ступивши на міський брук, Хаїта назавжди попрощалася із зеленою лукою, де вона так часто спала у високій траві під теплим промінням травневого сонця. Попрощалась із струмочком, що в його хвилях похилі

верби купали своє гілля, а вона, злізши на вербу, колхалася разом із нею над водою... вода все плила і плила наперед, дзвеніла срібними дзвониками і, неначе чорні зорі, відбивались у ній очі дівчини, що здивилася у воду...

Розлучилася вона із золотими нивами, де, голосно сміючись, ховалася не раз у житі від свавільних братів і з бідною батьківською корчмою. Часто ввечері на порозі тієї корчми сидів її найстарший брат і серед вечірньої тиші грав на скрипку щось довге та сумне. Було, сяде Хаїта біля брата на приступочці і слухає, як він грає.

Коли брат грав, у нього стояли в очах сльози, і Хаїта питала його, чого він плаче. Він їй ніколи не відповідав на це. Обоє вони не знали, чого їм так важко на серці. Темні вони були, нічого не знали... Проте журилися за чимось, чого їм було шкода, і жах прокидався в серцях їхніх...

З усім цим Хаїта розлучилася, ставши на міський брук. Місто поглинуло її. Одна думка заповнила тепер усе її існування: що робити, аби не загинути з голоду, допомогти у важкій праці чоловікові свому, прогудувати та виховати дітей? І Хаїта робила багато дечого.

Вона купувала дрібний крам, складала його у кошики і так обвішувалася ними, що виглядала, неначе горбата спереду і ззаду. Вона тягала ці кошики по всім місті і продавала крам. Або знову торгувала садовиною та городиною і так навантажувалася нею, що шкатульгала, мов була з роду крива на обидві ноги. Або знов...

Та я не буду розповідати всього, чим була Хаїта, і що вона робила протягом усього свого довгого життя. Я повинна тільки сказати ще одну річ. Хаїта часто ходила на єврейське кладовище, що було далеко за містом. Там на пісочанім горбі стоїть цілий ліс поставленого сторч каміння — це надгробки.

Часто доводилося Хаїті ходити на цю пісочану гору і, коли вона йшла туди, перед нею йхала, підскакуючи на нерівнім брукові, хура з довгою дерев'яною скринею. Ідучи за хурою, Хаїта заходилася плачем, а коли потім вона поверталася з цієї прогулянки, на пісочанім горбі ставало на один камінь більше.

На цих каміннях були понаписувані різні ймення: Хаїтиного чоловіка; брата, що завжди так щиро та тепло ставився до неї; її матері; сина, що був діямантом її заплаканих очей; дочки, що червоною трояндою розцвілася на тернистім шляху її життя.

Як воно буває зі старими людьми, Хаїта через смерть або розлуку розгубила усіх близьких людей... Хто помер, хто заїхав на чужину, а хто забув за неї, став їй чужий...

Тепер вона проживає сама одна. Скупує стару одягу, збирає по смітниках старі викинуті ганчірки, і носить усе це за плечима у великім плетенім кошику. Свій чудний крам вона продає ще чуднішим покупцям — і живе!

Невже ж вона так і живе, без жодних радощів, без утіхи? Невже ніщо на світі не може засвітити ясні іскри в її згаслих очах, ані викликати на поморщенні зів'ялі уста веселий, лагідний усміх?

Подивіться тепер на неї, коли вона, зігнувшись під тяжким кошиком, іде самим красчком пішохода, аж по стінах шурує своєю подертою одежиною... Ось вона підвела голову в жовтій хустині, блиснула очима, посміхнулася і тремтячим голосом гукнула:

— Хаїмке! Ну! Хаїмке!

Маленький шостилітній хлопчик, що переходив вулицю, почув цей заклик. Він підбіг до Хаїти, обіймив її похилу ший, голосно поцілував поморщене лице, потім миттю повернувся і, з веселим сміхом та галасом,

Свій чудний крам вона продас ще чуднішим покутцям

вискоком побіг за юрбою старших хлопчиків, що чвально мчали на ріг вулиці. Там уже кілька днів тому повішали велику вивіску, де був намальований велетень у рожевих штанях та зеленій сорочці.

Щоб зайти до помешкання, де показували велета, треба було платити гроші, а з його портрета, що висів на стіні будинка, Хаїмко та його товариші любували без грошей цілими годинами.

Отже Хаїта не була самотня. Хаїмко — це її внук, син наймолодшої її дочки, тієї самої, що короткий час неначе троянда цвіла на тернистім шляху її життя. Смерть забрала цю квітку, але Хаїта тішилася з її портрета — дитини, що від неї залишилася.

У Хаїмка материне волосся, каштанове, кучеряве, воно закручується численними кільцями. А очі в нього такі, як були колись у його бабки — великі, чорні, широко розплющені на блідім, худенькім личку. З Хаїмка гарненький хлопчик.

Його одяга виразно свідчить за професію його бабусі. Уже рік, відколи він носить жилетку, курточку та білий перкалевий картуз. До картуза пришитий дуже зім'ятий шкіряний козир, проте Хаїмко рідко коли вдягає картуз. Найчастіш він залишає його вдома і біжить на вулицю у рудій ярмурці, що ледве прикриває саму маківку його голови.

Хаїта завжди сама все Хаїмкові шиє. Правда, це трапляється дуже рідко. Але зворушливий вигляд має ця стара бабуся, коли вона у великих окулярах, що до половини закривають її поморщене чоло, сидить на низенькім стільчику і при тьмянім світлі лямпочки із високим шклом щось крає своїми темними руками, примірює, зшиває.

Це вона робить із найбільшим напруженням думки та зору і час від часу щось стиха бурмотить сама до себе.

Вона тепер звикла сама з собою розмовляти.

— Хто то там тепер живе?.. — шепоче вона часом.

Це вона згадує ту маленьку корчму, де народилася й виросла.

— Ой - ой! Які ж вони були гарні!

Це Хаїта згадує старі дуби того веселого гаю, що під ними вона походжала колись замолоду та за дитячих літ.

Часом вона посміхається і хитає головою з жартівливим докором. Перед неї із срібним дзвоном плине струмочок, а у хвилях мигтять чорні очі дівчини, що задивилася на воду.

Часом Хаїта зідхає.

— Як він помер,— каже вона,— то був біліший від борошна, що раз - у - раз тягав на собі! Він молодий помер. Усе життя таскав на віз тяжкі лантухи... знемігся... і загинув...

І вона починає шепотіти якусь молитву. Або промовить:

— Людина — як подих, дні її минають мов тіні!..

Такими хвилинами Хаїта згадує свою молоденьку дочку, згадує свою квітку, що її зірвала смерть...

Та буває й так, що з Хаїтиних пальців вислизає груба голка. Вона сердито стискає кулаки, а очі її світяться гнівом.

— Ой - ой! Погана жінка! Злодійка! Вона мене скривдила! Вона мене підвела! Взяла з мене два злоті¹⁾ за таке дрантя! А хто мені тепер за нього стільки дасть? Ой, лишенько моє! Вона мене занапастила!

Згодом Хаїта замислюється, заспокоюється і додає:

— Ну, хто мені за нього стільки дасть? Хіба що та дівчина, що стала на службу в багатих людей! Вона

¹⁾ Злотий — 15 копійок.

ні на чому не розуміється, їй аби сміятися та гуляти... Я до цієї блюзочки блискучі гудзики пришию та й показуватиму не з того боку, де діри, а з того, де гудзики блищать! То може вона мені і три злоті дасть! Злотий прибутку матиму! От було б щастя!

Мріючи про великий прибуток — цілий злотий, хитро посміхаючись на думку за блискучі гудзики, що ними вона вввзвтра засліпить очі веселої поскакухи - робітниці, Хаїта починає дрімати. Ноги її нестерпно болять від каміння, що по нїм вона ходила цілісінький день. Вона б рада вже лягти спати.

Хаїта підводиться з місця, але чує під ногами якесь тіло. Тремтячими руками стара бере лямпочку і схиляється до долівки.

Виявляється, це Хаїтко, що перше сидів коло її ніг, гомонів і придивлявся, як бабуся зшиває для нього якесь лахміття. Тепер він лежить скулившись на долівці і солодко спить, стискаючи в руці шматочок бублика.

Зів'ялі Хаїтині уста посміхаються широким посміхом. Вона ставить лямпу на стіл, бере внучка на руки і, міцно цілує його личко, що зашарілося від сну, примовляє:

— Ой ти, маленький сплюшку! Я мало не впала через тебе!

При останніх словах вона так сміється, що не може духу захопити. Хаїтко прокидається, розплющує сонні оченята і мерщій несе до рота свого бублика. Бабуся кладе його спати і вкриває периною.

— Бобе! (бабусю) — каже дитина.

— Ну? — питає Хаїта, роздягаючи його.

— А де той п'ятак, що мені сьогодні пуриць (пан) дав?

Це запитання справляє на Хаїту дуже неприємне вражіння.

— Де той п'ятак? — каже вона.— Я його за вікно кинула! Ти його виканючив? А хіба я не казала тобі, щоб ти не жебрав? Як ти знов мене не слухатимешся, то я тебе різкою наб'ю!

Хаїмко не чує бабусиних докорів та загроз. Він знову спить, стискаючи у кулачку свого бублика та закинувши над головою ручку в подертім рукаві. Темні вії кидають на рожеві личка довгу тінь, а маленькі вустонька лагідно склалися.

Стара бабуся ще якийсь час сердиться, але потім витягає з кишені того п'ятака, що вижебрав онучок. Вона оглядає його з усіх боків, мов хоче перекопатися, чи не зробила вона справді такої дурниці — кинути гроші за вікно! При цьому Хаїта тяженько зідхає, сумно хитає головою, нарешті засовує його під перину і каже:

— Ну! Що його робити? — і додає: — Біда!

Іноді бабусі з онуком разом буває дуже весело. Це найчастіш буває тоді, коли ввечері Хаїта повертається додому і приносить на спині кошик, повний купованого та знайденого лахміття.

Хаїтина хатина стоїть найдалі у тім лабіринті¹⁾, що його являють собою вулички та хати єврейської частини міста Онгорода. Це така низенька халупка, що Хаїта рукою може дістати до чорного сволока. Велика піч займає половину хати. Єдине віконце зашклене маленькими шматочками шкла. За ним немає вулиці. Тут просто сила хатин та вузеньких подвір'їв, переплутаних у безладді між собою.

Трапляється, що Хаїмко випередить свою бабуся і перший увечері повертається додому зі своїх мандрівок. Він хлопчина спритний. У хатині поночі, проте він знаходить сірники, світить маленьку лямпочку і

¹⁾ Лабіринт — заплутане місце, де легко заблудити.

ставить її на віконце, щоби бабусі було ясно, куди вона повертатиметься додому.

Усе це Хаїмко робить поважно, поволі, обережно. Потім розпочинає провадити в хаті свої географічні досліди. Насамперед він поринає у пітьмі на печі і так шарудить там, що відразу знати, що він там розгортає старий папір. Потім нишпорить під столом, під бабчиними перинами та подушками, під своєю периною, що лежить долі в куті.

Часом усі ці розшуки не дають жодних наслідків, але частіш під припічком або під периною Хаїмко знаходить черствого бублика, шмат хліба тощо. Тоді він сідає в куті, зі смаком їсть знайдені ласощі і чекає на бабусю.

Невдовзі чути, як за вікном гупають Хаїтині черевки. Низенькі двері хатинки широко відчиняються, у них з'являється насамперед ясножовта хустина, що обгортає голову старої, потім її згорблені плечі, а тоді й великий кошик, повний різнокольорового лахміття. Де-не-де блищить гудзик, що прикрашає якусь виношену одягу. Хаїмко зривається з місця, біжить до бабки, допомагає їй зняти з плечей кошик. Потім він простягає до неї ручку з недоїдком бублика або хліба і каже:

— Їж, бобе!

Часом Хаїта бере простягнуту до неї їжу, але найчастіш вона буває така зморена, що з голосним стогоном сідає на долівку біля кошика і безсило спускає руки.

Хаїмко бере ляпчочку з вікна, ставить її на долівку, а сам сідає проти бабусі і жадібно занурює обидві руки в її кошик.

Яке щастя! Який крик захвату!

З кошика виходять на світ скарби за скарбами. Часом цікаві та нетерп'ячі Хаїмкові руки насилу витя-

гають з кошика велике, довге шовкове вбрання з різними прикрасами. Воно геть подерте та замащене, але Хаїмко не помічає ні дір, ні брудних плям. Він бачить тільки гарний фіялковий або рожевий колір і, роззявивши рота, любує на гарний малюнок матерії.

За убранням виходить на сцену солом'яний капелюшок, зім'ятий, з обідраним денцем, проте прикрашений великою трояндою та оперізаний блакитною биндою. Побачивши троянду, Хаїмко хапається обома руками за голову від захвату. Потім, мабуть на те, щоб краще приглянутися до такої краси, він надягає капелюшок бабці на голову.

Хаїта не боронить йому це робити, навпаки, очі її сяють і посміхаються з-під троянди, що відтінює її пожовкле чоло. Хаїмко милується нею, схиляючи голову то в один, то в другий бік, і захоплено каже:

— Шейне бобе! а шейне бобе!

За капелюшком ідуть черевики, маленькі дитячі черевички, подерті, замащені, але червоні, сап'янові. Хаїта не купувала їх, а просто підняла з землі під вікном якогось багатого будинка. Миттю черевички опинилися на Хаїмкових ногах.

Він скаче, стрибає у них по всій хаті, раз-у-раз зупиняється, присідає і розглядає їх із захватом. Хаїта спочиває, дивлячись на щасливу дитину.

— Хаїмку, ти сьогодні нічого не здобув у місті?

При цих словах вуста старої тремтять, очі неспокойно бігають і ховаються під вії. Видко, Хаїта встидається свого запитання.

Як Хаїмко відповість, що нічого, стара нічого йому не скаже, тільки щось буркотить стиха сама до себе, хитає головою і тяжко зідхає.

А якщо Хаїмко засуне руку в кишеню, видобуде звідти мідяка або й срібні гроші, стара бабка видере

йому з рук ці гроші, шваркне ними об землю і розсердиться :

— Ти знову жебрав? — кричить вона, схопившись з долівки і грізно простягаючи руки до дитини. — А що я тобі казала? Хіба я тобі не казала, що канючити на вулицях гріх та сором? Я тебе за це різкою відшмагаю!

І, коли Хаїта це кричить, очі її дивляться так сердито, а голова та руки так трусяться, що Хаїмко щоразу лякається, дарма що такі сцени відбуваються часто. Він увесь із головою ховається під свою перину. Видко тільки його маленькі ніжки в червоних черевичках та з другого боку чорні оченята лукаво поглядають на сердиту бабку.

Хаїта стоїть над парою червоних черевичків і каже до них довгу промову за те, що жебрати — гріх та сором! Нарешті вона гнівно кричить :

— Скинь черевики! Я не тобі їх принесла сюди!

— Бобе! — озивається з - під перини перестрашений голосок.

— Зараз мені скидай черевики! Ну!

— Бобе, дозволь мені в них тільки цю ніч переночувати!

Голосочок так благає, що Хаїта потурає. Вона махає рукою і відходить до свого ліжка.

Озирнувшись, вона бачить, що хлопчинка висунув з - під перини голівку з розпатланими каштановими кучерями. Стара посміхається і вже лагідно шепоче :

— Фішеле (рибко)!

* * *

Досхочу надивившись на мальованого велетня, Хаїмко подався до майдану. Цей майдан, обгороджений низенькими штахетами, обсаджений чахлими деревами, має в Онгороді бучну назву бульвару.

Інші діти також побігли сюди, та вони були старші, отже побігли вперед. А Хаїмко із сердешним приятелем своїм, Мендлем, що був на рік молодший від самого Хаїмка, йшли поволі, тримаючись за руки.

По дорозі вони зупинялися перед вітринами магазинів. В однім місці задивилися на блискучі золоті вироби, в другім щасливо посміхнулися до паляниць та тістечок, що прикрашали вікно пекарні. До тістечок маленький Мендель навіть ручки простягнув. Та Хаїмко, на рік старший, пояснив йому, що цих ласощів не можна рушати.

Коли вони вийшли на бульвар, то побачили на лаві худеньку пригноблену істотку у довгим сірим сурдуті та насунутій на самі очі шапці. Це був Менделів брат, учений Енох, син Шимшеля.

Хаїмко став біля Еноха, обома ліктями сперся на його коліна. Підвівши до серйозного обличчя дев'ятилітнього мудреця своє кругле веселе личко, оточене пустотливими кучерями, він сказав:

— Розкажи щось нам.

Задоволений з такої пошани, Енох почав був розповідати щось малюкам. Але інші хлопці, що сиділи тут же на лаві, одноставно заявили, що вони давно це знають і слухати не хочуть. Вони казали Енохові, щоб він краще розповів їм щось цікаве.

Проте Енохове оповідання переривають дрібні події, що не мають із ним безпосереднього зв'язку. Наприклад, хотівши Мордко бути ближче до оповідача, так штовхнув Мендля, що той полетів із лави. Хаїмка обійшло, що його приятеля так скривдили. Очі йому заблищали, він кілька разів дав Мордкові кулаком по спині. А тоді нахилився, підвів Мендля, поцілував його замашене у куряві личко, погладив по щічці, мокрій від сліз гірких, і міцно пригорнув до себе.

Мендель заспокоївся, але інші хлопці вже розпочали бійку. Та Енох на те не зважав. Він захопився своїм оповіданням і однаково розповідав, незалежно від того, чи слухають його, чи ні.

Усі слухачі відвернулися від нього.

— Глянь! Дивись! — кричали вони і показували пальцями на постать, що з'явилася у фіртці. Хаїмко аж затремтів від захвату.

На бульвар увійшла молодиця в білім убранні з великим букетом пишних квітів у руках. Вона була струнка та гарна.

Поривчасто, прожогом, кинулися діти за цим явищем. Юрбою бігли вони за біло вбраною жінкою. Курява хмарою здіймалася під їхніми ногами, далеко лунав дзвінкий галас.

А надто Хаїмко не міг очей відірвати від чудового букета. Досі він бачив квіти тільки на старім убранні з кошика бабусиноного або ще зім'яті та вигорілі штучні квіти зі старих капелюшків, піднятих із сміття.

Ніколи ще не бачив він живих квітів. Тепер побачив і аж тремтів у захваті.

Він був такий захоплений, що забув навіть за маленького Мендля, який не годен був поспішати за ним, і тому, сівши на землю середі бульвару, у голос пронизливо плакав.

Інші хлопці, не такі сміливі або може не такі чутливі до краси, бігли за молодницею на певному віддаленні, тільки здалеку показуючи пальцями на її букет. Але Хаїмко перебігав їй дорогу, простягав руки до квітів і з благанням дивився на жінку.

Вона спочатку не звертала уваги на його несміливу настирливість. Тоді Хаїмко вхопив її за спідницю і злегка шарпнув її до себе. Жінка зупинилася і, посміхаючись, глянула на хлопчика. Її спокійні, як оксамит,

очі зустрілися з дитячими оченятами, що світилися мов діаманти.

— Що ти хочеш, дитино?

Хаїмко боязко торкнувся пальцем її квіток. Вона засміялася і ніжно поклала руку на його кучері.

— Гарненько попроси!— промовила вона.

Хаїмко стояв нерухомо і трохи злякано дивився на неї. Вуста йому тремтіли, наче він збирався плакати. Та воно й не дивно, бо він не розумів мови, що нею звернулася до нього жінка.

— Скажи: дай квіточку!

Хаїмко зрозумів, що жінка вчить його якихось невідомих слів. У великих очах його засвітилися розум та увага.

Спочатку він пробурмотів щось незрозуміле, але за хвилину з радісним [вибухом, по-дитячому плутаючи трудні слова, він голосно крикнув:

— Дай квіточку!

Тоді біло вбрана жінка весело засміялася, глибоко зазирнула йому в очі і, відділивши від свого букета чималу частину квіток, дала їх дитині.

Хаїмко притьмом побіг уздовж вулиці, що веде до єврейської частини міста. Високо над головою тримав він квітки і швидко біг, не слухаючи товаришів, що гукали та бігли за ним навздогін. Коли вони напасідали, він боронився від них руками та ногами.

Так перебіг він кілька вузьких вуличок і влетів до своєї хатини.

Освітлений рожевим скісним промінням вечірнього сонця, задивлений Хаїмко зупинився перед Хаїтою, що сиділа на низенькій стільці і тремтячими руками перебирала старе лахміття. У високо піднесеній руці він тримав квіти. Сніжно-білі лілеї, пишні троянди, блакитні, як небо, незабудки, висока трава зо сріблястими

смужками блиснули на сонці, мов веселка. Їхній чарівний дух сповнював хатинку від низенької стелі до глиняної долівки.

Хаїта сплеснула руками, широко роззявила рота та розплющила очі від здивовання.

— Хаїмке! — скрикнула вона. — Ай-ай! Хаїмке! Та відкіля ж ти взяв таку красу? Де ти знайшов такі діаманти? Та дай же мені їх сюди, хай я надивлюся на них! Ой! Які ж вони духовиті та запашні!

Невимовна насолода розливалася по лиці Хаїти, коли вона взяла до рук чудові квіти. Вона милувалася ними, то підносячи їх до себе, то віддаляючи, прищуклювала очі, занурювала в них свій ніс, осідланий великими окулярами. Ніжно, мов улюблену кохану дитинку, пестила вона рукою сріблясту траву і примовляла:

— Ой! Ой, як гарно! Як же воно пахтить! Як воно сяє!..

І трудно було сказати, хто більше радів — хлопчик чи стара бабуся, побачивши цю красу, що несподівано зясяла у їхній темній та задушливій життєвій в'язниці.

Обоє раділи голосно, наївно, щиро. Та радість дитини була довша. За яких чверть години Хаїта вже хитала головою і сумно зідхала.

— Як я була молода... — шепотіла вона.

І довго щось бурмотіла сама до себе, а Хаїмко сидів у куті на перині і розповідав бабусі, звідкіля в нього взялися квітки. І раз-у-раз цілував троянди та лілеї.

Та після великої втіхи стара якось зажурилася. Вночі вона часто прокидалася, стогнала, зідхала і в темряві чула, як крізь сон дитячий голосок благав когось:

— Дай квіточку!..

Хаїмкові снилася біло вбрана молодиця та квіти. І не дивно, бо вони обгортали його своїм духом. Хаїмко дуже боявся, щоби вони не зникли, і надумався

покласти їх під подушку, під свою тоненьку подушечку у синій пошивці.

Сумно ж він прокинувся!

Другого дня Хаїта на світанку почула ревний плач. Вона повернулася і перед очами її стала така картина.

На соломі, прикритий тоненькою периною, сидів розпатланий зі сну Хаїмко, а маленькі голі ніжки його були засипані роздушеними зів'ялими квітами. Шовкові лилейні пелюстки пірвалися і пожовкли, від троянд залишилися тільки зів'ялі стеблини, гарна травичка була така, що й не впізнати... Це вже були не квітки, а тільки сумний спомин за них.

Хаїмко, спустивши руки, дивився на них і репетував.

Дарма потішала його бабка, дарма хаяла його, казала, що різкою битиме. Хаїмко нічого не чув і не бачив.

Великі гарячі сльози струмком лилися по личковій, капаючи на зів'ялі квіти, вкривали їх рясною росою.

Тільки одні незабудки ще були свіжі та яскраві. Синенькі зірочки із золотими оченятками неначе дивилися ніжно та ласкаво на дитячі сльози...

ЗМІСТ

	Стор.
Еліза Ожешкова	5
Зимового вечора	13
Добра пані	65
„Там у лузі сяють квіти“	103
Меїр Езофовіч	112
Дай квіточку	218

Ціна 1 крб. 20 коп. (Р)
папка 20 коп.

